

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Νεότερος και σύγχρονος κόσμος:
Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία»

ΣΤΕΡΙΑΝΟΥ ΜΥΡΣΙΝΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ :

**«Οι πόλεμοι της προπαγάνδας στην Ελλάδα του Μεγάλου Πολέμου: η
γαλλική πολιτιστική επιθεώρηση La Revue Franco-Macédonienne»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2024

My friend, you would not tell with such high
zest

To children ardent for some desperate glory

The old lie: *Dulce et decorum*

Est

Pro patria mori

Wilfred Owen, *Dulce et decorum* (1920)

“La guerre avait fait quitter les foyers. Tout le troupeau en uniforme. On allait à la Première Guerre comme on va aux champignons. On les envoie au front sans qu’ils sachent bien pourquoi. Les soldats ne sont jamais sortis de cette ornière. On les a tués comme on tue des puces, des moustiques”.

Hecht Emmanuel-Rimbert Emmanuel, *Les jardiniers de Salonique. Dans les pas de l’armée d’Orient*, 2022.

Πρόλογος.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.....	7
1) Πόσο αναπόφευκτος ήταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος;.....	7
2) Συμμαχίες και ισορροπία Δυνάμεων.....	11
3) Όταν ξέσπασε ο πόλεμος.....	14
4) Το τέλος του πολέμου;.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	16
1.1) ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.....	16
1.2) Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	22
2.1) Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ.....	22
Η Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους.....	22
Μια μη «ουδέτερη» ουδετερότητα.....	24
2.2) Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ.....	24
2.3) ΔΑΡΔΑΝΕΛΛΙΑ-ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΛΛΙΠΟΛΗΣ.....	29
2.4) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.....	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	36
3.1) Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ.....	36
3.2) Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	40
3.3) Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....	43
3.4) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΕΝΤΥΠΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	47
4.1) Τα διαφορετικά Μέτωπα του πολέμου: η περίπτωση του Μετώπου της Ανατολής.....	48
4.2) “ <i>If you don’t want to fight, go to Salonica...</i> ”.....	48

4.3) « <i>Tout cela c'est l'âme du soldat...</i> ».....	52
4.4) “ <i>Ces Boches balkaniques et sataniques...</i> ”.....	54
<i>Ta αντίπαλα στρατόπεδα- Οι ανταγωνιστές</i>	55
4.5) « <i>...l'étrange foule de races mêlées, juifs, grecs, civils, militaires, poilus, tommies, negres, hindous...</i> ».....	58
4.6) « <i>Préparons-nous, et préparons dès maintenant...</i> ».....	60
4.7) “ <i>nous avions compte sans notre hoté...</i> ».....	62
4.8) “ <i>Les deux cent milles jardiniers de Sarrail</i> ”.....	66
4.9) « <i>...des souvenirs heureux et durables...</i> ”.....	70
4.10) “ <i>En deux ans, nos soldats avaient manié la pelle autant et plus que le fusil</i> ”.....	71
4.11) “ <i>Ense et arotro</i> ”.....	72
4.12) « <i>Et quelle aimable propagande auprès les Macédoniens!...</i> ».....	80
4.13) « <i>...la France exportera les produits de son activité, elle exportera son idiome, elle exportera son génie...</i> ».....	84
4.14) « <i>Le passé sera garant de l'avenir</i> ».....	87
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	89
ΑΡΧΕΙΟ	92
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ	92
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ	96

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο “Οι πόλεμοι της προπαγάνδας στην Ελλάδα του Μεγάλου Πολέμου: η γαλλική πολιτιστική επιθεώρηση *La Revue Franco-Macédonienne*” πραγματεύεται χρονολογικά ένα γεγονός, εκατό και πλέον, ετών. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έχει μελετηθεί πολύπλευρα ενώ η ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι μάλλον ανεξάντλητη. Βέβαια, εξακολουθούν να υπάρχουν κάποιες πτυχές της τετραετίας και όχι μόνο, που χαρακτηρίζονται τουλάχιστον ενδιαφέρουσες και δόκιμες για περαιτέρω έρευνα. Μία τέτοια περίπτωση έρευνας αποτέλεσε η Στρατιά της Ανατολής και το περιοδικό *La Revue Franco-Macédonienne*.

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα βασικά κεφάλαια, πλαισιωμένα από τον πρόλογο, την εισαγωγή και τα συμπεράσματα. Αυτή η διάρθρωση επιλέχθηκε καθώς έμοιαζε να είναι περισσότερο ταιριαστή σε ένα γεγονός που αγγίζει πολλές διαφορετικές θεματικές, ενώ απλώνεται ταυτόχρονα τόσο χρονολογικά όσο και γεωγραφικά. Η εισαγωγή αφορά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κάποιες απαραίτητες γενικότερες πληροφορίες για την έναρξη και την λήξη του. Το ζήτημα της μνήμης (Κεφ. 1^ο) δεν μπορούσε να παραληφθεί και ίσως αποτέλεσε το πιο προκλητικό από βιβλιογραφικής άποψης κεφάλαιο της εργασίας, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι εξακολουθεί, έπειτα από εκατό έτη, να ανανεώνεται η ανάγκη διατήρησης της μνήμης με νέες εκδόσεις και μεταφράσεις βιβλίων. Τα κεφάλαια δύο και τρία αφορούν αφενός την πόλη της Θεσσαλονίκης και αφετέρου την ανάπτυξη της προπαγάνδας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, τόσο πριν την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στην Ελλάδα όσο και μετά. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση της πρωτογενούς πηγής, συνδυαστικά με την διαθέσιμη βιβλιογραφία ενώ επιχειρείται μια κριτική αποτίμηση των πληθωρικών τευχών του περιοδικού.

Η επιλογή της συγκεκριμένης επιθεώρησης θεωρούμε ότι εξυπηρετεί δύο στοχεύσεις. Κατά πρώτον μας επιτρέπει να μελετήσουμε ενδεικτικά την δομή και την έκταση των προπαγανδιστικών μηχανισμών μιας χώρας με μεγάλη πολιτισμική παρουσία στην Μακεδονία. Κατά δεύτερον, η συγκεκριμένη επιθεώρηση θεωρούμε ότι δεν έχει τύχει μέχρι τώρα της αναγκαίας αξιοποίησης για την εξαγωγή συμπερασμάτων¹ που δεν περιορίζονται σε ζητήματα πολεμικού χαρακτήρα αλλά

---

¹ Η επιθεώρηση έχει αποτελέσει αντικείμενο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας της κ. Χαρίκλειας Στεφανή, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., με τίτλο «Ο Βρετανικός και γαλλικός τύπος στην Θεσσαλονίκη στην διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: The Balkan News- La

επεκτείνονται και σε μια σειρά άλλες ενδιαφέρουσες θεματικές. Θεωρούμε δε ότι μας δίνεται μια ευκαιρία να ασχοληθούμε με θέματα που αντικατοπτρίζουν την ζωή των απλών στρατιωτών, τις καθημερινές σχέσεις τους με τους ντόπιους, τα προβλήματά τους και τις ελπίδες τους. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, σκοπός και επιστημονική περιέργεια ταυτίστηκαν, κάνοντας το συγκεκριμένο πόνημα, με μεγάλη ειλικρίνεια όχι πάντοτε, μια ευχάριστη διαδικασία.

Στους καθηγητές μου, τόσο του προπτυχιακού επιπέδου όσο και του μεταπτυχιακού, χρωστάω όλα εκείνα τα ανεξάντλητα ερεθίσματα που μου προσέφεραν σε μαθήματα και προσωπικές συζητήσεις ώστε να φτάσω να πραγματεύομαι σε επίπεδο διπλωματικής εργασίας την συγκεκριμένη θεματική. Ευχαριστώ τους ανθρώπους, τους παλιούς, τους καινούριους αλλά κυρίως τους παντοτινούς, που υπήρξαν δίπλα μου και διάβασαν με ενθουσιασμό ή και εξαναγκασμό, κομμάτια της διπλωματικής εργασίας. Ευχαριστώ τα δύο μέλη της τριμελούς Επιτροπής. κ. Άννα Μαχαιρά και κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο για τις διορθώσεις και τις επισημάνσεις.

Στον καθηγητή μου και επιβλέποντα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Φλιτούρη Λάμπρο, Αναπληρωτή Καθηγητή Ευρωπαϊκής Ιστορίας, χρωστάω την ακαταπόνητη υποστήριξη που μου προσέφερε καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου, καθώς και πολλά πολλά ακόμη.

Revue Franco-Macédonienne. Όψεις της ελληνικής και ευρωπαϊκής ζωής». Η συγγραφέας ωστόσο περιορίζεται στην συγκριτική εικονογράφηση των πολεμικών γεγονότων από τα δύο εξεταζόμενα έντυπα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ : Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

1. Πόσο αναπόφευκτος ήταν ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος;

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος αναφέρεται συχνά ως ο Μεγάλος και ολοκληρωτικός πόλεμος για να δοθεί έμφαση στις διαστάσεις του και την φύση του². Επρόκειτο για έναν πόλεμο στον οποίο συμμετείχαν άμεσα και έμμεσα όλες οι ηλικιακές κατηγορίες, με έκδηλες συνέπειες σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ενώ σε πολλές περιπτώσεις επιστρατεύθηκαν και γυναίκες αντικαθιστώντας τους άνδρες στα μετόπισθεν κυρίως στον εργασιακό χώρο. Το επίθετο «αναπόφευκτος» χρησιμοποιείται επίσης συχνά για να δοθεί μία πειστική (;) εξήγηση σε ότι αφορά το ξέσπασμα του πολέμου. Ακριβώς επειδή χρησιμοποιείται πολύ συχνά για να προσδώσει βαρύτητα στην μη αντιστρεψιμότητα του, πράγμα το οποίο μπορούμε να σχολιάσουμε φυσικά εκ των υστέρων, χρειάζεται μία επιμονή στους λόγους για τους οποίους τουλάχιστον στην αυγή του 20^{ου} αιώνα, ο πόλεμος δεν έμοιαζε καθόλου τέτοιος. Και αυτό γιατί *αναπόφευκτο* μοιάζει κάτι στο οποίο δεν μπορούμε να παρέμβουμε, κάτι προδιαγεγραμμένο, κάτι στο οποίο τα περιθώρια της ανθρώπινης δράσης είναι μάλλον περιορισμένα και προκαθορισμένα.

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, υπήρχε έντονη η αίσθηση ενός επικείμενου πολέμου, τα χαρακτηριστικά του οποίου καταγράφονταν συστηματικά στην λογοτεχνία, ενώ παράλληλα αποτυπώνονταν και στην συγκρότηση Συνεδρίων Ειρήνης.³ Η πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης, τα Βαλκάνια, είχαν μακρά παράδοση τοπικών

---

² Niall Ferguson, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, Ιωλκός, Αθήνα, 2008. Φαίνεται πως η ονομασία «Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος» αντί του «Παγκόσμιος Πόλεμος» ή «Ευρωπαϊκός Πόλεμος» αποδίδεται στον Τσαρλς Κουρ Ρέπινγκτον, πολεμικό ανταποκριτή των Times.

³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Πολωνός συγγραφέας Ιβάν Μπλοχ και το έργο επιχειρησιακής ανάλυσης *La future guerre* (Ο μελλοντικός πόλεμος) το 1899. Επιπλέον, και ο Γερμανός συγγραφέας Κόλμαρ φον ντερ Γκολτζ είχε υποστηρίξει, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ότι σε έναν μελλοντικό πόλεμο, ο κόσμος θα βίωνε την «Εξοδο των Εθνών», Michael Howard, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 51 και Eric Hobsbawm, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002, σελ. 465, αντίστοιχα. Ενδεικτικά κάποια μυθιστορήματα: *The spies of wight* (1899) του Χίντον Χιλ, *A new Trafalgar* (1902) του Α. Κέρτις, *The Riddle of the Sands* (1903) του Έρσκιν Τσαιντλερς, κλπ. Βλ.: Niall Ferguson, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, Ιωλκός, Αθήνα, 2008, σελ. 69-77. Είχε ήδη προηγηθεί η σύγκλιση της Πρώτης Συνδιάσκεψης Ειρήνης στην Χάγη το 1899 ενώ είχε προγραμματιστεί το 21^ο Συνέδριο Ειρήνης για το 1914, στην Βιέννη.

συγκρούσεων λόγω του Ανατολικού ζητήματος οι οποίες όμως λύνονταν, μεταξύ των άμεσα εμπλεκόμενων χωρών, χωρίς να λαμβάνουν διεθνείς διαστάσεις.⁴

Για τους παρά πάνω λόγους, η μελέτη του Α' παγκοσμίου πολέμου των ετών 1914-1918 απαιτεί μια ιδιαίτερα προσεκτική και σε ορισμένες περιπτώσεις εξαιρετικά επιφυλακτική λογική επεξεργασίας του υλικού. Ταυτόχρονα, είναι αμφίβολο το αν όντως επαρκεί αποκλειστικά η εξέταση των γεγονότων των ετών της περιόδου, μη γνωρίζοντας τα προγενέστερα γεγονότα και το ευρωπαϊκό «δίχτυ» το οποίο δημιουργήθηκε σταθερά στο μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στους δύο αιώνες. Το ζήτημα των αιτιών και της αφορμής μπορούν να συνοψιστούν σε δέκα γραμμές, ενώ ταυτόχρονα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης χρόνων, ενδεδεχούς εξειδίκευσης με παράλληλη αποτύπωση των γεγονότων σε πολλούς τόμους.⁵ Πρόκειται επίσης για ένα γεγονός τα αίτια του οποίου αφορούν τόσο μία έρευνα κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όσο και στα πολύ συγκεκριμένα πριν το ξέσπασμα του πολέμου γεγονότα (Ιούνιος και Ιούλιος 1914).⁶ Επιπρόσθετα, η διερεύνηση των αιτιών, των συνεπειών και των κινήτρων των αντιμαχόμενων, δεν είναι παρά μονάχα κάποια από τα πολλά ερωτήματα που προκύπτουν όταν μελετά κανείς τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο σύνολό του.

Ο Marc Ferro, σε μια προσπάθεια εξήγησης του πλαισίου μέσα στο οποίο ξέσπασε ο πόλεμος, υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός αναβρασμός και η πιθανότητα της κοινωνικής επανάστασης είναι αντιστρόφως ανάλογα προς την ιμπεριαλιστική πολιτική των χωρών. Παραδείγματα αποτελούν η Ιταλία και η Ρωσία όπου λίγα, εν τέλει, είχαν αποκομίσει από την ιμπεριαλιστική πρακτική. Για τους Άγγλους, τους Γάλλους και τους Γερμανούς, ο πόλεμος είχε διαφορετική σημασία: ήταν η υπεράσπιση των εδαφών τους, ο κίνδυνος συρρίκνωσης, ο φόβος του πολύ συγκεκριμένου άλλου. Ο πόλεμος,

---

⁴Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, 5^η έκδοση, Πόλις, Αθήνα, 2022, σελ. 34-37: Η βασικότερη αιτία συσσώρευσης εκρηκτικής ύλης ήταν το ζήτημα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού των μικρών χωρών, χωρίς να υπάρχει πάντοτε ομοφωνία μεταξύ τους ως προς τον εγκεκριμένο τρόπο της εθνικής αποκατάστασης. Αντίστοιχα, όσων αφορά τις ήδη μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και την αυξανόμενη τάση τους για ενίσχυση και οικουμενικότητα, υπάρχει σχετική αναφορά στο Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *‘Η ευγενής μας τύφλωσις ...’. Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως την Μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σελ. 191-194. Επιπλέον, «το γύρισμα του αιώνα», ήταν η εποχή όπου στην Ευρώπη, η διαίρεση και η ετερογένεια συνυπήρχαν με τις πολιτιστικές τάσεις ομοιογενοποίησης, Jacques Dugast, *Η πολιτιστική ζωή στην Ευρώπη (τέλη 19^{ου} αι. - αρχές 20^{ου} αι.)*, Gutenberg, Αθήνα, 2020, σελ. 27.

⁵Eric Hobsbawm, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 237: «Ίσως να έχει χυθεί περισσότερο μελάνι, να έχουν θυσιαστεί περισσότερα δέντρα για να παραχθεί χαρτί, να έχουν χρησιμοποιηθεί περισσότερες γραφομηχανές για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο στην ιστορία...».

⁶Έλλη Λεμονίδου, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Εστία, Αθήνα, 2020, σελ. 59.

κατά τον Ferro, λειτούργησε σαν αναγκαιότητα και σαν επαναστατική διαδικασία ταυτόχρονα. Μία ξεκάθαρη σύνδεση μεταξύ πατριωτισμού και διεθνισμού που παρόλο ότι δημιουργεί ασάφεια και σύγχυση, μπορεί να εξηγήσει, πάντοτε σύμφωνα με τον ίδιο, την φύση του Μεγάλου Πολέμου.⁷

Σύμφωνα με το παρά πάνω, η πολυπλοκότητα που χαρακτήριζε τα γεγονότα ως προς την διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των κρατών, οφείλει να μελετάται μέσα στην πολυπλοκότητα της. Μονομερείς ερμηνείες ενός πολυσύνθετου ζητήματος όπως αυτό του Α' Παγκοσμίου πολέμου, μπορούν να οδηγήσουν συχνά σε διαστρεβλωμένα συμπεράσματα και παρακινδυνευμένα πορίσματα. Γι' αυτόν τον λόγο, αν και τα αίτια μελετώνται αναπόφευκτα για την κατανόηση του Μεγάλου Πολέμου και αποτελούν ένα προαπαιτούμενο ερμηνείας της εκδήλωσής του, δεν επαρκούν ωστόσο για την αιτιολόγηση της τετραετούς διάρκειας του. Ήδη από το 1914, είχε γίνει σαφές ότι δεν επρόκειτο για έναν πόλεμο γεωγραφικά περιορισμένο στην ευρωπαϊκή ήπειρο και στις άμεσα εμπλεκόμενες χώρες. Η στασιμότητα του πολέμου με τα χαρακώματα στα πεδία της μάχης έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τις παγκόσμιες πολεμικές συγκρούσεις των αντίπαλων στρατοπέδων σε Ειρηνικό Ωκεανό, Αφρικανική και νότιο Αμερικανική ήπειρο.

Κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, και ενώ μπορεί με μία σχετική γενίκευση να χαρακτηριστεί ο αιώνας της ευημερίας και της έλλειψης μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων, υπήρξε αξιοσημείωτη ανάπτυξη τόσο στο επίπεδο της εσωτερικής οργάνωσης κάθε χώρας όσο και παγκοσμίως, με την δημιουργία ενός αλληλεξαρτώμενου δικτύου εμπορικών συναλλαγών.⁸ Τον 19^ο αιώνα ολοκληρώθηκε η ιταλική και γερμανική ενοποίηση, ενώ στην περίπτωση της δεύτερης, πραγματοποιήθηκε παράλληλα η αλματώδης οικονομική ανάπτυξη της. Τον ίδιο αιώνα, χώρες όπως η Ελλάδα, η Σερβία, και η Ρουμανία έγιναν ανεξάρτητες.⁹ Οι διακρατικές συμφωνίες και ρυθμίσεις, εξαιτίας των ραγδαίων αλλαγών με την δημιουργία εθνών-κρατών και την οικονομική και εμπορική ανάπτυξη ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο.

Στο τέλος του αιώνα με την παράλληλη όξυνση των σχέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών εξαιτίας των αποικιοκρατικών κτήσεων αλλά και του γαλλοπρωσικού πολέμου

---

⁷Marc Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993, σελ. 27.

⁸ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20^{ος} αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σελ. 23.

⁹ Η ανεξαρτητοποίηση πραγματοποιήθηκε το 1821, το 1815 και το 1877 αντίστοιχα και εντάσσονταν στο κοινό πλαίσιο της αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

το 1870-1871, οι συμφωνίες μεταξύ των κρατών αποκτούσαν μεγαλύτερη ισχύ.¹⁰ Αυτό σε πρακτικό επίπεδο σήμαινε ότι μία χώρα, π.χ. η Γαλλία και η επιλογή της να μην συνάψει μία συμφωνία με την Γερμανία, έθετε τις χώρες που συνήπταν συμφωνία με την Γαλλία σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο συμμαχιών με συγκεκριμένες δυνατότητες ευελιξίας. Σε αυτή την περίπτωση, η Γαλλία δεν αποτελεί τυχαίο παράδειγμα, καθώς ήταν μία από τις ισχυρότερες οικονομικά ευρωπαϊκές χώρες, εξαιτίας και των κερδοφόρων αποικιακών κτήσεων της, έχοντας πολύ συχνά την δυνατότητα δανεισμού σε άλλες λιγότερο ισχυρές χώρες, ενώ μετά την ήττα της το 1870 ήταν μια αναθεωρητική δύναμη που επεδίωκε την πολιτική και στρατιωτική *revanche*.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι η Σερβία και η Αυστροουγγαρία είχαν συνάψει εμπορικές και οικονομικές συμφωνίες οι οποίες είχαν επισφραγιστεί με αρκετά δεσμευτικούς όρους, τίποτα δεν προμήνυε μια πολεμική σύγκρουση μεταξύ τους.¹¹ Η διατήρηση των φιλικών σχέσεων είχε σε μεγάλο βαθμό διαμορφωθεί με όρους εξάρτησης μιας όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένης χώρας, της Σερβίας, από μία ισχυρή ακόμα αυτοκρατορία.¹² Με την αλλαγή της Δυναστείας το 1903 και την συνειδητοποίηση της δυναμικής της Σερβίας, οι ισορροπίες διαταράχθηκαν και οι μεταξύ τους επαφές έγιναν περισσότερο περίπλοκες έως και εχθρικές. Το 1908, η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστρία δημιούργησε ένταση μεταξύ των δύο αντιπάλων κρατών εξαιτίας της σερβικής, όπως υποστήριζαν οι Σέρβοι, ταυτότητα των Βοσνίων.

Όσον αφορά τον γείτονα ανατολικά της Σερβίας, την Βουλγαρία, επίσης δεν υπήρχε, τουλάχιστον στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μία συγκρουσιακή λογική αντίπαλων συμφερόντων.¹³ Και αυτό γιατί οι δύο χώρες είχαν υπογράψει μεταξύ τους Συμφωνίες, κάποιες από αυτές μυστικές, οι οποίες στρέφονταν ανοιχτά κατά της Αυστροουγγαρίας. Πίσω από αυτές τις συμμαχίες, βρισκόταν η επιθυμία της τσαρικής Ρωσίας για την δημιουργία μιας βαλκανικής συνεργασίας, αφού οι Ρώσοι είχαν χάσει κάθε ελπίδα γεφύρωσης του χάσματος με την Αυστροουγγαρία μετά την προσάρτηση της Βοσνίας-

---

¹⁰ Η περίοδος μεταξύ 1870-1914 έχει χαρακτηριστεί ως η περίοδος της έξαρσης του αποικιακού ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών χωρών. Βλ. σχετικά: Φλιτούρης Λάμπρος, *Αποικιακές αυτοκρατορίες. Η εξάπλωση της Ευρώπης στον κόσμο 16^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα, 2016, σελ. 149-163.

¹¹ Μάλιστα, ήταν τέτοια η συμφωνία τους ώστε ο Μίλαν Γ' πρίγκιπας της Σερβίας, είχε δεσμευτεί προσωπικά να μην συνάψει ξεχωριστή συμφωνία με τρίτο κράτος αν προηγουμένως δεν είχε λάβει την συγκατάθεση της Αυστροουγγαρίας.

¹² Christopher Clark, *Οι υπνοβάτες. Πως η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο το 1914*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σελ. 28.

¹³ Αλλωστε, το 1912, η Σερβία, η Βουλγαρία, η Ελλάδα και το Μαυροβούνιο συμμάχησαν για να πολεμήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ερζεγοβίνης. Ταυτόχρονα, με αφορμή την σταδιακή διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της κατάληψης των εδαφών της από τις άλλες βαλκανικές χώρες, η Ρωσία προσδοκούσε υπομονετικά μια ευκολότερη πρόσβαση στα Στενά.

Τέλος, η παρουσία ισχυρών εθνικών μειονοτήτων, έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο για το «φρενάρισμα» της πολεμικής σύγκρουσης. Έτσι, σε αυτό το κλίμα, μια ενδεχόμενη συνεργασία μεταξύ της Αυστροουγγαρίας και της Βουλγαρίας, θα έφερνε αντιμέτωπη την Βιέννη με το Βουκουρέστι, καθώς υπήρχαν έντονες διενέξεις των δύο χωρών στα βουλγαρο-ρουμανικά σύνορα. Μία τέτοια αντιπαλότητα μεταξύ Αυστροουγγαρίας και Ρουμανίας, θα ήταν εξαιρετικά πειστική για την Αυτοκρατορία εξαιτίας της ύπαρξης τεράστιας ρουμανικής μειονότητας στα εδάφη της.

Στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης και στη Γερμανία, κατά την διάρκεια του 19^{ου} η πολιτική του Μπίσμαρκ ήταν έντονα εξαρτημένη από ένα πολύπλοκο ευρωπαϊκό δίκτυο συνεργασιών, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο μια πολύπλοκη ισορροπία (*Realpolitik*). Κατά την δεκαετία του 1890, όταν και αποσύρθηκε ο Μπίσμαρκ, η λογική της εξωτερικής πολιτικής της χώρας άλλαξε ριζικά. Η γερμανική πολιτική και διπλωματία εισήλθε σε μία διαδικασία απομονωτισμού και ενίσχυσης της αυτονομίας της, ενώ παράλληλα τέθηκε ένα όριο στις συμμαχίες και διατυπώθηκαν παγκόσμιες απαιτήσεις και από το Βερολίνο, την στιγμή που οι γείτονες χώρες, προσπαθούσαν να λύσουν τα ζητήματα σχετικά με τις αποικίες.

2. Συμμαχίες και ισορροπία δυνάμεων

Το 1882 σχηματίστηκε η πρώτη μεγάλη ευρωπαϊκή συμμαχία με την Γερμανική και την Αυτοκρατορία της Αυστροουγγαρίας. Ενώ η παρουσία των δύο αυτοκρατοριών στην ίδια πλευρά φάνταζε κάπως δεδομένη, δεν συνέβη το ίδιο και με την συμμετοχή της Ιταλίας.¹⁴ Εξαιτίας της κατάστασης της χώρας, με νωπό ακόμα το αποτύπωμα της

---

¹⁴ Για την περίπτωση των Αυτοκρατοριών και των κοινών τους χαρακτηριστικών, ο Hobsbawm είναι ιδιαίτερα σαφής μέσα από μια συμπεριληπτική λακωνική παράγραφο: «Το πρόβλημα με τις απαρχαιωμένες Αυτοκρατορίες της Ευρώπης ήταν ότι ανήκαν ταυτόχρονα και στα δύο στρατόπεδα: στο προηγμένο και στο οπισθοδρομικό, στο ισχυρό και στο ασθενές, στους λύκους και στα πρόβατα. Οι αρχαίες Αυτοκρατορίες συγκαταλέγονταν απλώς μεταξύ των θυμάτων. Έμοιαζαν καταδικασμένες να καταρρεύσουν, να κατακτηθούν ή να γίνουν εξαρτημένες κτήσεις εκτός και αν κατόρθωναν κάπως να αποκτήσουν από τους δυτικούς ιμπεριαλιστές ό,τι τους έκανε τόσο επίφοβους. Στα τέλη πλέον του 19^{ου} αιώνα αυτό είχε γίνει πασιφανές και, στην πλειονότητά τους, τα μεγαλύτερα κράτη καθώς και οι ηγέτες του αρχαίου κόσμου των αυτοκρατοριών επιχείρησαν, με διαφορετικούς βαθμούς επιμονής να μάθουν ότι εξαλάμβαναν ως διδάγματα της Δύσης...», *Η εποχή των Αυτοκρατοριών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 428.

Ιταλικής Ένωσης καθώς επίσης και την ανησυχία που προκαλούσε η ύπαρξη ιταλόφωνων πληθυσμών στα εδάφη της αψβουργικής αυτοκρατορίας, η συμμετοχή των Ιταλών στην Τριπλή Συμμαχία ήταν πέραν από εύθραυστη, ιδιαιτέρως εφήμερη, όπως φάνηκε άλλωστε το 1915. Η παρά πάνω δεσμευτική συμφωνία, δεν είχε εμποδίσει εξάλλου την Ρώμη να συμμαχήσει με την Γαλλία και μάλιστα να επικυρώσει την συνεργασία τους αυτή με μυστικές συμφωνίες το 1900 και το 1902. Η Ιταλία με την Αυστρία είχαν, πέραν από την αντιπαλότητα για την συνοριακή γραμμή μεταξύ τους και τους ιταλόφωνους πληθυσμούς στο Τρεντίνο και την Τεργέστη, έναν ακόμη λόγο ώστε τα συμφέροντα τους να έρθουν αντιμέτωπα: την Αλβανία. Και οι δύο χώρες εποφθαλμιούσαν το νεότευκτο βαλκανικό κράτος, ειδικά μέσω της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αώτερο σκοπό την δυναμική παρουσία τους στην χερσόνησο του Αίμου αλλά και τον έλεγχο της Αδριατικής.¹⁵

Ταυτόχρονα, η Εγκάρδια Συνεννόηση (Entente Cordiale) η οποία υπογράφηκε το 1904 αρχικά από την Βρετανία και την Γαλλία και έπειτα το 1907 από την Ρωσία, έφερε επίσης τα χαρακτηριστικά μιας επισφαλούς συνθήκης συνεργασίας μεταξύ τους, καθώς επρόκειτο κυρίως για μια αναγκαστική ανακωχή την στιγμή που ο αυξανόμενος αποικιακός ανταγωνισμός και συνακόλουθα η διατήρηση του πολυπόθητου διεθνούς μονοπωλίου, ταλάνιζε εξίσου τις τρεις χώρες. Άλλωστε, έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εξαιτίας της αυξανόμενης βρετανογερμανικής συνεργασίας, υπήρχε μία αμφιταλάντευση ακόμη και με το αν τελικά θα προσχωρούσε η Βρετανία στην Τριπλή Συμμαχία¹⁶. Αποτέλεσμα ήταν να αναπτυχθούν αφενός οι διμερείς συμφωνίες μεταξύ Γαλλίας και Ρωσίας με αξιοσημείωτη την αποχή της Βρετανίας και αφετέρου η γενικότερη πεποίθηση ότι εξαιτίας του ανταγωνισμού, δεν ήταν αναπόφευκτη μία πολεμική σύγκρουση μεταξύ Αγγλίας και Ρωσίας ή Αγγλίας και Γαλλίας, σε ευρωπαϊκό και κυρίως σε αποικιακό έδαφος.¹⁷

Η αρχική συμφωνία μεταξύ Γαλλίας και Βρετανίας δεν είχε αντί-γερμανική στόχευση. Λειτουργήσε περισσότερο ως μοχλός έμμεσης πίεσης προς την Ρωσία της

---

¹⁵ Για το ζήτημα της Αλβανίας προπολεμικά αλλά και κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου βλ. Λάμπρος Φλιτούρης, *Popolo Albanese. Η ιταλική διπλωματία και η χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2006, σελ. 17-25.

¹⁶ Την 1^η Αυγούστου 1914, η βρετανική εφημερίδα Pall Mall Gazette έγραφε ότι είναι «σκληρό χτύπημα της μοίρας να πρέπει να βρεθούν η Μεγάλη Βρετανία και η Γερμανία αντιμέτωπες, τη στιγμή που φαίνεται πως η μεταξύ τους έχθρα έχει καταλαγιάσει», Ferguson, ό.π., σελ. 435.

¹⁷ James Joll and Gordon Martel, *The origins of the first world war*, Routledge, 4th edition, Oxfordshire, 2022, σελ. 104. Εξάλλου Λονδίνο και Παρίσι είχαν βρεθεί στα πρόθυρα πολέμου εξαιτίας του μεταξύ τους ανταγωνισμού στο Σουδάν (Φασόντα). Βλ. Φλιτούρης, *Αποικιακές Αυτοκρατορίες...*, ό.π., σελ. 245-249.

οποίας τα συμφέροντα συγκρούονταν άμεσα και απόλυτα με τα συμφέροντα της Βρετανίας στην περιοχή της Κίνας. Με αυτόν τον τρόπο, η Βρετανία εξασφάλιζε επιπλέον την διατήρηση του status quo τόσο στην αφρικανική ήπειρο με τους Γάλλους όσο και την ασιατική με τους Ρώσους. Ταυτόχρονα οι Άγγλοι είχαν κάνει όλες τις απαραίτητες διαδικασίες μέσω συμφωνιών το 1902 και έπειτα το 1905 και το 1911 με την Ιαπωνία, ώστε να διευθετήσουν τα μεταξύ τους ζητήματα στην διεκδίκηση, ή καλύτερα στην επικυριαρχία, της Κίνας. Η ήττα της Ρωσίας στον Ρωσοϊαπωνικό πόλεμο το 1905 επέβαλε την επιλογή συμμαχίας με την Βρετανία ως μονόδρομο. Ο διαρκώς αυξανόμενος ανταγωνισμός μεταξύ Βρετανίας και Γερμανίας για τον ναυτικό εξοπλισμό αποτέλεσε εν τέλει την κυριότερη αιτία της προσχώρησης σε διαφορετικά στρατόπεδα.¹⁸

Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι σε αντίθεση με την εικόνα της ευρωπαϊκής ηπείρου κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, όπου οι συμμαχίες αφορούσαν κυρίως διευθετήσεις ζητημάτων σχετικών με τις αποικίες, στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα πύκνωναν όλο και περισσότερο οι διευθετήσεις πιθανών συγκρούσεων και πολέμων.¹⁹ Παράλληλα, όσο κορυφωνόταν η κρίση κατά τα προπολεμικά έτη, ένα μείγμα χαοτικών παρεμβάσεων των μοναρχών και των αναταράξεων ενός επικριτικού μαζικού Τύπου καθιστούσαν δυσδιάκριτη την ανάγνωση του διεθνούς περιβάλλοντος.

Με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) επήλθε μία δραστική αλλαγή στην βαλκανική χερσόνησο. Η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επέφερε ανακάτεμα των βαλκανικών πληθυσμών και επαναχάραξη των μεταξύ τους συνόρων. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι λειτούργησαν διαφορετικά για κάθε χώρα και κυρίως για τις μεγάλες Αυτοκρατορίες. Ο πολυεθνικός τους χαρακτήρας είχε πλέον παρέλθει οριστικά.²⁰

Τα παρά πάνω σκιαγραφούν μία συγκεκριμένη πορεία, καταδεικνύοντας ότι οι συμμαχίες και οι αντιπαλότητες του Α' Παγκοσμίου πολέμου δεν ήταν ούτε

---

¹⁸ Michael Howard, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, Επιλογή/Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 32.

¹⁹ Αν επιμείνει κανείς στις αιτίες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου εξετάζοντας, πέραν των προ του πολέμου άμεσων γεγονότων, ένα ευρύτερο χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο, θα βρεθεί μπροστά σε γεγονότα, κυρίως πολεμικές συγκρούσεις, όπου με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, διαμόρφωσαν και καθόρισαν αν όχι το τελικό αποτέλεσμα, αναμφίβολα την κλιμάκωση της κρίσης. Ανάμεσα στα γεγονότα συμπεριλαμβάνονται τα εξής: το αγγλο γαλλικό επεισόδιο στην Fashoda (1898), ο Ισπανό αμερικανικός πόλεμος (1898), Πόλεμος των Boer (1899-1902), Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος (1904-1905), πρώτη κρίση του Μαρόκου (1905), κρίση της Βοσνίας (1908), δεύτερη κρίση του Μαρόκου (1911), Ιταλοτουρκικός πόλεμος στην Λιβύη (1911-1912).

²⁰ James Joll, *Η Ευρώπη 1870-1970*, Εκδόσεις Βανιάς, σειρά Ίστωρ, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 242.

προκαθορισμένες ούτε ελεύθερες από όλες και προς όλες τις χώρες. Ένας συνδυασμός παλαιότερων και νεότερων γεγονότων, μεγαλύτερης και μικρότερης πολιτικής σημασίας, οδήγησαν, τελικά, στο *αναπόφευκτο*: το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

3. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος

Ο πόλεμος ξέσπασε στις 28 Ιουνίου 1914. Στο Σεράγεβο, δολοφονήθηκε ο διάδοχος της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, Φραγκίσκος Φερδινάνδος. Η πολιτική και διπλωματική σχέση που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στην Αυστροουγγαρία και την Γερμανία, οδήγησε στην λεγόμενη «λευκή επιταγή» τον Ιούλιο του 1914.²¹ Η λευκή επιταγή αφορούσε την άνευ όρων παροχή βοήθειας της Γερμανίας προς την Αυστροουγγαρία, σχετικά με την αναμενόμενη διαδικασία διαχείρισης της δολοφονίας του διαδόχου από τον Σερβοβόσνιο Gavrilo Princip.

Είναι έντονα αμφισβητούμενο το κατά πόσο σκοπός του τηλεγραφήματος της Αυστροουγγαρίας προς την Σερβία στις 23 Ιουλίου 1914 ήταν η ειρηνική διμερής επίλυση της κρίσης εξαιτίας της δολοφονίας του διαδόχου του θρόνου. Αυτό που πρόκυπτε κυρίως από τους όρους του τηλεγραφήματος, ήταν η αδιαλλαξία της Αυστροουγγαρίας ώστε να αποδεχθεί η Σερβία την εδαφική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας.²² Έναν μήνα αργότερα, στις 28 Ιουλίου, και μετά από διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο χωρών που όμως δεν κατόρθωσαν να έρθουν σε συμφωνία, η Αυστροουγγαρία κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στην Σερβία. Η Γερμανία, μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες για διατήρηση της ουδετερότητας τόσο σε σχέση με την Ρωσία όσο και με την Γαλλία, κήρυξε τον πόλεμο και στις δύο χώρες, την 1^η και την 3^η Αυγούστου αντίστοιχα. Αν και ξεκίνησε μεταξύ Σερβίας και Αυστροουγγαρίας, η κρίση κλιμακώθηκε ταχύτατα με την Γερμανία να στρέφεται κατά της Μεγάλης Βρετανίας και η τελευταία με την σειρά της να τίθεται στο πλευρό της Γαλλίας και της Ρωσίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με σκοπό να περισωθεί ότι απέμεινε από τους Βαλκανικούς πολέμους, συμμάχησε με την Γερμανία. Με την

---

²¹ Clark, ό.π., σελ. 53.

²² Στο ίδιο, σελ. 458.

είσοδο και της Βρετανίας στον πόλεμο, η ήδη τεταμένη κατάσταση έλαβε ολοκληρωτική μορφή.

Το 1917, εισήλθαν και οι Ηνωμένες Πολιτείες στον πόλεμο. Πέρα από τον προφανή σκοπό της εμπλοκής τους εξαιτίας των διπλωματικών σχέσεων με τις χώρες της Αντάντ και ειδικά με την Αγγλία, θεωρείται ότι η συμβολή τους την δεδομένη στιγμή, εγκαινίασε και την πολιτική παρεμβατισμού τους στην Ευρωπαϊκή ήπειρο. Την ίδια χρονιά, συμμετείχε επίσημα στον πόλεμο και η Κίνα, καθώς άτυπα, υποβοηθούσε με Κινέζους εργάτες την πολεμική βιομηχανία καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου.²³ Από εκεί και έπειτα, η δυναμική των αντίπαλων στρατοπέδων ήταν φανερά άνιση.

Επίσης, το 1917 ήταν η χρονιά της Ρωσικής επανάστασης, γεγονός που αποτέλεσε και το ορόσημο για την σταδιακή λήξη του πολέμου, με πρώτη την αποχώρηση της Ρωσίας και την συνθηκολόγηση της με την Γερμανία.²⁴ Το 1918, το αποτέλεσμα είχε πλέον κριθεί οριστικά με σαφείς τους νικητές και τους ηττημένους.

4. Το τέλος του πολέμου;

Πολλά μπορούν να λεχθούν για το τέλος του πολέμου αναφορικά με τις πολεμικές συγκρούσεις, τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση του εχθρού, τις απώλειες μαχητών και αμάχων κλπ. Επειδή όμως δεν αποτελεί το κύριο κομμάτι αυτής της έρευνας, θα περιοριστούμε μόνο στην τυπική παρουσίαση των γεγονότων. Η λήξη του πολέμου, επισφραγίστηκε και τυπικά με μία σειρά από συνθήκες. Στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, διευθετήθηκαν ζητήματα που αφορούσαν χώρες άμεσα σχετιζόμενες με τις πολεμικές συγκρούσεις αλλά και περιοχές που με δυσκολία αναγνωρίζονται στον παγκόσμιο χάρτη, όπως το Ναούρου.²⁵ Πρώτη υπογράφηκε η «τιμωρός ειρήνη»²⁶, η Συνθήκη των Βερσαλλιών, στις 28 Ιουνίου 1919. Οι όροι της συνθήκης αφορούσαν κυρίως την Γερμανία και την θέση της χώρας μετά τον πόλεμο. Συγκεκριμένα, η Γερμανία αναγκάστηκε να καταβάλλει αποζημιώσεις και να παραχωρήσει, κυρίως στην Γαλλία και την Πολωνία μέρος των εδαφών της. Παρόλα αυτά, τουλάχιστον για τους Γερμανούς, επρόκειτο για μία ανακωχή των αντιφάσεων.²⁷

---

²³ Λεμονίδου, *Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, ό.π., σελ. 118-124.

²⁴ Στις 3 Μαρτίου 1917 υπογράφηκε η Συνθήκη Μπρεστ-Λιτοβσκ, η οποία μετά από έντονη αντίδραση των σοσιαλεπαναστατών και μπολσεβίκων για την θυσιαζόμενη ρωσική γη, επικυρώθηκε τελικά στις 29 Μάρτη.

²⁵ Ναούρου, νησί στον Ειρηνικό Ωκεανό. Margaret Macmillan, *Οι Ειρηνοποιοί. Έξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο*, μτφ.: Νίκος Κούρκουλος, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, σελ. 22.

²⁶ Hobsbawm ό.π., σελ. 31.

²⁷ Ferro (1993), ό.π., σελ. 432.

Αφενός δεν υπήρχε στον γερμανικό λαό και το γερμανικό στράτευμα το αίσθημα της ήττας, και αφετέρου η Συνθήκη των Βερσαλλιών και τα 14 σημεία του Ουίλσον υπήρξαν οι αιτίες για μία αναζωπύρωση του αισθήματος απογοήτευσης των λαών.

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, τον Σεπτέμβριο του 1919, επικύρωσε την διάλυση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, ενώ αναγνώρισε παράλληλα την ανεξαρτησία της Τσεχοσλοβακίας, της Πολωνίας, της Ουγγαρίας, του Βασιλείου των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων. Έναν μήνα μετά υπεγράφη η συνθήκη του Νεϊγύ. Με την συνθήκη, παραχωρήθηκε η Θράκη στην Ελλάδα, η Δοβρουτσά στην Ρουμανία, ενώ έγιναν παραχωρήσεις προς το Βασίλειο των Σέρβων, των Σλοβένων και των Κροατών. Το 1920, υπογράφηκαν οι δύο τελευταίες Συνθήκες, η Συνθήκη του Τριανόν και η Συνθήκη των Σεβρών. Η Συνθήκη του Τριανόν αφορούσε την Ουγγαρία και την πολύ σημαντική εδαφική και κατά συνέπεια πληθυσμιακή συρρίκνωση της ενώ, τέλος, η Συνθήκη των Σεβρών, υπογράφηκε τον Αύγουστο του 1920 και αφορούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συγκεκριμένη Συνθήκη, αμφισβητήθηκε έντονα και δεν έγινε δεκτή από το κεμαλικό καθεστώς, ενώ επίσης παρέμεινε στις προτεραιότητες της τουρκικής αναθεωρητικής πολιτικής έως και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (1923). Αν και η Συνθήκη της Λωζάνης έχει αποτελέσει ζήτημα με έντονη απόχρωση δυσαρέσκειας του τουρκικού κράτους έως και τις μέρες μας, αναμφίβολα, την χρονιά υπογραφής της, οι ρόλοι είχαν αντιστραφεί εντελώς και η Τουρκία βρισκόταν στην μεριά εκείνων που μπορούσαν να απαιτήσουν. Συνολικά, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος αποδείχθηκε ανεπαρκής καθώς δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι, με το τέλος του, διευθετήθηκαν με επάρκεια τα ζητήματα που είχαν οδηγήσει σε αυτόν σε συνδυασμό με την αμηχανία στην απάντηση για το αν υπήρχαν νικητές και ηττημένοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η μνήμη, μια φυσική λειτουργία εν μέρει στην ευχέρεια του ανθρώπου καθώς επιτρέπει την δυνατότητα επίκλησης γεγονότων, αποτελεί το πρώτο συστατικό στοιχείο της ιστορίας, δεδομένου ότι αυτή αποτελεί μια «διευθέτηση του παρελθόντος».²⁸ Η μνήμη επίσης, μπορεί να είναι ατομική, συλλογική, κοινωνική, “λαϊκή”, τεχνητή, κοινή κλπ.

---

²⁸ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σελ. 9.

Δεν αποτελεί πλεονέκτημα του εγκεφάλου αφού ταυτόχρονα αποτελεί μια αναπαράσταση μέσω μιας πράξης, της κοινωνικότητας μας, μέσω των τελετουργιών κλπ.²⁹ Το αν και κατά πόσο μπορεί να παραχθεί ένα γόνιμος διάλογος ανάμεσα στην μνήμη και την ιστορία -προϋποθέτοντας ότι υπάρχει μία λειτουργική σχέση ανάμεσα τους-, είναι κάτι που αμφισβητήθηκε έντονα από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs στο βιβλίο του *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*.³⁰ Υποστηρίζεται εξάλλου ότι ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, την ιστορία και την μνήμη, υπάρχει σύνδεση χωρίς όμως να καθίσταται αναγκαία.³¹ Επίσης, το αν είναι δεδομένο ότι η μνήμη θα αναπαραχθεί όπως και να έχει ή έγκειται στην προσωπική επιλογή αποσιώπησης ή ανάδειξης της από κάποιο πρόσωπο, παραδείγματος χάρη τον/την εκάστοτε ιστορικό, έχει απαντηθεί.³² Η μνήμη, τέλος, συνυπάρχει πολλές φορές με την παραγωγή συναισθημάτων. Στην περίπτωση των αρνητικών συναισθημάτων, συχνά εναλλάσσεται και αντικαθίσταται με την λήθη, με την διαδικασία δηλαδή απώθησής της εξαιτίας του τραυματικού φορτίου της.³³

Ο Ζακ Λε Γκοφ στο βιβλίο του *Μνήμη και Ιστορία* στο παράδειγμα της συλλογικής μνήμης, επισημαίνει αρχικά την ανέγερση μνημείων για τους νεκρούς ως το κατ'εξοχήν πρωτοποριακό χαρακτηριστικό του 20^{ου} αιώνα και σε δεύτερο χρόνο, την φωτογραφία.³⁴ Ενώ και τα δύο αυτά παραδείγματα παρατηρούνται ιδιαίτερα εξαντλητικά στην περίπτωση του Α' παγκοσμίου πολέμου, εντούτοις μάλλον δεν είναι ικανοποιητικά με όρους συμπερίληψης. Και ενώ τα μνημεία του πολέμου αποτελούν συνειδητή επιλογή της κοινωνίας για ότι προηγήθηκε, η φωτογραφία η οποία αν και είναι περισσότερο στιγμιαία και εντάσσεται σε λιγότερο ευκρινή πλαίσια δημιουργίας, αναδεικνύεται ως το πιστό και αντικειμενικό μέσο αναπαράστασης.³⁵ Όπως αναφέρθηκε, ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από

---

²⁹ Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστορία» στο Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, Επιμέλεια: Μπενβενίστε Ρίκα-Παραδέλλης Θεόδωρος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, σελ. 20.

³⁰ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ: Ζέη Ελευθερία, Νεφέλη, Αθήνα, 2013.

³¹ Winter, ό.π., σελ. 284.

³² Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010. Από την εισαγωγή κιόλας του βιβλίου, ο Hobsbawm επισημαίνει τον ρόλο των ιστορικών που δεν είναι άλλος από την τακτική υπενθύμιση του παρελθόντος με σκοπό την αναμόχλευση της μνήμης.

³³ Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι μνήμη;» στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στην σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια: Παπαδημητρίου Νίκος- Αναγνωστόπουλος Άρης Καστανιώτης, Αθήνα, 2017, σελ. 33.

³⁴ Λε Γκοφ, ό.π., σελ. 132-133. Περισσότερα για τα μνημεία του πολέμου και των πεσόντων βλ. ενδεικτικά το γαλλικό άρθρο του Antoine Prost, «Les monuments aux morts. Culte republicain? Culte civique? Culte patriotique?», *Les lieux de memoire*, I (*La Republique*), Gallimard, Paris, 1997, 195-225.

³⁵ Κώστας Θεολόγου, «Η αξία της μνήμης για μια κοινωνία», *Intellectum*, 3 (2007-2008), σελ. 60.

πλειάδα ιστορικών. Είτε μονομερώς είτε συνολικά, τα διάφορα υποερωτήματα που αφορούν τον πόλεμο έχουν σε γενικές γραμμές αποτυπωθεί και απαντηθεί ποικιλοτρόπως, ενώ έχουμε φτάσει σήμερα, εκατό και πλέον χρόνια, να γνωρίζουμε με λεπτομέρειες την πλειονότητα των γεγονότων των αντιμαχόμενων στρατοπέδων, ακολουθώντας με ευκολία μια καθημερινή γεγονοτολογική πορεία. Σε αυτό συνετέλεσε η ανάγκη αποτύπωσης του πολέμου, και πολύ περισσότερο, αμέσως μετά το τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου, η ανάγκη αποποίησης της ευθύνης των κρατών.³⁶

Ενώ η εξαντλητική ενασχόληση με τα γεγονότα του Α' Παγκοσμίου πολέμου θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκής, αντιθέτως, σχετικά με το ζήτημα της μνήμης και ίσως πιο στοχευμένα, το ερώτημα που αφορά την ποσοτική και ποιοτική συμπερίληψη όλων των κατηγοριών που συμμετείχαν στον πόλεμο, μένει ανοιχτό. Μήπως δηλαδή ο Α' παγκόσμιος πόλεμος έχει εξαντληθεί σε ότι αφορά τα πολιτικά παρασκήνια, την διπλωματία και τις μεταξύ των χωρών επαφές, την ανάδειξη επιφανών προσωπικοτήτων και εν τέλει το εθνικό αφήγημα, και τίποτα περισσότερο. Συν τοις άλλοις, συγκριτικά, το παράδειγμα του Α' παγκοσμίου πολέμου αποτελεί ένα γόνιμο έδαφος για την παραγωγή μιας τέτοιας συζήτησης, δεδομένου ότι σαν γεγονός, με το πέρας και της εκατονταετηρίδας, δεν εγγράφεται στις «καταπιεσμένες μνήμες» όπως θα μπορούσε να υποστηριχθεί για την Αντίσταση, τον Εμφύλιο, την Κατοχή και γενικότερα για τον πολύ νωπό και ευαίσθητο ακόμα για την ελληνική κοινωνία και όχι μόνο, Β' Παγκόσμιο πόλεμο.³⁷

Με αυτόν τον τρόπο, εξετάζοντας τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο αμέσως μετά την λήξη του, η αποτίμηση του Νοεμβρίου του 1918, θύμιζε περισσότερο μια υπόθεση που δεν είχε κλείσει αφήνοντας ανοιχτούς λογαριασμούς, παρά μια τετελεσμένη πραγματικότητα που επισφραγίστηκε με μια σειρά συνθηκών.³⁸

1.2 Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

---

³⁶ Στην συγκεκριμένη περίπτωση, αναπτύσσεται και μια διαφορετική άποψη κατά την οποία υποστηρίζεται ότι στην ανάγκη διατήρησης ή μη της μνήμης, φτάνοντας ως την σύγχρονη εποχή, δεν έπαιξε καθοριστικό ρόλο το ίδιο το γεγονός του πολέμου αλλά η μέχρι σήμερα πορεία της κάθε χώρας, ειδικότερα τα μεταπολεμικά χρόνια. Eric Sangar, «La présence de la Grande Guerre dans les discours: persistance d'une « asymétrie » de la mémoire franco-allemande?», *The Tocqueville Review/La revue Tocqueville*, 35 2, (2014), σελ. 122-123.

³⁷ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση» στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στην σύγχρονη Ελλάδα*, σελ. 45-64, Αθήνα, 2017, σελ. 58.

³⁸ Έλλη Λεμονίδου, *Ιστορία και μνήμη του Α' Παγκοσμίου πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2019, σελ. 32.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί συνολικά ότι, τουλάχιστον στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, υπήρξε μια ομοιογένεια στον τρόπο με τον οποίο οικοδομήθηκε και συντηρήθηκε ιστοριογραφικά η μνήμη του πολέμου ανάμεσα στις χώρες της Αντάντ και σε εκείνες της Τριπλής Συμμαχίας, αν και υπήρξαν κατά χώρες περιπτώσεις, όπως αυτή της Μεγάλης Βρετανίας με την διαρκή αμφιταλάντευση ανάμεσα στην επιλογή μνήμης μιας πανανθρώπινης τραγωδίας ή αντιθέτως, μια ένδοξης εθνικής νίκης.³⁹

Μία δεύτερη γενική κατηγοριοποίηση θα μπορούσε να είναι η σταδιακή απομάκρυνση από την αρχική καταγραφή και αποτύπωση παραδειγμάτων ανά χώρα, σε περισσότερο συμπεριληπτικές γεωγραφικά δραστηριότητες και τάσεις των χωρών. Επιπλέον, μία ακόμη κατηγορία στην ιστοριογραφική παραγωγή αποτέλεσε η ηθελημένη προβολή και αναπαραγωγή της ιστορίας και η εκ των πραγμάτων αδυναμία διαχείρισης του τραύματος. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση των χωρών όπως οι ΗΠΑ, όπου η συμβολή τους στο πόλεμο σημειώθηκε αργά και σχετικά με μικρότερο κόστος σε αίμα, το εγχείρημα της ιστορικοποίησης των γεγονότων ήταν σαφώς μια ευκολότερη υπόθεση. Με την ίδια λογική, το αίσθημα της ενοχικότητας που χαρακτήριζε τον γερμανικό λαό, το οποίο τροφοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις νικήτριες συμμαχικές δυνάμεις, δημιούργησε ένα κλίμα σύγχυσης στη διατήρηση και επίκληση της μνήμης του πολέμου. Βέβαια, και πάλι στην περίπτωση του γερμανικού κράτους, ήδη από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο πόλεμος εργαλειοποιήθηκε με σκοπό την αναπαραγωγή της διαδεδομένης άποψης περί αδικίας σε βάρος των Γερμανών από τους νικητές και η οποία στην συνέχεια, συνέβαλε στην ενίσχυση ακραίων φαινομένων όπως ο εθνικοσοσιαλισμός.

Δεν θα μπορούσε να παραληφθεί η κατηγορία του χώρου και συγκεκριμένα η διαφορά του κέντρου και περιφέρειας. Η ισχύς της μνήμης του πολέμου εξαρτάται εύλογα από την σημαντικότητα των γεγονότων είτε από άποψη στρατιωτικής επιτυχίας, είτε καταστροφικής ήττας, είτε ακόμη και υπογραφής μιας συνθήκης. Για παράδειγμα, το προάστιο Σεβρ (Sevres) του Παρισιού έγινε ευρέως γνωστό εξαιτίας ακριβώς της σπουδαιότητας της συγκεκριμένης Συνθήκης το 1920. Οι μάχες του Βερντέν και του Σομ είναι εξαιρετικά πιθανόν να έχουν απασχολήσει έναν ιστορικό περισσότερο από την μάχη του Ερζερουμ ή την μάχη του Πασσεντάλε, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις πηγές. Τα θύματα του ίδιου πολέμου μνημονεύονται και τιμώνται διαφορετικά.

---

³⁹ Λεμονίδου, ό.π., σελ. 83.

Σαν δηλαδή σε μια ιεραρχική κλίμακα *ενδοξότητας* τοποθετείται υψηλότερα η θυσία των πεσόντων στρατιωτών του Δυτικού μετώπου σε μεγάλες μάχες και χαμηλότερα η θυσία των Ρώσων στρατιωτών στο Ανατολικό μέτωπο. Αντιστοίχως, πιο τυχεροί μοιάζουν να ήταν οι νεκροί στα πεδία μάχης από ότι οι νεκροί από τις αρρώστιες, -και ειδικά από την ισπανική γρίπη στο τέλος του πολέμου, οι οποίοι ομολογουμένως ήταν ισάριθμοι.⁴⁰

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και το αποτύπωμα των συνεπειών του σε κοινωνικό επίπεδο, συνόδευσε απόλυτα την έλλειψη παραγωγής έργων για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, διατηρώντας την αμηχανία έως και την δεκαετία του 1960. Τις επόμενες δεκαετίες, δηλαδή μεταξύ 1970-1980, παρατηρήθηκε κατά τον Jay Winter το φαινόμενο το «*memory boom*» (είχε προηγηθεί το πρώτο «*memory boom*» μεταξύ 1890-1920)⁴¹ σύμφωνα με το οποίο η κοινωνία ερχόταν ξανά αντιμέτωπη με το παρελθόν και συγκεκριμένα με τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, εξαιτίας και του γενικότερου παγκόσμιου αναβρασμού στον οποίο πρωτοστατούσε η νέα γενιά με την ταυτόχρονη ανανέωση της ιστοριογραφικής παραγωγής.⁴² Σε εκείνη την περίπτωση, σε αντίθεση με τις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όπου η κοινωνία αναμετρήθηκε με τους ένοχους, οι πρωταγωνιστές της μνήμης ήταν τα ίδια τα θύματα. Μάλιστα ο ίδιος υποστηρίζει ότι σε ότι αφορά τους τόπους μνήμης, για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο υπήρχε ένα κατανοητό πλαίσιο της θυσίας, της μη επανάληψης, της δημιουργίας ενός καλύτερου, λιγότερο αιματοβαμμένου, κόσμου. Άξιζε, υποστήριξε, να υπάρχει μνημείο που να υπενθυμίζει την τετραετία. Στην περίπτωση του Β΄ Παγκοσμίου όμως, δεν έβρισκε καμία απολύτως ανάγκη αποτύπωσης μιας εκ των πραγμάτων αμήχανης μνήμης των γεγονότων.⁴³

Εκτός από την ιστοριογραφία, στην πρόσληψη και διατήρηση της μνήμης έχουν συμβάλλει καταλυτικά και άλλα μέσα, όπως ο κινηματογράφος. Και σε αυτή την περίπτωση, το σχετικό ενδιαφέρον, αν και με ιδιαίτερη λογοκρισία, των κινηματογραφιστών αμέσως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, παρουσίασε

---

⁴⁰ Marc Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993, σελ. 458.

⁴¹ Η περίοδος αυτή απασχόλησε την συλλογική μνήμη σε ότι αφορούσε την διαμόρφωση των ταυτοτήτων, συγκεκριμένα των εθνικών ταυτοτήτων, με κοινωνικές, πολιτιστικές και προσωπικές παραμέτρους.

⁴² Jay Winter, *Remembering war. Great war between memory and history in the twentieth century*, Yale University Press, New Haven, 2006, σελ. 27.

⁴³ Στο ίδιο, σελ. 30-32.

μια καμπή εξαιτίας των γεγονότων του Β' παγκοσμίου.⁴⁴ Έως και σήμερα παρόλα αυτά, μεταξύ άλλων και εξαιτίας της συμπλήρωσης εκατό και πλέον ετών, το κινηματογραφικό ενδιαφέρον παραμένει αμείωτο. Αλλά και στην λογοτεχνία, η παραγωγή ήταν ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, αποτελώντας σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως εξαιτίας της περιγραφής της ωμότητας του πολέμου και των ψυχολογικών μεταπολεμικών τραυμάτων, ένα εθνικό αντι-αφήγημα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα έργα του Αμερικάνου Έρνεστ Χέμινγουι «*Αποχαιρετισμός στα όπλα*», του Γερμανού Εριχ Μαρία Ρεμάρκ «*Ουδέν νεότερον από το Δυτικό μέτωπο*», του Άγγλου Ρόμπερτ Γκρέιβς «*Αποχαιρετισμός σε όλα αυτά*» και τα τρία το 1929. Λίγο νωρίτερα, το 1924, είχε γραφτεί από τον Έλληνα Στρατή Μυριβήλη το μυθιστόρημα «*Η ζωή εν τάφω*», το οποίο έκτοτε αποτελεί σημείο αναφοράς της ελληνικής λογοτεχνίας κυρίως εξαιτίας της αποτύπωσης του ρεαλισμού του πολέμου μέσω μιας ποιητικής έκστασης.

Στην ποίηση αντίστοιχα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ενυπάρχει η ποιητική-ρομαντική διάσταση της θυσίας υπέρ της πατρίδας, όπως το ποίημα του Βρετανού Rudyard Kipling «*For All We Have and Are*» το 1914, είναι πολλές οι περιπτώσεις ποιημάτων με αντιπολεμικό περιεχόμενο μέσω της ωμής παρουσίασης και περιγραφής της φρίκης του πολέμου. Επίσης ενδεικτικά, ο ποιητής Siegfried Sassoon έγραψε για τον πόλεμο το 1917 (χωρίς τίτλο) και ο Wilfred Owen με το ποίημα «*Dulce et decorum*» το οποίο δημοσιεύτηκε το 1920.⁴⁵ Μνημεία του άγνωστου στρατιώτη, όπου πολύ ορθά ο Λε Γκόφ υπογραμμίζει την συνειδητή ανωνυμία τους στο πλαίσιο της εκπροσώπησης του έθνους και όχι της μονάδας, ομαδικό τάφοι- μουσεία πεσόντων πολέμου στα διάφορα μέτωπα καθώς πλέον και εκδηλώσεις- επέτειοι παντός είδους, τόσο έναρξης και λήξης του πολέμου αλλά και με βάση τις κατά τόπους στρατιωτικές επιτυχίες, λειτουργούν τελετουργικά εδώ και δεκαετίες σαν ατέρμονα μνημόσυνα.

Στο ίδιο βιβλίο του Λε Γκοφ αναφέρεται ότι η εκούσια ή ακούσια αποποίηση της συλλογικής μνήμης στους λαούς και τα έθνη, μπορεί να οδηγήσει σε σοβαρές διαταραχές της συλλογικής ταυτότητας.⁴⁶ Αυτό, στην περίπτωση του Α' Παγκοσμίου

---

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά: Marc Ferro, *Κινηματογράφος και ιστορία*, μτφρ: Πελαγία Μαρκέτου, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, Marnie Hughes-Warrington, *History goes to the movies. Studying history on the film*, Routledge, UK, 2006.

⁴⁵ Γενικά για την ποιητική λογοτεχνία: Ted Bogacz, "A Tyranny of Words": Language, Poetry, and Antimodernism in England in the First World War, *The Journal of Modern History*, 58. 3 (1986), σ. 643-668 καθώς επίσης και Nicoles Beaupre, «Les écrivains et poètes combattants», κεφάλαιο 18^ο, στο Jay Winter, *La première guerre mondiale. Societes*, Fayard, Paris, 2014, 491-522.

⁴⁶ Λε Γκοφ, .ο.π, σελ. 23.

πολέμου θα μπορούσε να ερμηνευτεί περισσότερο στο πλαίσιο της ικανοποιητικής ή μη προβολής, μέσω των διαδικασιών της μνήμης, όλων ανεξαιρέτως των πολλαπλών ομολογουμένως επιπέδων του πολέμου. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, θα μπορούσαν να αποτελούν αντικείμενο εμβάθυνσης ερωτήματα όπως σε ποιο βαθμό προβάλλονται όλα τα μέτωπα του πολέμου (και όχι κατά βάση το Δυτικό), η συμβολική διάσταση των στρατιωτών ανεξάρτητα από την αιτία θανάτου (όπως αναφέρθηκε παρά πάνω, αυτό κυρίως παρατηρήθηκε με την μορφή ηρωοποίησης των θανόντων στο πεδίο της μάχης αλλά όχι όσων πέθαναν από τις διάφορες αρρώστιες όπως η ελονοσία πριν καν φτάσουν στο μέτωπο), τους στασιαστές στρατιώτες και τα φιλειρηνικά κινήματα και τέλος, λίγο ευρύτερα χρονολογικά από τα όρια της τετραετίας, η μέριμνα σε ότι αφορά την αποκατάσταση των επιζώντων στρατιωτών.⁴⁷

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Η Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους

Στην νότια Βαλκανική, μεταξύ Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου, υπήρχαν ζητήματα που έμειναν μετέωρα και έχρηζαν διευθέτησης. Συγκεκριμένα, η παραχώρηση των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα, η αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την Β. Ήπειρο, η συνεννόηση με την Βουλγαρία για την Ανατολική Θράκη. Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου 1913), η Συνθήκη των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913), καθώς επίσης και το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (4/17 Δεκεμβρίου 1913), ρύθμισαν σε μεγάλο βαθμό κάποια από τα ζητήματα.⁴⁸ Όπως φάνηκε αργότερα, οποιασδήποτε μορφής συμφωνία εκείνους τους μήνες, ήταν περισσότερο από εύθραυστη, ειδικά αν συνυπολογίσει κανείς το πλαίσιο των διαρκών πολεμικών συγκρούσεων και των ανταγωνισμών. Οι συμμαχίες και οι αντιπαλότητες δεν ήταν ούτε δεδομένες ούτε προκαταβολικά ορισμένες. Αυτό αποδεικνύεται και από την επιθυμία της ελληνικής πλευράς να έρθει σε συνεννόηση με την Τουρκία για τα

---

⁴⁷ Κώστας Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας;» *Τα Ιστορικά*, τόμος 31^{ος} (2014), 359-383. Στο συγκεκριμένο άρθρο, ο γράφων, κάνοντας μια ενδελεχή εξέταση του ζητήματος, εξετάζει την παρουσία της κοινωνικής πρόνοιας όσον αφορά τα θύματα πολέμου και την αισθητή μετάβαση από την φιλανθρωπική- βασιλική πρόνοια των βαλκανικών πολέμων σε ένα, όσο το δυνατόν, οργανωμένο κρατικό σύστημα υγείας κατά την διάρκεια της εισόδου της χώρας στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, επιμένοντας κυρίως στα διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

⁴⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 8.

νησιά του Αιγαίου αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και λίγο πριν ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Η αδυναμία να καταλήξουν σε κάποια συμφωνία, και η βεβαιότητα ότι θα ανέκυπτε το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου εκ νέου, έθεσε εν τέλει τις δύο χώρες σε αντίπαλα στρατόπεδα διεκδικώντας εξ ορισμού αντικρουόμενα συμφέροντα.⁴⁹

Η εμπειρία της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο διαφέρει σημαντικά από την αντίστοιχη εμπειρία των άλλων χωρών της Ευρώπης και της Βαλκανικής χερσονήσου.⁵⁰ Η διαφορά σχετίζεται κυρίως με τα χρονολογικά όρια που σηματοδότησαν την έναρξη και την λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι Βαλκανικοί πόλεμοι των ετών 1912-1913, κατά τους οποίους η Ελλάδα σχεδόν διπλασίασε τα εδάφη της και τον πληθυσμό της, αποτέλεσαν τον πρόδρομο του Α΄ παγκοσμίου Πολέμου.⁵¹ Αντίστοιχα, παρά την θεωρητικά «καθυστερημένη» είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο το 1917, η λήξη δεν σηματοδοτήθηκε το 1918 με το τέλος των πολεμικών συγκρούσεων και την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών το 1920, αλλά αντίθετα, ορόσημο υπήρξε η Μικρασιατική εκστρατεία και η μετέπειτα Μικρασιατική καταστροφή, το 1922. Το δραματικό βίωμα της Μικρασιατικής καταστροφής, ενταγμένο στην δεκαετία 1912-1922, υπήρξε καταλυτικής σημασίας για την εγκαινίαση μιας περιόδου έντονων πολιτικών αναταραχών και κρίσεων στο εσωτερικό της χώρας, τα αποτελέσματα των οποίων φάνηκαν με εντελώς ξεκάθαρο τρόπο κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Τα διαφορετικά ιστορικά δεδομένα αποτέλεσαν μεταξύ άλλων, την βασική αιτία της έλλειψης σχετικού ενδιαφέροντος για την εξέταση από τους ειδικούς της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵²

Μια «μη ουδέτερη» ουδετερότητα

Είναι αρκετά δύσκολο να δοθεί ένας ορισμός της ουδετερότητας ο οποίος να ανταποκρίνεται επαρκώς στις χώρες που διακήρυτταν αυτή την στάση κατά την

---

⁴⁹ Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος, *Η συμβολή της Ελλάδος στην έκβαση των δύο παγκοσμίων πολέμων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992, σελ. 27.

⁵⁰ Elli Lemonidou, "Heritage and memory of the first world war in Greece during the interwar period: A historical perspective", *Balkanica*, 49 (2018), σ. 221-236.

⁵¹ Η ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς πολέμους είχε αυξηθεί κατά 90% και ο πληθυσμός της είχε σχεδόν διπλασιαστεί: από 2,4 εκατομμύρια σε 4,7.

⁵² Λιάκος, ό.π., σελ. 42.

διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου. Και αυτό γιατί οι ουδέτερες χώρες δεν ήταν μη εμπόλεμες. Και στις τρεις περιπτώσεις (Ελλάδα, Βέλγιο, Λουξεμβούργο)⁵³ λάμβαναν χώρα καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου παραβιάσεις.⁵⁴ Στην περίπτωση της Ελλάδας δε, η ουδετερότητα δεν ήταν κοινή κυβερνητική επιλογή και σαφώς δεν διατηρήθηκε ως το τέλος του πολέμου. «Διαρκής ουδετερότητα»⁵⁵ ήταν ο όρος που χρησιμοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1914 από τον Γεώργιο Στρέιτ,⁵⁶ υπουργός Εξωτερικών, για να περιγράψει την στάση που θεωρούσε ότι ήταν προτιμότερο και περισσότερο ωφέλιμο να διατηρήσει η Ελλάδα.⁵⁷ Παρόλα αυτά, η κατάσταση της ουδετερότητας δεν υπήρξε απόλυτη. Η ευθραυστότητα των γεγονότων και η αδυναμία να χαρακτηριστεί η ουδετερότητα της Ελλάδας απόλυτη οφειλόταν στην μη συνεκτική καθολική στάση των πολιτικών αρχηγών (Εθνικός Διχασμός) αλλά και στην ουσιαστικά ανύπαρκτη επιλογή ουδετερότητας ή μη μιας χώρας. Αν και το κλίμα που είχε δημιουργηθεί ήδη από τους Βαλκανικούς πολέμους υπαγόρευσε με μεγάλη ευκρίνεια και τα αντίπαλα στρατόπεδα, τουλάχιστον στην Ελλάδα, η επιλογή δεν ήταν αυτονόητη.

Επιπλέον, η Ελλάδα αποτέλεσε το κύριο πεδίο ανταγωνισμού των δύο Συμμαχιών. Και τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα της Ευρώπης προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να επιβληθούν άλλοτε με την βία και άλλοτε με την λογική του προσεταιρισμού, η οποία λάμβανε πολλές φορές την μορφή παζαρέματος.⁵⁸

2.2 Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ

---

⁵³ Στις ουδέτερες χώρες της Ευρώπης προστίθενται οι Σκανδιναβικές χώρες, η Ισπανία, η Ολλανδία και η Ελβετία.

⁵⁴ Ferro, ό.π., σελ. 268-276.

⁵⁵ Στην πραγματικότητα η δήλωση του υπουργού Εξωτερικών Γεωργίου Στρέιτ ήταν τηλεγραφική απάντηση στην πρώτη εκδήλωση των προθέσεων της ελληνικής κυβέρνησης για συμμετοχή στον Α' παγκόσμιο πόλεμο και ενίσχυση των σερβικών στρατευμάτων.

⁵⁶ Γεώργιος Στρέιτ (1868-1948), υπουργός Εξωτερικών έως τον Αύγουστο του 1914 και έπειτα προσωπικός σύμβουλος του Βασιλιά Κωνσταντίνου.

⁵⁷ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως την Μικρασιατική καταστροφή. Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2008, σελ. 16.

⁵⁸ Έλλη Λεμονίδου (2019), ό.π., σελ. 180. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εμπλοκής της χώρας παρά την ουδετερότητα της είναι η στρατοπέδευση στην Θεσσαλονίκη του Σώματος της στρατιάς της Ανατολής των συμμαχικών Δυνάμεων, η αιχμαλωσία του Δ' Σώματος στρατού από τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα, η κατάληψη της Κέρκυρας από τις συμμαχικές δυνάμεις, το σώμα των Επιστράτων και η παρασκηνιακή τους δράση κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, τα Νοεμβριανά. Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έρευνες σχετικά με τις πολλαπλές παραβιάσεις της ουδετερότητας της χώρας. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Βασιλόγλου, *Οι παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητας κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο*, (διπλωματική εργασία) Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2021, καθώς επίσης και Areti Tounda- Fergadi, «Violations de la neutralité grecque par les puissances de l'Entente durant la Première Guerre Mondiale», *Balkan Studies*, 26.1 (1985), σ. 113-129. Το άρθρο πραγματεύεται λιγότερο γνωστές και ειπωμένες περιπτώσεις των παραβιάσεων, όπως εκείνες στο Καστελόριζο, στην Μήλο και την Μυτιλήνη.

Σε αντίθεση με την πενιχρή έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με την εμπλοκή της Ελλάδας στον Α' παγκόσμιο πόλεμο, ο Εθνικός διχασμός έχει αποτελέσει ένα γεγονός καλά μελετημένο από πολλούς ιστορικούς. Πρώτος, ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης την δεκαετία του 1960, χρησιμοποιώντας αυστριακά αρχεία, ανεκμετάλλευτα έως τότε, κατέδειξε με ακρίβεια (σε πολλές περιπτώσεις και με έναν συναισθηματικά φορτισμένο τόνο) πως ο Εθνικός Διχασμός δεν περιοριζόταν στα χρονικά όρια μεταξύ 1915-1917. Ο ίδιος, εντοπίζει στο βιβλίο του την έναρξη του Εθνικού Διχασμού το έτος 1909 και συγκεκριμένα μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα στο Γουδί. Υποστήριξε μεταξύ άλλων ότι το 1911, ο Εθνικός Διχασμός είχε πλέον τεθεί πολύ ανοιχτά μέσω των δύο πολιτικών στρατοπέδων, δηλαδή τους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς.⁵⁹ Έπειτα, έχουν συμβάλει καθοριστικά στην διεύρυνση της γνώσης και της αξιοπιστίας των γεγονότων οι μονογραφίες των Γεώργιου Λεονταρίτη με την λεπτομερέστατη περιγραφή των ετών 1917-1918 τόσο του κέντρου αλλά και της περιφέρειας της χώρας,⁶⁰ καθώς και του Ιωάννη Μουρέλου⁶¹ του οποίου η έρευνα επικεντρώθηκε στα Νοεμβριανά, το κατεξοχήν αιματηρό παράδειγμα των συνεπειών του Διχασμού. Ιδιαίτερα κατατοπιστική είναι και η μονογραφία του Γεωργίου Μαυρογορδάτου, ο οποίος εξετάζει πολύπλευρα, κάνοντας μνεία συχνά στον Μαξ Βέμπερ, τις πολλαπλές εκφάνσεις του Εθνικού Διχασμού. Στο έργο του, ο διχασμός προσεγγίζεται μέσα από διαφορετικές οπτικές (ως εθνική κρίση, ως ταξική σύγκρουση, ως εμφύλιος πόλεμος) και αναλύονται πτυχές λιγότερο προφανείς που εξακολουθούν ωστόσο να αναφέρονται σε ολόκληρη την κοινωνία, εξηγώντας με αρκετά πειστικό τρόπο τις τεράστιες διαστάσεις του φαινομένου.⁶² Τέλος, ο Γεώργιος Βεντήρης έχει ασχοληθεί εκτενώς, μεταξύ άλλων και με το ζήτημα του Εθνικού Διχασμού στο δίτομο έργο του κατά την

---

⁵⁹ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*, Εκδοτικός οίκος Σ.Ι Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1992, σελ. 191. Επίσης, στο βιβλίο του Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Β' τόμος, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006, αναφέρεται ότι από το 1915 και μετά, όταν η πόλωση είχε γενικευτεί, με έναν απόλυτα γενικό ορισμό, «Βενιζελικούς» ή «αντιβενιζελικούς» αποκαλούσαν όσους είχαν ευνοηθεί από την πατρωνία των δημοσίων αξιωμάτων, όσους εξέφραζαν με οποιονδήποτε τρόπο την γνώμη τους ή έκαναν απλώς το χρέος τους και προκαλούσαν ευνοϊκές ή δυσμενείς αντιδράσεις», σελ. 817. Παρόλα αυτά, ο Hering επιμένει στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αντιβενιζελικών κομμάτων, αλλά και στις μεταξύ τους διαφορές.

⁶⁰ Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α' παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, μετάφραση Οικονομίδης Βασίλης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2005.

⁶¹ Ιωάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το Αρχείο Μεικτής Επιτροπής αποζημίωσης των θυμάτων*, Πατάκη, Αθήνα, 2007.

⁶² Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915. Ο εθνικός διχασμός*, ιστ.' έκδοση (α' έκδοση 2015), Πατάκη, Αθήνα, 2022.

δεκαετία του 1930.⁶³ Μέσω της παράθεσης επιστολικών και τηλεγραφικών εγγράφων, περιγράφει με απόλυτη χρονολογική συνέπεια τα γεγονότα, αποτελώντας, παρά την χρονική απόσταση, ένα σημαντικό έργο.

Αν ο Εθνικός Διχασμός ιδωθεί αποκλειστικά στα όρια της προσωπικής αντιπαλότητας δύο ναρκισσιστικών προσωπικοτήτων, του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, τότε μάλλον καθίσταται αδύνατο να ερμηνευτούν οι βαθύτερες αιτίες μιας κλιμακούμενης κρίσης η οποία ως γνωστόν αφορούσε όχι μόνο έναν ευρύ κύκλο συσπείρωσης γύρω από τον βασιλιά και τον Βενιζέλο, αλλά αντιθέτως, όλη την χώρα.⁶⁴ Επιπλέον ο παρά πάνω ισχυρισμός κρίνεται μάλλον ελλιπής, καθώς ο Εθνικός Διχασμός δεν περιορίστηκε στα όρια του ελληνικού κράτους, δεδομένου ότι έφτασε να απασχολεί σε απόλυτο βαθμό την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ενώ παράλληλα επιβίωσε και μετά τον θάνατο των δύο προσωπικοτήτων.⁶⁵

Ο Εθνικός Διχασμός, αφορμή του οποίου υπήρξε η εξωτερική πολιτική της χώρας και η γραμμή την οποία έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα, αντικατοπτριζόταν απόλυτα στην εσωτερική πολιτική και τις αντικρουόμενες πλευρές μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Οι πλευρές αυτές, δεν είχαν διαμορφωθεί μέσω μιας συγκεκριμένης αιτιώδους σχέσης η οποία σχετιζόταν με την καταγωγή, την μόρφωση και τον τρόπο ζωής αν και σχηματικά, η αντιβενιζελική μερίδα συσπείρωνε τα παλαιά κόμματα της Ελλάδας.⁶⁶ Είναι παράλληλα η ίδια η έννοια του ορισμού «αντιβενιζελισμός» που ερμηνεύεται ως αντιδραστική διαφοροποιημένη ομάδα απέναντι στον βενιζελισμό και της ιδέες του. Γι' αυτό τον λόγο, η αιτία του Εθνικού Διχασμού οφείλει να αναζητείται κυρίως γύρω από τα ίδια τα γεγονότα του πολέμου και πολύ λιγότερο στην σύγκρουση δύο διαμορφωμένων παρατάξεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁶⁷

Τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες, αποτέλεσαν δύο λαοφιλείς προσωπικότητες. Αν και ο

---

⁶³ Γιώργος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920, Ιστορική μελέτη* (δίτομο), Πυρσού Α.Ε, Αθήνα, 1931.

⁶⁴ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο εθνικός διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των "έξι". Εξιλασμός η δικαστικός φόνος*, δ' έκδοση, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2022, σελ. 30-39.

⁶⁵ Ιωάννης Μουρέλος "Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' παγκοσμίου πολέμου" στο *Α' παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918. 100 χρόνια από την έναρξή του* (πρακτικά ημερίδας Θεσσαλονίκη 11 Νοεμβρίου 2014), Πολεμικό μουσείο, Αθήνα, 2015, σελ. 104 και κυρίως *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα, 2007.

⁶⁶ Τα παλαιά κόμματα ήταν εκείνα του Μαυρομυχάλη, Ράλλη, και Θεοτόκη, με μια βαθιά συντηρητική παραδοσιακή πολιτική, την οποία μεν αντιλαμβάνονταν, ειδικά μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909, αλλά δεν ήξεραν πως (και δεν ήθελαν) να αλλάξουν.

⁶⁷ Λιάκος, ό.π., σελ. 70.

Βενιζέλος παρουσιάζοταν ως Μεσσίας, ήταν στην περίπτωση του βασιλιά Κωνσταντίνου που γινόταν περίτεχνα επίκληση στην θρησκεία για να του αποδοθεί περισσότερη εγκυρότητα.⁶⁸ Ανάμεσά τους, η έννοια της εξουσίας και συνάμα των αποφάσεων σε θέματα σχετικά με τις επιλογές της χώρας, φαίνεται ότι ήταν μια πολύπλοκη διαδικασία.⁶⁹ Ήδη από τους Βαλκανικούς πολέμους, η άμεση εμπλοκή του βασιλιά στην εκτελεστική εξουσία έκαναν τα όρια μεταξύ βασιλείας και πρωθυπουργίας εξαιρετικά δυσδιάκριτα, τουλάχιστον όσο αφορούσε του ποιος αποφάσιζε εν τέλει για κρίσιμα ζητήματα. Η βασιλεία αποτελούσε έναν θεσμό συγκριτικά ανώτερο με οποιονδήποτε άλλο στα πλαίσια της κοινωνίας. Η παραδοχή αυτή βέβαια, δεν αναιρεί ότι υπήρχε ένα συνταγματικό πλαίσιο σχετικά με τις αρμοδιότητες και τις ευθύνες του Βασιλιά ενώ δεν ελαχιστοποιεί την μεροληπτική κρίση του, τις προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες και εν τέλει, την πολλαπλή αντισυνταγματική του δράση με σκοπό την εκπλήρωση των προσωπικών επιθυμιών του. Μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909 και το πάγιο αίτημα των στρατιωτικών για απομάκρυνση του βασιλιά από το στράτευμα με σκοπό τον περιορισμό της κατάχρησης των εξουσιών, ήταν ο ίδιος ο Βενιζέλος που επανέφερε τον Κωνσταντίνο στην ηγεσία του στρατού τον Ιούνιο του 1911, πράξη που δεν αποτελούσε την μοναδική παραβίαση της φιλελεύθερης ιδεολογίας και του συντάγματος που διακήρυττε δυναμικά από την αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας στην Ελλάδα. Ήδη από τον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου Α' τον Μάρτιο του 1913, είχαν σημειωθεί τα πρώτα σημάδια ρήξης μεταξύ του Βενιζέλου και του βασιλιά, καθώς ο δεύτερος αρνούνταν να συμμορφωθεί με βάση τα συνταγματικά πλαίσια. Οι συνταγματικές παραβιάσεις και η αναπόφευκτη αντιπαλότητα περί συμμετοχής ή μη της Ελλάδας στον Α' παγκόσμιο πόλεμο αποτέλεσαν την αφορμή και ταυτόχρονα το κάλυμμα μιας εμφύλιας σύρραξης με κατασκοπίες και υποκλοπές απόρρητων εγγράφων άνευ προηγουμένου, και κάποτε μέχρι και προσπάθειες επηρεασμού των ψηφοφοριών μέσω δωροδοκίας από το κωνσταντινικό καθεστώς.⁷⁰

Όταν ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν αρνητικές στην συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Η προσχώρηση στην Entente θα πυροδοτούσε την είσοδο της Τουρκίας και της Βουλγαρίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. Αν και οι Σύμμαχοι εκτιμούσαν την φιλοανταντική πολιτική του Βενιζέλου

---

⁶⁸Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 158-182.

⁶⁹Γιαννουλόπουλος, ό.π.,σελ. 231.

⁷⁰ Hering, ό.π., σελ. 862-865.

δεν παράβλεπαν εντούτοις το γεγονός ότι η Βουλγαρία ήταν μεγαλύτερης στρατηγικής σημασίας από την Ελλάδα. Αυτό βέβαια δεν εκφράστηκε με απόλυτη ειλικρίνεια καθώς όσο και να θεωρούσαν την προσφορά της Ελλάδας δευτερευούσης σημασίας, η αντικατάσταση του Βενιζέλου σε περίπτωση που δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά του, θα είχε σαν αποτέλεσμα την φιλογερμανική πολιτική και την προσχώρηση της Ελλάδας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων.⁷¹

Στο κλίμα αναβρασμού που επικρατούσε, αμέσως μετά την έναρξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου και έως την αλλαγή του έτους, είχε γίνει ξεκάθαρο ότι στην Ελλάδα υπήρχαν δύο διαφορετικές αντιμαχόμενες μερίδες πληθυσμού: οι βενιζελικοί (Φιλελεύθεροι) και οι αντιβενιζελικοί (φιλοβασιλικοί), ή αλλιώς οι υποστηρικτές της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο και οι υποστηρικτές της διατήρησης της ουδετερότητας, αντίστοιχα.⁷² Ο Βενιζέλος είχε ήδη ξεκινήσει να συνδιαλέγεται με τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων και να κάνει φανερές τις προθέσεις του, παρά τις αντιρρήσεις του βασιλικού κύκλου. Αυτό που κυρίως τον ενδιέφερε ήταν να μην αναγκαστεί να παραχωρήσει η χώρα εδάφη στην Βουλγαρία και να είναι με το μέρος των νικητών όταν θα έληγε ο πόλεμος για να μπορεί να συμμετέχει αξιοπρεπώς στον διαμοιρασμό των «λαφύρων». Η σταθερά διπλωματική φύση του Βενιζέλου, του δημιουργούσε τρομερή ικανότητα ευελιξίας και προσαρμοστικότητας.⁷³ Οι διπλωματικές διαβεβαιώσεις των Συμμάχων για την παραχώρηση της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα καθιστούσαν το όραμα του για την δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας - το οποίο με μικρές παραλλαγές αποτελούσε ήδη από την απελευθέρωση της χώρας αυτοσκοπό της εξωτερικής πολιτικής- της χώρας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, όχι μόνο ρεαλιστικό αλλά και δυνάμει πραγματοποιήσιμο. Παρόλα αυτά, σε πρακτικό επίπεδο, η παρατεταμένη διατήρηση της ουδετερότητας της Ελλάδας, ήταν μία συνθήκη η οποία θα συνέφερε όχι μόνο τον βασιλιά αλλά και τις ίδιες τις Μεγάλες Δυνάμεις. Καμία χώρα, ειδικά εκείνες που δεν σχετίζονταν άμεσα με την

---

⁷¹ Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως την Μικρασιατική καταστροφή...», ό.π., σελ. 16.

⁷² Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός με βασική διαφορά την συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο, απηχεί, σύμφωνα με τον Hering, και μία βαθύτερη φιλοδοξία: Οι Βενιζελικοί θεωρούσαν ότι η συμμαχία με τις χώρες τις Αντάντ θα έδινε στην Ελλάδα την ευκαιρία του πολυπόθητου ευρωπαϊκού εκπολιτισμού. Μακροπρόθεσμα, η Ελλάδα θα μπορούσε να μετατραπεί σε χώρα αυτόνομη και οικονομικά ισχυρή, ό.π., σελ. 858.

⁷³ Γι' αυτό τον λόγο, τοποθετημένο σε αυτό το πλαίσιο, δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι έφτασε λίγο μετά το 1915, να προτείνει την παραχώρηση της Καβάλας στην Βουλγαρία αν αυτό θα την έστρεφε κατά της Τουρκίας, δηλαδή του πιο επικίνδυνου αντιπάλου της Ελλάδας. Η απόφαση αυτή αντισταθμιζόταν με παραχωρήσεις στην Μικρά Ασία. Μάλιστα, από την αντιβενιζελική εφημερίδα *Σκριπ* είχε χαρακτηριστεί ως «προδότης και αγύρτης» (21 Μαρτίου 1915).

βαλκανική σύγκρουση μεταξύ Σερβίας και Αυστροουγγαρίας, δεν ήταν διατεθειμένη να υποστηρίξει την επεκτατική πολιτική της Ελλάδας την στιγμή μάλιστα που διακυβευόταν το μέλλον ολόκληρης της Ευρώπης⁷⁴.

2.3 ΔΑΡΔΑΝΕΛΙΑ-ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΛΛΙΠΟΛΗΣ

Στο πλαίσιο της προκλητικότητας των αντίπαλων δυνάμεων εντάσσεται και η εκστρατεία της Καλλίπολης το 1915, η οποία παρόλο που εμφορούνταν από την διακαή επιθυμία των Μεγάλων Δυνάμεων για τον έλεγχο των Στενών, επιχειρήθηκε και για έναν ακόμη λόγο: ως μέθοδος αντιπερισπασμού στην πλευρά του Ανατολικού Μετώπου. Το 1915 ήταν ομολογουμένως μία δύσκολη χρονιά και για τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Σταδιακά, λόγω των ηττών που πολλαπλασιάζονταν, η βεβαιότητα της νίκης μετατρέπονταν σε αβεβαιότητα, ανησυχία και κάποτε και απόγνωση. Σε αυτή την αλλαγή πεποιθήσεων συνέβαλε με σχετική σιγουριά τόσο η απομυθοποίηση του πολέμου όσο και η πανηγυρική διάψευση της ελπίδας ενός σύντομου, κατά γενική ομολογία, πολέμου.⁷⁵ Στο τέλος του Φεβρουαρίου 1915 ο Βενιζέλος πρόσφερε στις Μεγάλες Δυνάμεις στρατιωτικό σώμα 40.000 ανδρών με σκοπό να συμμετέχουν στην εκστρατευτική επιχείρηση των Δαρδανελίων.⁷⁶ Η άρνηση του Βασιλιά στο επιστολικής μορφής αίτημα του Βενιζέλου για την σύμπραξη της εκστρατείας στα Δαρδανέλια είχε ως αποτέλεσμα την παραίτηση του τελευταίου και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Δημήτριο Γούναρη, κατά βάση αντιβενιζελικός, αλλά ταυτόχρονα και περιορισμένης κοινοβουλευτικής επιρροής.⁷⁷

Η επίθεση των Συμμάχων στα Δαρδανέλια οριστικοποίησε την συμμετοχή της Ιταλίας στον πόλεμο.⁷⁸ Η συνθήκη του Λονδίνου που υπεγράφη στις 26 Απριλίου του 1915 ήταν η πρώτη μυστική συμφωνία του πολέμου: με αντάλλαγμα εδαφικές κτήσεις στην Τουρκία, η Ιταλία δεσμευόταν να κηρύξει τον πόλεμο στην Αυστροουγγαρία.

---

⁷⁴Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 36.

⁷⁵ Marc Ferro (1993), ό.π., σελ. 160.

⁷⁶Στέφανος Στεφάνου, *Δαρδανέλλια 1915. Ιστορική αναψηλάφηση*. Λέσχη Φιλελευθέρων- Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα, 1987, σελ. 148.

⁷⁷ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, σειρά: Βιογραφίες πολιτικών, 5, Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα, 2017, σελ. 144.

⁷⁸ Με ωμή ειλικρίνεια, ο Hobsbawm αναφέρει εντελώς συνοπτικά: «*Η Ιταλία εξαγοράστηκε για να προσχωρήσει*» (μτφ.), ό.π., σελ. 25.

Ενώ μετά τις διαβεβαιώσεις της Γερμανίας προς την Ελλάδα όπου ουσιαστικά μεσολαβούσε ως εγγυήτρια των εδαφών προς την Βουλγαρία, και την ενίσχυση του Φιλοβασιλικού αισθήματος της χώρας, ο Βενιζέλος κέρδισε ξανά τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 με συντριπτική πλειοψηφία 189 έδρες έναντι 127 στο σύνολο των υπολοίπων κομμάτων, αναλαμβάνοντας ξανά την πρωθυπουργία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δεν ήταν σε θέση να αμφισβητήσει την δυναμική του Βενιζέλου και έτσι παρέμεινε στην θέση περί μη προκλητικότητας απέναντι στην -μέχρι εκείνη την στιγμή- ουδετερότητα της Βουλγαρίας. Εξάλλου, μπορεί η προσωπική του συγγένεια με τον Γερμανό αυτοκράτορα να τον έστρεφε αποκλειστικά προς την γερμανική πλευρά, αλλά πρακτικά δεν μπορούσε να παραβλέψει το συμφέρον της χώρας.⁷⁹ Τον Σεπτέμβριο του 1915, η Βουλγαρία κήρυξε γενική επιστράτευση. Για τον Βενιζέλο, δεν υπήρχαν από εκεί και πέρα δικαιολογίες για την διατήρηση της ουδετερότητας της χώρας και την παθητική στάση, η οποία μόνο περισσότερα προβλήματα θα μπορούσε να επιφέρει στο status quo της Ελλάδας. Ανίσχυρος καθώς ήταν να εφαρμόσει το πρόγραμμα του, παραιτήθηκε ξανά στις 6 Οκτωβρίου 1915. Μετά την παραίτηση, εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δόθηκε στον μετριοπαθή Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η θητεία του Ζαΐμη ήταν εξαιρετικά βραχύβια και τον Νοέμβριο του 1915 αντικαταστάθηκε από τον τραπεζίτη Στέφανο Σκουλούδη.

Στις 23 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1915 οι αυстроγερμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν στην Σερβία και έπειτα, ακολούθησε και η Βουλγαρία. Η αδυναμία του βασιλιά να περιορίσει το Βενιζέλο και τους διπλωματικούς ελιγμούς του, οδήγησε στην απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στα σύνορα της Ελλάδας με την Σερβία στις 30 Οκτωβρίου 1915. Αφορμή στάθηκε επίσης η αδυναμία της Σερβίας να παρατάξει στο βουλγαρικό μέτωπο της στρατιωτικό σώμα 150.000 ανδρών, όπως είχε δεσμευτεί σε περίπτωση εμπόλεμης κατάστασης.⁸⁰ Ο Βενιζέλος θεώρησε ότι τότε ακριβώς ήταν η καταλληλότερη ευκαιρία για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των

---

⁷⁹ Στο άρθρο του Θανάση Μποχώτη «*Εσωτερική πολιτική...*» αναφέρεται ότι ακόμα και αν η αιτία της προσωπικής συγγένειας του Βασιλιά με τον Κάιζερ ήταν αρκετή για την διατήρηση της αμετάκλητης πολιτικής του ίδιου και του Γενικού Επιτελείου, δεν επαρκούσε ωστόσο για την πόλωση μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων της χώρας. Για την ενίσχυση του ερμηνευτικού του εγχειρήματος, επαναφέρει το παράδειγμα της σταφιδοκαλλιέργητών και της υπερβολικής επιβάρυνσης των προϊόντων τους καθώς και τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό μεταξύ των μικροαστικών τάξεων κατά την τρικουπική περίοδο, ενώ παράλληλα θίγει την οικονομική έκφανση του Διχασμού, ό.π., σελ. 95.

⁸⁰ Στις 19 Μαΐου/ 3 Ιουνίου 1913 είχε υπογραφεί Συνθήκη Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας. Στην Συνθήκη προβλεπόταν η αμοιβαία παροχή σώματος στρατού 150.000 ανδρών σε περίπτωση εμπλοκής σε πόλεμο μιας από τις δύο χώρες. Υπήρχε διαρκής συζήτηση γύρω από την συνθήκη καθώς υποστηριζόταν από τους θιασώτες της ουδετερότητας η μη ισχύ της Συνθήκης, δεδομένου του, κατά την άποψή τους, μη βαλκανικού χαρακτήρα του πολέμου.

Συμμάχων. Δεδομένου ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να παρέχει την απαραίτητη βοήθεια στην Σερβία, κλήθηκαν τα συμμαχικά στρατεύματα των Άγγλων και των Γάλλων για να αναπληρώσουν το κενό.⁸¹ Η εκστρατεία της Θεσσαλονίκης, την στιγμή της απόβασης των Συμμαχικών στρατευμάτων, δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντική. Πέραν από την αναποφασιστικότητα της ελληνικής εκπροσώπησης, τόσο οι Άγγλοι όσο και οι Γάλλοι, ήταν δύσπιστοι. Το αποτέλεσμα της εισχώρησης της Βουλγαρίας τον Νοέμβριο στο σερβικό έδαφος και η αδυναμία των συμμαχικών στρατευμάτων να ανατρέψουν την προέλαση, τους δικαίωσε.⁸²

Ο μεγαλύτερος φόβος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η αναμενόμενη επιθυμία των Συμμάχων να στρατοπεδεύσουν στα σύνορα της Ελλάδας.⁸³ Από την πλευρά του ο Βασιλιάς αντιλήφθηκε ότι μάλλον ήταν προσφορότερη μία καθυστέρηση στις συζητήσεις με τους Συμμάχους παρά η διατήρηση της αδιάλλακτης στάσης. Όσο ο Βασιλιάς αμφιταλαντευόταν σκόπιμα, αποφασίστηκε στις 27 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου έπειτα από εσωτερικές πιέσεις στην Αγγλία και την Γαλλία, η οχύρωση και η άμυνα της Θεσσαλονίκης και η εγκατάσταση των Συμμαχικών στρατευμάτων. Οι γρήγορες ενέργειες μεταξύ των Συμμαχικών στρατευμάτων, δεν αποτελούσαν σε καμία περίπτωση δείγματα σταθερότητας ή ακόμη και αισιόδοξης πορείας των σχεδίων κανενός από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Και αυτό γιατί η απειλή της γερμανικής επίθεσης δεν ελαχιστοποιήθηκε μετά την απόβαση των Συμμαχικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη. Ταυτόχρονα, η Τουρκία θεωρούσε ιδανική ευκαιρία την τροπή των πραγμάτων, καθώς δεδομένης της αντιπαλότητας προς την Ελλάδα, το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου και των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, μπορούσε πλέον να λυθεί πολεμικά.

Η είσοδος της Βουλγαρίας στον πόλεμο τον Οκτώβριο του 1915 στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας καθώς αφενός

---

⁸¹Το άρθρο της νομοθεσίας το οποίο επικαλούνταν οι αντιβενιζελικοί και ο Βασιλιάς για την άρνηση στρατοπέδευσης ξένου στρατού στην ελληνική επικράτεια: «*Ανευ νόμου στρατός ξένος δεν είναι δεκτός εις την ελληνικήν υπηρεσίαν, ουδέ δύναται να διαμένει εις το Κράτος ή να διέλθει δι' αυτού*». (άρθρο 99 Συντάγματος 1911).

⁸²Βλάσης Βλασιδής, *Η μνήμη του μεγάλου πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού μετώπου στην Θεσσαλονίκη*, Θεματική σειρά «Η Θεσσαλονίκη στον Α' παγκόσμιο πόλεμο», 12, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 13.

⁸³ Ο απολογισμός των Δαρδανελλίων ήταν ιδιαίτερα αποθαρρυντικός για τις Μεγάλες Δυνάμεις. Κατά προσέγγιση, στο σύνολο των 79.000 Γάλλων, 3.700 σκοτώθηκαν, 17.300 τραυματίστηκαν ενώ οι αγνοούμενοι ανέρχονταν σε 6.000. Στην περίπτωση των Άγγλων, 127.300 σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν και καταγράφηκαν ως αγνοούμενοι. Τέλος όσον αφορά τους Τούρκους, στους 220.000, σκοτώθηκαν οι 66.000, Max Scianon, *Le front d'orient. Du désastre des Dardanelles à la Victoire finale. 1915-1918*, Tallandier, Paris, 2014, σελ. 105.

αποτελούσε τον ενδιάμεσο σύμμαχο μεταξύ Κεντρικών Δυνάμεων και Τουρκίας, η οποία είχε εισέλθει στον πόλεμο ήδη από τον Νοέμβριο του 1914, και αφετέρου δημιουργούσε μία αναταραχή στα Βαλκάνια, κάνοντας την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Μεγάλων Δυνάμεων και συγκεκριμένα στο πλευρό της Σερβίας επιτακτική. Όσο και αν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επωφελούνταν από την ουδετερότητα της Ελλάδας, το παρά πάνω παράδειγμα αποδεικνύει περίτρανα την έλλειψη αυτονομίας των χωρών καθώς και τα εξαιρετικά περιορισμένα πλαίσια πολιτικών και διπλωματικών ελιγμών.⁸⁴

Κορυφαίο γεγονός της γενικότερης αποσταθεροποίησης της χώρας ήταν η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από τα γερμανο-βουλγαρικά στρατεύματα στις 13/26 Μαΐου 1916. Η αμαχητί συγκατάθεση της Αθήνας για την παραχώρηση ενός τόσο σημαντικού στρατηγικού σημείου προς την ανατολική Μακεδονία, προκάλεσε την έντονη αντίδραση τόσο της κοινής γνώμης όσο και των Συμμαχικών στρατευμάτων.⁸⁵ Επιπλέον, η παράδοση της Καβάλας μαζί με 6000 οπλίτες και 400 αξιωματικούς στους Βουλγάρους, επέδρασε καταλυτικά στις εσωτερικές εξελίξεις της χώρας.⁸⁶ Συγκεκριμένα, η παρά πάνω εξέλιξη αποτέλεσε και την αφορμή για την δημιουργία ξεχωριστής κυβέρνησης Βενιζελικών στην Θεσσαλονίκη. Ο Βενιζέλος, μετά την ύστατη προσπάθεια του να μεταπείσει τον βασιλιά για την αναγκαιότητα της εισόδου της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμαχικών Δυνάμεων, έφυγε από την Αθήνα στις 13/26 Σεπτεμβρίου 1916 και σχημάτισε την τριανδρία, αποτελούμενη από τον ίδιο, τον ναύαρχο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Δαγκλή, απολαμβάνοντας ταυτόχρονα την μαζική λαϊκή αποδοχή στην Κρήτη, τα νησιά Αιγαίου, και την Μακεδονία.⁸⁷

---

⁸⁴Ferro (1993), ό.π., σελ. 147.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 105.

⁸⁶ Η περίπτωση της Καβάλας, της ατυχούς συγκυρίας (ή και όχι) να βρίσκεται στο επίκεντρο, έκανε δυσχερέστερη την ήδη τεταμένη κατάσταση, καθώς, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη υποσημείωση (αρ. 48) είχε αποτελέσει ξανά αφορμή για ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Αυτή την φορά, τα πυρά στρέφονταν κατά του βασιλιά και των υποστηρικτών του, οι οποίοι ενώ είχαν χρησιμοποιήσει την περίπτωση της Καβάλας ως αφορμή για την ανελέητη προπαγάνδα κατά του Βενιζέλου, βρέθηκαν εκτεθειμένοι με την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Βουλγάρους. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις προέκυπτε ένα ζήτημα που λίγο είχε απασχολήσει τις μεταξύ τους συμφωνίες και συνδιαλλαγές: η περίπτωση των προσφύγων και της άτυπης ανταλλαγής των πληθυσμών σε περίπτωση παραχώρησης εδάφους στους Βούλγαρους. Το συγκεκριμένο ζήτημα, στο ευρύτερο πλαίσιο των ετών 1912-1922, αναλύεται λεπτομερώς βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 61-91 και 281-299.

⁸⁷ Σε συνεδρίαση της Βουλής την 11^η Αυγούστου 1917 ο Βενιζέλος αναφέρει: «...Υπομνήσκω εις τον Κύριον βουλευτήν ότι η Επανάστασις ήρχισεν από την Κρήτην, επροχώρησεν εις την Σάμον, επεξετάθη εις την Χίον και την Μυτιλήνην και κατέληξεν εις την Θεσσαλονίκην. Η Επανάστασις ήρχισεν από τας νήσους, δεν υπήρχε εκεί η ξένη προστασία... Τότε η Ευρώπη, τότε οι προστάται, τότε οι εγγυηταί, βλέποντες ότι οι

Γρήγορα η τριανδρία συνδέθηκε με την διοίκηση των δυνάμεων της Εθνικής Άμυνας⁸⁸ στην Θεσσαλονίκη, αν και ο Βενιζέλος, τουλάχιστον στην αρχή, δεν είχε υποστηρίξει με ζέση την επαναστατική πρωτοβουλία. Η προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται, ήταν γεγονός.⁸⁹

Παρά την εικόνα συμβιβασμού και διχασμού των κυβερνήσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, εξακολουθούσε να υπάρχει άκρατος ανταγωνισμός μεταξύ τους και έντονες πιέσεις των απεσταλμένων των Συμμάχων στον βασιλιά ώστε να έρθουν σε συμφωνία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ενώ μαινόταν ήδη δύο έτη ο πόλεμος, εξακολουθούσε να είναι ασαφής στις συζητήσεις του με τους Συμμάχους. Αυτή η τακτική είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την απόβαση της Συμμαχικής μονάδας 3.000 ανδρών στο Φάληρο και τον Πειραιά, επεισόδιο γνωστό στην ιστοριογραφία ως «Νοεμβριανά» αλλά και την «μάχη των Αθηνών» όπου αναπόφευκτα οδήγησαν στην εκθρόνιση του βασιλιά και την απομάκρυνση της βασιλικής οικογένειας από την Ελλάδα, γεγονός το οποίο ενθαρρύνθηκε και από την ρωσική επανάσταση με το γενικότερο αίσθημα αντιμοναρχισμού που εξαπλώθηκε στην ευρωπαϊκή ήπειρο.⁹⁰

Στις 13 Ιουνίου 1917, ο Βενιζέλος σχημάτισε την τρίτη στην σειρά κυβέρνηση στην Αθήνα. Δύο μέρες αργότερα, στις 15 Ιουνίου 1917, κηρύχτηκε και επίσημα ο πόλεμος

η νίκη ήτο προς τούτο το μέρος, το οποίον είχε κατορθώσει να διοργανώσει στρατόν 60 χιλιάδων ανδρών γενναίων, ενώ το άλλο καθεστώς είχε διαλύσει τον στρατόν του, επενέβησαν δια να προλάβουν την αιματοχυσίαν. Αυτή είναι η αλήθεια, κ. βουλευτά.», *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, 1917, σελ. 193.

⁸⁸ Η επιτροπή της Εθνικής Άμυνας οργανώθηκε στην ελεγχόμενη από τα γαλλικά στρατεύματα Θεσσαλονίκη στα μέσα Δεκεμβρίου 1915 από Βενιζελικούς, μεταξύ των οποίων ο Αλέξανδρος Ζάννας, ο Περικλής Αργυρόπουλος και ο Παμίκος Ζυμβρακάκης, ηγετικό στέλεχος της επανάστασης του 1909, βλ. Λεονταρίτης, Αθήνα, 2008. Ο Βεντήρης, κάνει συχνά σύγκριση του κινήματος στο Γουδί το 1909 και της επονομαζόμενης «επανάστασης της Θεσσαλονίκης» το 1916. Υποστηρίζει δε ότι ο χαρακτήρας της επανάστασης της Θεσσαλονίκης ήταν πρώτα από όλα εθνικός, αντιβουλγαρικός. Σε δεύτερο επίπεδο, στρεφόταν κατά του Κωνσταντίνου και της πολιτικής του, Βεντήρης, ό.π., σελ. 206.

⁸⁹ Ιωάννης Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)», *Μνήμων* 8 (1982), Αθήνα, 150-188, σελ. 155. Η αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης, συγκεκριμένα το ζήτημα σχετικά με το αν θα ήταν επίσημη ή διπλωματική ή τέλος de facto αναγνώριση, δημιουργούσε διαφωνίες μεταξύ των Συμμαχικών Δυνάμεων με έντονη την αντίδραση των Βρετανών, Alan Palmer, *Το μακεδονικόν μέτωπον και ο ελληνικός διχασμός* (The Gardeners of Salonica), Μπεργαδής, Αθήνα, 1977. Αναφέρεται: «Η Θεσσαλονίκη είχε αποκόψει τους δεσμούς της με τας Αθήνας αλλά το ζήφος που έκαμε την τομήν ήτο γαλλικόν», σελ. 168.

⁹⁰ Τα Νοεμβριανά ακολούθησε το «Ανάθεμα» του Βενιζέλου υπό την αιγίδα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά, από την αντιβενιζελική εφημερίδα «Εμπρός» στις 14/12/1916 υπήρχε στο πρωτοσέλιδο το εξής άρθρο: «ΤΟ ΑΝΑΘΕΜΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΛΥΓΩΝΟΝ. Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΣΥΡΡΟΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ». Πιο κάτω στο ίδιο φύλλο: «ΤΟ ΑΝΑΘΕΜΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ. Άπαντα τα σωματεία της Χαλκίδος με τας σημαίας των σύσσωμοι οι επίστρατοι των περιχώρων και σύμπας ο λαός της Χαλκίδος συνεκρότησαν συλλαλητήριον φέρον επικεφαλής υπερμεγέθη εικόνα του Βασιλέως...». Πηγή: e-efimeris. Τελευταία επίσκεψη: 03/09/2023.

στις Κεντρικές Δυνάμεις. Ανεπίσημα, η κήρυξη του πολέμου είχε ήδη γίνει από τις 11 Νοεμβρίου 1916, από την Προσωρινή κυβέρνηση στην Θεσσαλονίκη.⁹¹

2.4 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως έδρα της Προσωρινής Κυβέρνησης σαφώς δεν ήταν τυχαία. Αποτελούσε μια από τις πόλεις όπου είχαν πρόσφατα απελευθερωθεί, ανήκε δηλαδή στις λεγόμενες Νέες Χώρες μαζί με την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και την Ήπειρο. Η Θεσσαλονίκη λόγω της τοποθεσίας της, ήταν πόλη-λιμάνι στρατηγικής σημασίας. Δεν αποτελούσε μόνο την βασική πηγή ανεφοδιασμού για τους κατοίκους της πόλης και τις ευρύτερες απελευθερωμένες περιοχές αλλά από την Οθωμανική κιάλας περίοδο, εξυπηρετούσε γενικότερα τις βαλκανικές χώρες, ενώ το λιμάνι ανήκε δικαιωματικά στα σημαντικότερα λιμάνια της Μεσογείου.

Η κοινοτυπία της πολυπολιτισμικότητας που συνοδεύει σχεδόν πάντοτε τις περιγραφές της Θεσσαλονίκης, αξίζει να εξηγηθεί και να ερμηνευτεί στο ιστορικό πλαίσιο, όχι πάντοτε δεδομένο και αναλλοίωτο. Η δεδομένη κατά τα άλλα συνύπαρξη ανθρώπων διαφορετικών θρησκευμάτων, γλωσσών, χρωμάτων αλλά και εθνικοτήτων, ήδη από την περίοδο του Τανζιμάτ⁹² και των μεγάλων μεταρρυθμίσεων, ισορροπούσε ανάμεσα στις αδιαμφισβήτητες εντάσεις και την κοινή μοιρασμένη καθημερινότητα. Η συνύπαρξη ωστόσο, το κράμα κατά κύριο λόγο χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων, δεν σήμαινε και πολιτισμική αλλοίωση.⁹³

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1830, η πλειοψηφία των ανδρών κατοίκων ήταν εβραίοι. Ακολουθούσαν οι μουσουλμάνοι και τέλος, οι χριστιανοί ορθόδοξοι. Κάθε πληθυσμιακή ομάδα είχε δημιουργήσει τις δικές της κοινότητες, με τους επικεφαλής τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σύμβολα αναγνωρισιμότητας τους, όπως οι εκκλησίες, οι συναγωγές και τα τζαμιά. Ήταν περισσότερο από όλα η θρησκευτική υπαγωγή τους το χαρακτηριστικότερο γνώρισμά τους. Αντίστοιχα, ιερείς, ραβίνοι και μάμηδες ήταν υπεύθυνοι για την διοικητική οργάνωση των κοινοτήτων τους. Η Θεσσαλονίκη τελούσε υπό την εποπτεία του βαλή και των δημοτικών αρχόντων. Η

---

⁹¹Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 115, Μουρέλος (1982) ό.π., : Είχε προηγηθεί, στις 6 Μαΐου 1917, συγκέντρωση των συνδικάτων και μελών της Λέσχης Φιλελευθέρων στην Θεσσαλονίκη με σκοπό να κηρυχθεί έκπτωτος ο Βασιλιάς, σελ. 171.

⁹² Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις για την αναδιοργάνωση της χώρας μεταξύ του 1839 και του 1878, με βάση τα δυτικά πρότυπα.

⁹³Αναστασιάδου Μερόπη, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Εστία, Αθήνα, 2008, σελ. 13.

επιδίωξη εκσυγχρονισμού και υιοθέτησης ενός δυτικού μοντέλου ανάπτυξης με το σιδηροδρομικό δίκτυο που ένωνε την πόλη με τις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, συνυπήρχε για πολλές δεκαετίες (από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα) με τα πάγια προβλήματα της πόλης, τόσο υγειονομικής όσο και πολεοδομικής φύσεως.⁹⁴ Μεταξύ άλλων, η έλλειψη πόσιμου νερού συγκαταλεγόταν στις κυριότερες αιτίες των επιδημιών χολέρας και πανούκλας.⁹⁵

Εξίσου προβληματική ήταν και η συχνότητα των πυρκαγιών στο κέντρο της πόλης εξαιτίας των ξύλινων ακόμα παραγκών, ασφυκτικά παρατεταγμένων, καθώς και η ανύπαρκτη πρόβλεψη συστημάτων πυρόσβεσης.⁹⁶ Οι πυρκαγιές στην προκειμένη περίπτωση και οι συνακόλουθες ανεπανόρθωτες καταστροφές, λειτούργησαν, περί τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ως φυσική αφορμή για την ανοικοδόμηση της πόλης. Ταυτόχρονα, η σταδιακή σύνδεση της πόλης με την ευρωπαϊκή ήπειρο (το 1888 ολοκληρώθηκε το έργο της σιδηροδρομικής ένωσης της Θεσσαλονίκης με την Βιέννη), άρχισε να διαφαίνεται στην κοινωνία, καθώς συνέρρεαν όλο και περισσότεροι Ευρωπαίοι εργολάβοι, επιχειρηματίες κλπ. με διάθεση εγκατάστασης και προσφοράς. Η οικονομική ευημερία αναμφίβολα αποτελούσε ενθαρρυντικό παράγοντα για το μέλλον. Άλλωστε, δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα τυχαιότητας η αισθητή αύξηση του πληθυσμού, η οποία ανερχόταν σε περίπου 158.000 κατοίκους το 1913.⁹⁷

Στην κορυφή της ανάπτυξης βρισκόταν, όπως ήταν άλλωστε σύνηθες φαινόμενο για μία παραθαλάσσια πόλη, το εμπόριο. Στις αρχές του αιώνα, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ανακαινισμένο (1902) και έχοντας ηλεκτρικό ρεύμα ήδη από το 1907, με την σαφή γεωστρατηγική θέση του ανάμεσα σε δύο ηπείρους και άμεσα συνδεδεμένο με τα Στενά του Ελλησπόντου και την Μαύρη Θάλασσα, ήταν πέραν από ζωτικής σημασίας, εξαιρετικός πόλος έλξης των χωρών των Βαλκανίων. Ωστόσο, η πόλη της Θεσσαλονίκης δεν αποτελούσε εξαίρεση στον κανόνα. Η ευρωστία, οικονομική και κοινωνική, ήταν κοινός τόπος για στην πλειονότητα των οθωμανικών πόλεων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, όπως η Κωνσταντινούπολη,

---

⁹⁴ Alan Palmer, *Το μακεδονικόν μέτωπον και ο ελληνικός διχασμός* (Πρωτότυπος τίτλος: *The Gardeners of Salonica*), Μπεργαδής, Αθήνα, 1977, σελ. 22: « Η παλαιά πόλις ήτο ένα συνονθύλευμα οφιοειδών δρόμων. Όπισθεν της ανήρχοντο τα επάλληλα επίπεδα της τουρκικής συνοικίας, δρόμοι ακουμβώντες εις τα πλευρά ενός λόφου, χαμηλαί οικίαι με εξώστας περικλεισμένους σε καφασωτά και πολυάριθμος πληθυσμός, ο οποίος εκάθητο σταυροπόδι επί του ανίσου δαπέδου της οδοῦ και παρετήρει με δυσπιστίαν... Ητο μια σκονισμένη και πολυθόρυβος πόλις».

⁹⁵ Το 1888 ιδρύθηκε η Οθωμανική Εταιρεία Υδάτων Θεσσαλονίκης.

⁹⁶ Μερóπη Αναστασιάδου, ó.π., σελ. 120.

⁹⁷ Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β (μέρος 1^ο), Βιβιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 107-131, σελ. 107.

η Βηρυτός, η Σμύρνη. Μετά την λήξη των Βαλκανικών πολέμων και την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, η πόλη εντάχθηκε πλέον στην δικαιοδοσία και συνάμα την νομοθεσία του ελληνικού κράτους. Η διαδικασία της αλλαγής του νομικού πλαισίου ήταν ιδιαίτερα δύσκολη αν αναλογιστεί κανείς ότι η Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα το λιμάνι, αποτελούσαν πέρασμα μεταξύ Ανατολής και Ευρώπης. Με το ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης απομονώθηκε από τις γειτονικές χώρες, ειδικά από όσες είχαν ήδη συνεργαστεί με τους αντιπάλους.⁹⁸ Για τους λόγους αυτούς, η Ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε το 1914 την ίδρυση της ελεύθερης ζώνης του λιμανιού όπου πρακτικά, υπήρχε δασμολογική απαλλαγή.⁹⁹ Παρόλα αυτά, στα πλαίσια του πολέμου, οι νομοθετικές προβλέψεις ήταν εφήμερες και ιδιαίτερα εύθραυστες καθώς η αναγκαιότητα υπερτερούσε της νομιμότητας.¹⁰⁰

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Φαίνεται ότι η προπαγάνδα συμπορεύεται σε πολλές περιπτώσεις με την σκοπιμότητα. Μία σκοπιμότητα που αφορά την διάδοση ιδεών ή άλλων συγκεκριμένων νοημάτων με στόχο τον επηρεασμό της κοινής γνώμης ώστε το σύνολο που θα δημιουργηθεί να προβεί σε συγκεκριμένες ενέργειες. Κατηγορίες της προπαγάνδας είναι η οικονομική

---

⁹⁸ Στο βιβλίο της Ρένας Μόλχο *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Πατάκη, Αθήνα, 2017 αναφέρεται ότι η Θεσσαλονίκη ήταν «τόσο ο εγκέφαλος όσο και η ψυχή» της περιοχής. Η φράση αυτή, δανεισμένη από επιστολική αλληλογραφία της περιόδου, είναι άκρως ρεαλιστική γενικότερα για τους κατοίκους της πόλης αλλά και ειδικότερα για τον εβραϊκό πληθυσμό. Η προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα και η παράλληλη επιβολή συνόρων, δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντική για τους Εβραίους εμπόρους. Παράλληλα, μία ακόμη ανησυχία ήταν ο φόβος των κατοίκων για μία πιθανή διαδικασία ελληνοποίησης της πόλης, δεδομένου μάλιστα ότι βρισκόταν στα σύνορα με εχθρικές χώρες, και όφειλε να εντατικοποιηθεί ο εξελληνισμός της.), σελ. 252. Όπως αναφέρει και ο Θανάσης Μποχώτης, σκοπός της ελληνικής πλευράς ήταν η άμεση ενσωμάτωση των πληθυσμών των Νέων Χωρών στο κράτος. Αναφέρεται επίσης ενδεικτικά ο Ρακτιβάν, ο πρώτος διοικητής της απελευθερωμένης Θεσσαλονίκης, ο οποίος αρνήθηκε να μεταφράσει της διατάξεις διοίκησης της πόλης και στην γαλλική γλώσσα την οποία γνώριζε η πλειονότητα των Εβραίων, ό.π., σελ. 95.

⁹⁹ Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Ο λιμάνι της Θεσσαλονίκης*, εκδόσεις Νικολαΐδης, Αθήνα, 1959, σελ. 54.

¹⁰⁰ Περαιτέρω πληροφορίες για την πόλη της Θεσσαλονίκης και το εμπόριο, βλ. Σπύρος Κουζινόπουλος, *Το μεγάλο άλμα. Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1997 · Devin E. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018 · Π. Ριζάλ (Ιωσήφ Νεχάμα), *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη*, Νησίδες, Σκόπελος, 1997 · *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Πρακτικά Συμποσίου, Συντακτική επιτροπή: Βαμβαλή-Λαζαρίδου Ρ, Κίσσας Κ. Σ., Μαυρομάτης Β., Παπαστάθης Χ., Θεσσαλονίκη, 1986 · Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1875-1920*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 1996.

ή εμπορική προπαγάνδα (διαφήμιση), η θρησκευτική προπαγάνδα (προσηλυτισμός και κατήχηση) και η πολιτική προπαγάνδα.¹⁰¹ Δεν αποτελούσε στο παρελθόν και δεν αποτελεί ούτε στο παρόν προνόμιο μόνο των ακραίων καθεστώτων. Πρόκειται για ένα εργαλείο το οποίο αποκτά την ιδιαίτερη σημασία και χρήση του πάντα ανάλογα με αυτόν που το χρησιμοποιεί και στο πλαίσιο στο οποίο αυτή αναπτύσσεται. Το εντυπωσιακό με την προπαγάνδα είναι ότι μπορούσε να είναι, και ήταν, εντελώς αποτελεσματική σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης.¹⁰²

Ακόμα, μια περαιτέρω κατηγοριοποίηση με στόχο την βαθύτερη κατανόηση της προπαγάνδας σε ένα πολεμικό πλαίσιο είναι η εξής: η θετική προπαγάνδα (*propagande positive*) είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία υπερτονίζονται τα θετικά χαρακτηριστικά του ενός έναντι του άλλου. Η αρνητική προπαγάνδα (*propagande negative*) στηρίζεται στην παραγωγή αρνητικών εντυπώσεων εναντίον του εχθρού. Αντίστοιχα, η εσωτερική προπαγάνδα επικεντρώνεται στους πολίτες της χώρας ενώ η εξωτερική προπαγάνδα έχει σκοπό την διάδοση γεγονότων, αληθινών ή πλαστών, μεταξύ τρίτων, αντιπάλων και ουδέτερων κρατών. Η πολεμική προπαγάνδα απευθύνεται κατά κύριο λόγο στον αντίπαλο αλλά έχει στόχο και την αποτροπή της διάδοσης της προπαγάνδας του αντιπάλου στα οικεία μετόπισθεν (αντιπροπαγάνδα).¹⁰³

Η ανάπτυξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας λειτούργησε ιδιαίτερα πρόσφορα σε ότι αφορούσε την προπαγάνδα. Ο γραπτός λόγος, ο προφορικός λόγος (ραδιόφωνο) και η εικόνα (θέατρο, κινηματογράφος), θεωρούνται από τα βασικά μέσα προπαγανδιστικής πρακτικής. Ο γραπτός λόγος (βιβλία, Τύπος, ποιήματα) υπερέχει κατά βάση των άλλων μέσων καθώς ο χαρακτήρας του είναι μονιμότερος. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το έντυπο, άφθονο και προσιτό στον λαό με την μορφή της εφημερίδας, είχε τεράστια δυναμική στην ενημέρωση των μαζών και την δημιουργία ιδεών.¹⁰⁴

Σε ότι αφορά τον Τύπο και την κυκλοφορία του, έχει σημασία να παρακολουθήσει κανείς, πέραν από την χρονική συγκυρία της ευρείας αποδοχής του από το αναγνωστικό κοινό, τους τρόπους με τους οποίους λειτουργούσε και τους

---

¹⁰¹ Ο όρος «προπαγάνδα» είναι λατινικός. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε στους εκκλησιαστικούς κύκλους στα χρόνια του Προτεσταντισμού και κατέληξε τον 19^ο και 20^ο αιώνα να χρησιμοποιείται ευρύτερα στην λαϊκή γλώσσα με μια ιδιαίτερη πολιτική σκοπιμότητα.

¹⁰² Αναλυτικά για την τέχνη της προπαγάνδας: Edward L. Bernays, *Προπαγάνδα*, Νεφέλη, Αθήνα, 2015.

¹⁰³ Olivier Lahaie, “Dire pour nuire. Été 1914, les prémices de la propagande de guerre” *Inflexions*, 3.39 (2018), σελ. 156.

¹⁰⁴ Jean- Yves Mollier, *Ανάγνωση και αναγνώστες στην σύγχρονη εποχή. Δοκίμια πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα, Πεδίο, 2021, σελ. 278.

σκοπούς που εξυπηρετούσε στην εκάστοτε συνθήκη και περίσταση. Ήδη κατά τον 18^ο αιώνα σημειώνεται η κυκλοφορία καθημερινών εφημερίδων σε Αγγλία και Γαλλία με ένα αρκετά ενοποιητικό χαρακτήρα. Σε αυτό συνετέλεσαν μεταξύ άλλων η άνοδος της αστικής τάξης, η σταθερά αυξανόμενη μείωση του αναλφαβητισμού αλλά και η γενικότερη περιέργεια της κοινής γνώμης. Κατά τον 19^ο αιώνα, όταν τελειοποιήθηκαν σταδιακά όλα τα συγκοινωνιακά μέσα (ηλεκτρονικός και ασύρματος τηλεγράφος, τηλέφωνο και ταχυδρομείο), ο έντυπος λόγος αποτελούσε μια πρωτόγνωρη δυναμική προμηθύνοντας ένα μέλλον ιδιαίτερα φιλόδοξο.¹⁰⁵ Περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και την παραμονή του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ο Τύπος της μεγάλης κυκλοφορίας (*grande presse*) ανθούσε. Χωρίς υπερβολή, επρόκειτο για μαζική κατανάλωση τόσο στις μητροπολιτικές πρωτεύουσες όσο και στην περιφέρεια, ειδικά αν συνυπολογίσει κανείς το μονοπώλιο του είδους, καθώς, μέχρι τότε, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση βρίσκονταν εκτός συναγωνισμού.

Στην Ελλάδα, η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ήταν μια παραγωγική περίοδος με εμφανή την βελτίωση της επιμέλειας των εφημερίδων, τουλάχιστον σε ότι αφορούσε την εμφάνιση.¹⁰⁶ Το πρωτόγνωρο του Α΄ παγκοσμίου πολέμου σηματοδότησε την μετάβαση σε μια καινούρια εποχή στην οποία η αστική τάξη έχασε την πρωτοκαθεδρία της. Με την ευρεία διάδοση του Τύπου και την οργάνωση της προπαγάνδας, τα όρια μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινής γνώμης έγιναν δυσδιάκριτα. Έτσι λοιπόν, η προπαγάνδα αποτελούσε και ένα επιτυχημένο επιστρατευμένο μέσο από όλες τις εμπόλεμες χώρες ως μέσο διάδοσης διεθνιστικών και ειρηνιστικών ιδεών. Η προπαγάνδα, δεν είχε μοναδικό σκοπό την ενδυνάμωση του πολεμικού αισθήματος. Αντιθέτως, για να αναφερθούμε μόνο σε ένα παράδειγμα, οι Γάλλοι εξέδιδαν στα γερμανικά την εφημερίδα, την *Die Feldspost* όπως και οι Γερμανοί στα γαλλικά την *Gazette des Ardennes* οι οποίες απευθύνονταν στους αντίστοιχους αντιπάλους.¹⁰⁷ Οι πληροφορίες αφορούσαν είτε φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν είτε προβοκατόρικες ειδήσεις για την διάσπαση συμμαχιών.¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ Μπαλάτ Νάνσυ- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σελ. 21.

¹⁰⁶ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, Τόμος Γ΄ (1901-1959), εκδόσεις Δημόπουλος, Αθήνα, 1957.

¹⁰⁷ Το 1915 επί παραδείγματι κυκλοφόρησε στην Αθήνα γερμανική προπαγανδιστική εφημερίδα στα γαλλικά, η *Gazette d'Athènes*, καθώς το γαλλόφωνο αναγνωστικό κοινό ήταν πολυπληθές, Catherine Valenti, « L'École française d'Athènes au cœur des relations franco-helléniques, 1846-1946 », *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50.4 (2003), σελ. 101.

¹⁰⁸ Ferro, ό.π., σελ. 234.

Συνεπώς, ο πόλεμος, πέρα από την κυριολεκτική σημασία με την σύγκρουση στα χαρακώματα, λάμβανε χώρα και στο επίπεδο της προπαγάνδας. Κάθε χώρα, επικαλούνταν τα ιδιαίτερα ιδανικά της και συγκεκριμένα, αυτά που αποτελούσαν τις βάσεις οικοδόμησης του έθνους αλλά και της κοινωνίας: οι έννοιες της ελευθερίας και του πολιτισμού (civilisation) ως κληροδοτήματα για τους Γάλλους, υπεράσπιση της Κουλτούρας (Kultur) για τους Γερμανούς, έννοια η οποία σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από το στρατοκρατικό και απολυταρχικό πνεύμα που επικρατούσε στο Βερολίνο.¹⁰⁹ Ιδιαίτερα πολύπλοκη, σε ότι αφορά τον Τύπο, είναι η διάκριση μεταξύ πληροφορίας και προπαγάνδας. Ειδικά στην αρχή του πολέμου, όπου οι συνθήκες ήταν περισσότερο μετέωρες, η προπαγάνδα και η αντί-προπαγάνδα αναπτύσσονταν συχνά σε ένα κοινό πλαίσιο. Παρότι με την έναρξη του Πολέμου ιδρύθηκαν Υπουργεία και Γραφεία Τύπου με σκοπό τον αποτελεσματικότερο έλεγχο της παραγωγής προπαγάνδας και της επιβολής της λογοκρισίας, η διαρροή της πληροφορίας ήταν τόσο μαζική που σε πολλές περιπτώσεις κάθε προσπάθεια ελέγχου ήταν μάταιη.¹¹⁰

Γενικότερα ο τύπος λειτουργούσε με έναν παράδοξο τρόπο: αφενός η προπαγάνδα στηριζόταν τόσο στην παραποίηση ψευδών ή παραποιημένων γεγονότων όσο και στην ανάδειξη πραγματικών γεγονότων, ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομία. Αυτός επιπλέον ήταν ο λόγος για τον οποίο οι λιποταξίες των στρατιωτών, ιδιαίτερα μετά το 1917, αποσιωπούσαν.¹¹¹ Σε αυτή την περίπτωση, η λογοκρισία αντικαθιστούσε και σε αρκετές περιπτώσεις συνυπήρχε με την προπαγάνδα σε ότι

---

¹⁰⁹ Στράτος Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2021, σελ. 35.

¹¹⁰ Ήδη από την κήρυξη του πολέμου, συστάθηκε στην Γαλλία το γραφείο Τύπου το οποίο γρήγορα εξελίχθηκε και σε θέματα σχετικά με την λογοκρισία. Τον Φεβρουάριο του 1915, ο Millerand δημιούργησε το Γραφείο Στρατιωτικών Πληροφοριών (Bureau d'information Militaire) με βασική αρμοδιότητα τον έλεγχο των στρατιωτικών επιχειρήσεων, Elli Lemonidou, «Entre information et propaganda: la Grèce dans la Presse britannique et française pendant la Première Guerre mondiale», *Revue Lisa*, IV.3, (2004), σ. 19. Τον Ιανουάριο του 1916, ιδρύθηκε στο Παρίσι από τον Αριστείδη Briand το *Σπίτι του Τύπου (La maison de la presse)* με σκοπό τον αμεσότερο έλεγχο της προπαγάνδας και της λογοκρισίας με μία τριπλή κατηγοριοποίηση: έγγραφα καθημερινά, έγγραφα περιοδικής συχνότητας και βιβλία και τρίτον τα τηλεγραφήματα, Olivier Forcade, “Voir et dire la guerre a l'heure de la censure (France 1914-1918)”, *Le temps des médias*, 4,1 (2005), σελ. 53. Σε άλλη πηγή, γίνεται λόγος, συμπληρωματικά με την παραπάνω τριπλή, για τετραπλή κατηγοριοποίηση αρμοδιοτήτων: τμήμα πολεμικό, τμήμα διπλωματικό, τμήμα ανάλυσης και μετάφρασης του Τύπου του εξωτερικού και τμήμα προπαγάνδας, Lemonidou (2004), ό.π., σελ. 20.

Ήδη από την αρχή του πολέμου, είχε συσταθεί στην Μεγάλη Βρετανία το Γραφείο πολεμικής προπαγάνδας (War Propaganda Bureau) αποτελώντας το μοναδικό οργανωμένο γραφείο του είδους του στο εξωτερικό έως και το 1916. Στην ίδια κατηγορία ήταν και το Γραφείο Τύπου (Press Bureau) και το Τμήμα Πληροφοριών Υπουργείου Εξωτερικών (Department of Information of Foreign Office).

¹¹¹ Στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας μάλιστα, η προσέλκυση νέων εθελοντών με σκοπό την στρατολόγηση, ήταν η επικρατέστερη ενασχόληση των προπαγανδιστικών μηχανισμών, Michael Sanders-Philip M. Taylor, *British propaganda during the first First World War 1914-1918*, Palgrave Macmillan, London, 1982, σελ. 16.

αφορούσε τις στρατιωτικές πληροφορίες και τις ήττες, οι οποίες όφειλαν να παραμένουν μυστικές προς αποφυγή της γενικής εθνικής δυσαρέσκειας και προς ενδυνάμωση της εθνικής υπερηφάνειας.¹¹²

Παρόλα αυτά, η αύξηση των φύλλων κάθε εφημερίδας ήταν από αισθητή έως εντυπωσιακή. Η *Daily Mail*, μια ευρέως γνωστή και καθιερωμένη εφημερίδα, αύξησε κατά μισό εκατομμύριο τα φύλλα της από την αρχή κιόλας του Α' Παγκοσμίου, αριθμός που διατηρήθηκε έως και το τέλος του πολέμου. Στην περίπτωση των σοσιαλιστικών εφημερίδων παρατηρήθηκε αισθητή μείωση του αναγνωστικού κοινού και αναπόφευκτα περιορισμός του αριθμού φύλλων. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως συνέβη στην Γαλλία, κυρίως εξαιτίας της μείωσης των διαφημίσεων και της συνακόλουθης μείωσης των εσόδων, οι εφημερίδες περιόρισαν τις σελίδες τους και το μέγεθος τους.¹¹³

3.2 Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

*“προπαγάνδα, εφημερίδες, όργανα του κράτους, μέρος του κλήρου έψαλλαν εγκώμια...”*¹¹⁴

Ο γαλλικός όρος που χρησιμοποιεί ο ιστορικός Δημήτρης Κιτσίκης για να περιγράψει την προπαγάνδα κατά τα επόμενα χρόνια και ειδικότερα την αυγή του Α' Παγκοσμίου πολέμου στην Αθήνα, περικλείει με απόλυτη ακρίβεια την πραγματικότητα. Συγκεκριμένα: *«Στην Αθήνα ειδικότερα, η προπαγάνδα λυσομανούσε»*.¹¹⁵ Ακόμα, συνεχίζει, *«η Αθήνα είχε μετατραπεί σε Βαβυλώνα των κατασκοπειών και των αντίθετων ροών προπαγάνδας»*.¹¹⁶ Παρόλο που η εικόνα αυτή αντιστοιχούσε στην

---

¹¹² Μεταξύ του 1914 και του Νοεμβρίου του 1915 εξετάστηκαν στην Γαλλία 1.500 θεατρικά έργα, καινούργια και παλιά, και 9.000 ταινίες. Κατά την διάρκεια της τετραετίας του πολέμου, 4.000 τραγούδια έργων λογοκρίθηκαν, Forcade, ό.π., σελ. 58.

¹¹³ Ferguson, ό.π., σελ. 473.

¹¹⁴ Βεντήρης, ό.π., σελ. 55.

¹¹⁵ Η πρωτότυπη γαλλική φράση: *«Mais à Athènes en particulier la propagande fit rage»*, Dimitri Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paris (1919-1920)*, Presses universitaires de France, Paris, 1963, σελ. 94.

¹¹⁶ Πέρα από τον Τύπο, η προπαγάνδα σε πολλές περιπτώσεις λάμβανε πιο πρακτική μορφή με τις κατά καιρούς αποστολές- ταξίδια των βενιζελικών και φιλοβασιλικών απεσταλμένων: Από την πλευρά των βενιζελικών, είχαν σταλεί στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στις Ηνωμένες Πολιτείες ο Γεώργιος Καφαντάρης και ο Παναγιώτης Αραβαντινός με σκοπό να ενισχύσουν τα φιλελληνικά αισθήματα, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Στο ίδιο μήκος κύματος, εντασσόταν και το ταξίδι του Αλεξάνδρου Διομήδη στο Παρίσι (Δεκέμβριος 1916) και το Λονδίνο (Ιούνιος 1917) με σκοπό κυρίως το αίτημα προς οικονομική ενίσχυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Αντίστοιχα, και ο Απόστολος Αλεξανδρής είχε σταλεί στην Ρώμη, Kitsikis, ό.π., σελ. 97-99.

πραγματικότητα, δεν υπήρχε στην Ελλάδα μεθοδευμένη οργάνωση προπαγάνδας, αν εξαιρέσουμε ένα γραφείο Τύπου το οποίο ιδρύθηκε στο τέλος του 1912. Με βάση αυτά τα δεδομένα, μάλλον προκύπτει ότι ο Τύπος ήταν το βασικό εργαλείο δημιουργίας και διασποράς της προπαγάνδας.

Σε ότι αφορά την γερμανική προπαγάνδα, εξέχουσα θέση εξαιτίας της προσωπικότητας του αλλά και της δράσης του κατείχε ο βαρόνος Schenck.¹¹⁷ Επρόκειτο για μια προπαγάνδα οργανωμένη σε δύο βασικές κατηγορίες: η πρώτη αφορούσε μια «κλειστή» μορφή προπαγάνδας μέσω της δωροδοκίας, της συλλογής πληροφοριών μέσω ενός συνόλου πρακτόρων κατασκοπείας και αντικατασκοπείας. Στην δεύτερη «ανοιχτή» μορφή συγκαταλέγονταν η διαδικασία καλλιέργειας ενός φιλογερμανικού αισθήματος μέσω της παράθεσης των γεγονότων από τα πολεμικά μέτωπα καθώς επίσης και η εξαγορά εντύπων και εφημερίδων. Ο συνδυασμός των δύο κατηγοριών, επέφερε και το καλύτερο αποτέλεσμα.

Παρόλο που η Αθήνα ήταν ο κατεξοχόν χώρος δράσης της βασιλικής οικογένειας και του επιτελείου της και κατ' επέκταση της προπαγάνδας κατά του Βενιζέλου και των χωρών της Αντάντ, εξακολουθούσαν, τουλάχιστον το 1915, να κυκλοφορούν φιλο βενιζελικές εφημερίδες όπως η «Πατρίς», τα «Νέα» η «Ελλάς», η «Εστία», το «Έθνος», «Αστήρ» και η «*Messenger d'Athènes*» που είχαν και την μεγαλύτερη κυκλοφορία.¹¹⁸ Βραχύβια αλλά το ίδιο ενδιαφέρουσα ήταν η «*Le monde Hellénique*» (Ελληνικός κόσμος).¹¹⁹ Αντίθετα οι εφημερίδες «*Εμπρός*», «*Αθήναι*», «*Νέα Ημέρα*», στήριζαν την βασιλική-γερμανική προπαγάνδα ενώ οι εφημερίδες «*Χρόνος*», «*Καιροί*», «*Σκριπ*» και «*Ακρόπολη*» ακολουθούσαν την βασιλική προπαγάνδα λιγότερο ένθερμα. Το 1915 η ημερήσια κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων ήταν 150.000 φύλλα. Οι βενιζελικές και αντιβενιζελικές εφημερίδες από την παρουσίαση των γεγονότων μέσω μιας συγκεκριμένης ένθερμα υποστηρικτικής

---

¹¹⁷ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά τόσο με την γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα αλλά και τον βαρόνο Schenck, βλ. Δορδανάς, ό.π., σελ. 87- 88. Η δράση του ήταν τόσο οργανωμένη και μεθοδικά σχεδιασμένη, με αποτέλεσμα, σε συνδυασμό με την έλλειψη ενός γραφείου προπαγάνδας από τους Συμμάχους, να αποτελεί για τους τελευταίους δύσκολη επιχείρηση η απόκρουσή του.

¹¹⁸ Η τελευταία ήταν και από τις μακροβιότερες, καλύπτοντας σχεδόν έναν αιώνα έκδοσης (1875-1980).

¹¹⁹ Έτη κυκλοφορίας: 1906-1910. Ημερήσια ελληνογαλλική εφημερίδα με δίγλωσσο περιεχόμενο το τελευταίο έτος (1909). Βασική θεματολογία αποτελούσε η πολιτική (κυρίως το Κρητικό ζήτημα) και η πολιτισμική ανάδειξη της Ελλάδας, Lucile Arnoux-Farnoux, «*La presse francophone grecque et la promotion de la culture néo-hellénique. Le cas du Monde Hellénique (14 avril 1906-25 avril 1910)*» στο *Presses allophones de Méditerranée, CEAlex, Centre d'Études Alexandrines, Alexandrie, 41 (2017)*, σελ. 265-267.

θέσης, έφτασαν να οξύνουν τα ίδια τα γεγονότα, με την φιλομοναρχική μερίδα του τύπου μάλιστα να κατευθύνει και να αναπαράγει μια πρωτοφανή συνωμοσιολογία.¹²⁰

Η οργάνωση της φιλοβενιζελικής προπαγάνδας στην Αθήνα δεν ήταν σε καμία περίπτωση αμελητέα.¹²¹ Ήδη από το τέλος του 1915, είχε συνταχθεί στην πρωτεύουσα μια ομάδα Γαλλο-Βενιζελικών γύρω από τον Έλληνα μεγιστάνα Βασίλειο Ζαχάρωφ¹²² με βασικό αντικείμενο δράσης την αντιμετώπιση της γερμανικής προπαγάνδας.¹²³ Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο είχε και η δράση της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (L'École Française d'Athènes) μέσω του διευθυντή του ιδρύματος Gustave Fougères, η δράση του οποίου ήταν πολυεπίπεδη.¹²⁴ Γνώστης της ελληνικής κοινωνίας, χρησιμοποίησε όλα τα διαθέσιμα μέσα (Τύπος, κινηματογράφος, ακόμα και κοινοπραξία με τηλεγραφικές υπηρεσίες όπως η Havas, η Reuter και η Westnik) για να επηρεάσει την ελληνική κοινή γνώμη. Και ο Henri Turot, Γάλλος δημοσιογράφος, είχε καταβάλλει τα μέγιστα καθώς ήδη από το 1916 είχε ιδρύσει την Agence Radio η οποία αποτέλεσε αντιστάθμισμα στην έως τότε γερμανική μονοπωλιακή Wolf με σκοπό την ενημέρωση των Ελλήνων πολιτών της Αθήνας και την δημιουργία φιλοβενιζελικού ρεύματος.¹²⁵

---

¹²⁰ Μπάλα-Παπαδημητρίου, ό.π., σελ. 81. Η συνωμοσιολογία δεν επιστρατεύθηκε μόνο από τους φιλοβασιλικούς. Φαίνεται ότι ένας Γάλλος, καπετάνιος της φρεγάτας Roquefeuil (του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται) με την σύμφωνη γνώμη του Υπουργού Ναυτικών της Γαλλίας, Lacaze, δρούσε παρακρατικά και μυστικά προς όφελος των Συμμάχων, Miranda Stavrinou, «Gustave Fougères, l'École française d'Athènes et la propagande en Grèce durant les années 1917-1918», *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 120.1 (1996) σελ. 86. Στο συγκεκριμένο άρθρο, γίνεται λόγος για μια τριπλή προπαγανδιστική πρακτική από την πλευρά των Γάλλων που ζούσαν στην Ελλάδα. Η εν μέρει μυστική, η διπλωματική και η ανοιχτή.

¹²¹ Σημαντικό ρόλο προς την ενίσχυση της προπαγάνδας κατείχαν και οι ευρωπαϊκές εφημερίδες, φιλοβασιλικές και φιλοβενιζελικές. Στην περίπτωση των φιλοβενιζελικών, ξεχωρίζει η γαλλική εφημερίδα *Le Temps*, η οποία κάθε άλλο παρά αφιλοκερδώς υποστήριζε τις θέσεις των Φιλελευθέρων. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονταν και οι εφημερίδες *l'Excursion* και η *Petit Journal*, των οποίων το περιεχόμενο φιλτράρονταν από την *Επιτροπή του Τύπου (Commission de Presse)* και τους εκπροσώπους της ελληνικής πρεσβείας Παρισίου, Αθο Ρομανό, Νικόλαο Πολίτη και Αντώνη Βλαστό, Elli Lemonidou, «La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre», *Cahiers balkaniques*, 41 (2013), 181-183.

¹²² Ο Βασίλης Ζαχάρωφ (Vasileios Zaharoff) γεννήθηκε στις 6 Οκτωβρίου 1849 ήταν Έλληνας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου, βρισκόταν στην Ελλάδα και είχε αναπτύξει πολυεπίπεδη δραστηριότητα. Αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα πρόσωπα της φιλοβενιζελικής προπαγάνδας στην Αθήνα, αν και όπως φαίνεται, η δράση του δεν ήταν πάντοτε καθ'όλα νόμιμη. Απεβίωσε στο Μόντε Κάρλο το 1936. Περισσότερες πληροφορίες, βλ. Jean- Marie Moine, «Basil Zaharoff (1849-1936), le «marchand de canons», *Ethnologie française*, 36. 1, *De la censure à l'autocensure* (Janvier-Mars 2006), σελ. 140-148.

¹²³ Elli Lemonidou, «Propaganda and mobilisations in Greece during the first world war» στο *World War I and Propaganda*, History of warfare. 94 (2014), σ. 277.

¹²⁴ Catherine Valent, «L'École française d'Athènes au cœur des relations franco-helléniques, 1846-1946», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50.4 (2003) σ. 101-102, Lampros Flitouris, *A la recherche d'une véritable politique culturelle internationale. La présence culturelle et spirituelle de la France en Grèce de la fin de la Grande Guerre aux années 1960* (διδασκαρική διατριβή), Université de Versailles Saint Quentin en Yvelines, 2004, σελ. 27-29.

¹²⁵ Jean Claude Montant, «Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre Mondiale» στο *La France et la Grèce dans la grande guerre* (συλλογικό), Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής σχολής, Τόμος 24^{ος}, Université de Thessalonique, 1992, σελ. 174-175.

Πέραν από την επιτυχή ή όχι οργάνωση της προπαγάνδας στην Ελλάδα ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις, οι εκφραστές της γερμανικής-φιλοβασιλικής προπαγάνδας είχαν μάλλον το πιο ισχυρό πλεονέκτημα: η διακήρυξη της ουδετερότητας στηριζόταν όχι στον κύριο εκφραστή της, τον βασιλιά, αλλά αντιθέτως ως αντιπαραβολή προς το πολύ νωπό παρελθόν για τα πολεμικά γεγονότα των Βαλκανικών πολέμων. Έτσι κατόρθωναν συχνά, με την σταθερά αντιπολεμική τους στάση, να παρουσιάζουν τον Βενιζέλο σαν έναν απλό στασιαστή, ο οποίος εμφορούνταν πρωτίστως από προσωπικό μίσος κατά του βασιλιά, και δευτερευόντως εκμεταλλευόμενος την ευαισθησία του λαού για την Μεγάλη Ιδέα.¹²⁶ Εξάλλου, η παρουσία ή μη του βασιλιά στην χώρα δεν αποτελούσε τον βασικό στόχο των προπαγανδιστών, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι ο Κωνσταντίνος εξακολουθούσε να χαίρει μεγάλης δημοφιλίας ακόμα και μετά την έξωσή του τον Ιούνιο του 1917.

3.3 Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η πολυπολιτισμικότητα της Θεσσαλονίκης αποτυπωνόταν και με την ποικιλία γλωσσών και διαλέκτων από τους μόνιμους κατοίκους, τους περαστικούς ταξιδιώτες και τους εμπόρους. Η γαλλική γλώσσα, ως η *lingua franca* της Ανατολής, γλώσσα της διπλωματίας και της μεγαλοαστικής τάξης σε Ευρώπη και Αμερική ήδη από τον 18^ο αιώνα, προωθούνταν όλο και περισσότερο, σε συνδυασμό πάντοτε με την αύξηση του αναγνωστικού κοινού.¹²⁷ Ήταν η γλώσσα του εμπορίου, του παζαριού, των εφημερίδων, της γραφειοκρατίας ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν συνδεδεμένη και με την τέρψη.¹²⁸ Παράδειγμα αποτελούν οι θεατρικές παραστάσεις, οι οποίες εντοπίζονται χρονικά μέχρι και την δεκαετία του 1920. Βασικός αρωγός της γλώσσας ήταν σε μεγάλο βαθμό τα σχολεία, και ειδικότερα η Alliance Israelite Universelle που απευθυνόταν στον εβραϊκό πληθυσμό. Η ΑΙΥ, η οποία ιδρύθηκε το 1860 στο Παρίσι από Γάλλους Εβραίους διανοούμενους με στόχο την πολιτιστική ανανέωση και την επαγγελματική χειραφέτηση των Εβραίων στην Ανατολή, σημείωσε μεταξύ 1873 και 1904 σημαντική δράση, με την ίδρυση συγκροτήματος εννέα σύγχρονων σχολείων

---

¹²⁶Περισσότερα για τον Τύπο καθ'όλη την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού βλ.: Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1990.

¹²⁷ Μόλχο, ό.π., σελ. 194.

¹²⁸ Flitouris, ό.π., σελ. 87.

στην Θεσσαλονίκη.¹²⁹ Η παρουσία της AIU στην προσφάτως απελευθερωμένη Θεσσαλονίκη, δεν αποτελούσε μόνο χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολυπληθούς εβραϊκής κοινότητας και της βαθιάς εμπλοκής των Εβραίων σε όλους τους τομείς της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής, αλλά ταυτόχρονα, αποτελούσε δείγμα της εμπλοκής των ευρωπαϊκών χωρών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Να σημειώσουμε επίσης ότι ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν στην Θεσσαλονίκη 14 μικρά ιδιωτικά σχολεία θηλέων υπό την AIU.

Στην ίδια κατηγορία συμπεριλαμβάνεται και η εμφάνιση της Alliance Française. Ιδρύθηκε το 1883 με βασικό στόχο την προπαγάνδα της γαλλικής γλώσσας και κουλτούρας μέσω της εκπαίδευσης σε μία όμως λαϊκότερη, σε σχέση με την Alliance Israelite Universelle, βάση.¹³⁰ Το 1906 μάλιστα, θα εμφανιστεί και η Γαλλική Αποστολή (Mission Laïque), σκοπός της οποίας ήταν να ενισχύσει την γαλλική πολιτιστική προπαγάνδα, λειτουργώντας συμπληρωματικά με την Alliance και όχι ανταγωνιστικά. Επιπλέον, τα μέλη της δεν επέμειναν σε μια αυστηρή πολιτική ενσωμάτωσης των ντόπιων, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα μια ανοχή προς τους άλλους πολιτισμούς.¹³¹ Σε λογική συνάρτηση με τα παρά πάνω, η παρουσία των Συμμαχικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη κατά την διάρκεια των ετών 1915-1918, σε συνδυασμό με όλες τις δράσεις και τους απεσταλμένους για συλλογή πληροφοριών,¹³² ενισχύθηκε σημαντικά η «γαλλικότητα» της πόλης άλλοτε με φυσικό τρόπο, ως τρόπος επικοινωνίας, και άλλοτε με απόλυτα επιτηδευμένο, κυρίως μέσω της προπαγάνδας.

---

¹²⁹ Από το 1862, είχαν έως και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο σημειώσει τεράστια πορεία και άνοδο με 200 σχολεία και πάνω από 60.000 μαθητές σε όλο και περισσότερες χώρες από την Περσία και την Μεσοποταμία μέχρι την Ελλάδα και το Μαρόκο. Το 1909, ποσοστό μεγαλύτερο από 12% του εβραϊκού πληθυσμού (δηλαδή 5.500 αγόρια και κορίτσια) είχε αποφοιτήσει από την Alliance.

¹³⁰ Λάμπρος Φλιτούρης, «Alliance Française»: ένας πόλος γαλλικής πολιτικής και πολιτιστικής προπαγάνδας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (τέλη 19^{ου} αι. ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια), *IKZ' Ιστορικό Συνέδριο με θέμα «Το πρόβλημα των οικονομικών μεταναστών στον Ελλαδικό χώρο»*, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 391-405.

¹³¹ Κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου μάλιστα, τα γραφεία της παρατάχθηκαν για προπαγανδιστικό σκοπό, ενώ εξέδιδε παράλληλα την προπαγανδιστική εφημερίδα «Tricolore». Περισσότερα για την Mission Laïque από την ίδρυση της έως και την δεκαετία του 1940, βλ. Lampros Flitouris, «La mission Laïque de Salonique. Berceau et vecteur de la francophonie en Europe de sud-est de 1906 à la fin des années 1940», 54 (2015), *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou Seconde* 54 (2015), σελ. 97-116.

¹³² Μια τέτοια χαρακτηριστική αποστολή του γαλλικού κράτους στην Θεσσαλονίκη όχι μόνο προς επίβλεψη των εργασιών του Γαλλικού στρατού αλλά και με άνωτερο στόχο την αποτύπωση του γενικότερου κλίματος της πόλης, ήταν η συγγραφέας Marcelle Tinayre. (Marcelle Marguerite Suzanne Chasteau- Tinayre), *Ενα καλοκαίρι στην Θεσσαλονίκη. Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1916*, Αθήνα, 2008. Επιπλέον, σημαντικότερη πηγή πληροφοριών τόσο για τους κατοίκους και την πολεμική κατάσταση της πόλης όσο και για τοπογραφικές λεπτομέρειες της Θεσσαλονίκης και των περιχώρων είναι οι περιηγητές, μεταξύ των οποίων και ο γάλλος Gaston Nitzer. Βλ. περισσότερα: Αλέξανδρος Γρηγορίου- Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930. Επιλογές κειμένων και μαρτυριών*, Μίλητος, Αθήνα, 2008, σελ. 203-205.

3.4 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΕΝΤΥΠΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Χωρίς υπερβολή, κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η κατάσταση του πολιτικού φανατισμού και ανταγωνισμού αντικατοπτριζόταν απόλυτα στην εφημεριδογραφία τόσο της Αθήνας όσο και της Θεσσαλονίκης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στον Τύπο της περιφέρειας μονοπωλούσε η αντικειμενικότητα. Η αποτύπωση του πολέμου στον Τύπο, έμοιαζε με ένα συνονθύλευμα συνειδητού κυνισμού και ασυνείδητης ειρωνείας. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε τόσο για τις ήδη υπάρχουσες όσο και για τις νέο-ιδρυθείσες εφημερίδες, με το δράμα του διχασμού να αποτελεί το επίκεντρο της τότε καθημερινότητας. Ήδη από την απελευθέρωση της πόλης και την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος το 1912, είχε ξεκινήσει μια περίοδος εφημεριδογραφικού οίστρου με έντονα αμφιλεγόμενη ελευθεροτυπία.¹³³ Πάντως, το τέλος του πολέμου σήμανε και το τέλος της έκδοσης της πλειονότητας των ξενόγλωσσων εφημερίδων όπου ο χαρακτήρας τους ήταν είτε εθνικός (τουρκικές και βουλγαρικές) και θρησκευτικός (εβραϊκές), είτε πρόσκαιρος και εφήμερος στην περίπτωση των συμμαχικών στρατευμάτων.¹³⁴

Στην Θεσσαλονίκη, την πόλη των σχεδόν 200.000 κατοίκων πριν την καταστροφική φωτιά, κυκλοφορούσαν όχι λιγότερες από 18 καθημερινές εφημερίδες. Μετά την φωτιά, ο αριθμός τους μειώθηκε στις δέκα, από τις οποίες οι τέσσερις τυπώνονταν στην Γαλλία. Οι γαλλικές εφημερίδες, αν και αντικείμενο ανάγνωσης κυρίως του εβραϊκού πληθυσμού, κυκλοφορούσαν ήδη επί τουρκοκρατίας. Μεταξύ των δημοφιλέστερων λόγω της σοβαρότητας και του κύρους της ήταν η εβραϊκή «*L'indépendant*» (ο ανεξάρτητος) με χρονολογία έκδοσης το 1909 έως και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και με σαφή εβραϊκή θεματολογία.¹³⁵ Κατά την διάρκεια του πολιτικού αναβρασμού των ετών 1916-1918, επαναπροσδιόρισε τον χαρακτήρα της, γενικεύοντας την ειδησεογραφία της και στρέφοντας την προσοχή της στις συνεχείς εξελίξεις μεταξύ των συμμάχων. Ομοίως, κυκλοφορούσαν και άλλες εφημερίδες όπως η «*La tribune*», η «*L'opinion*» και η «*écho de France*». Η ιταλική εφημερίδα «*La voce*

¹³³ Εφημερίδα *Καθημερινή*. Αφιέρωμα: *Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης. Από την έκδοση του «Ερμή» ως τις σύγχρονες εφημερίδες*. (Κυριακή 26/02/1995).

¹³⁴ Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου 1912-1923*, 2ος τόμος, Σειρά: *Ιστορία και πολιτισμός*, University studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 427.

¹³⁵ Απογευματινή εφημερίδα, τετρασέλιδη πεντάστιχη με πολύ καλή εκτύπωση, Κανδυλάκης, ό.π., σελ. 17.

d'Italia», περιλάμβανε περισσότερο βίαιο περιεχόμενο, συχνά έχοντας την τάση να έρχεται σε αντιπαράθεση με τον τοπικό τύπο, μέχρι την στιγμή που λογοκρίθηκε από την ιταλική κυβέρνηση. Στις παρά πάνω, θα πρέπει να προσθέσουμε πέντε ελληνικές, με θεματολογία που ξέφευγε από ηθικούς δισταγμούς και περιορισμούς, τρις σερβικές και δύο ρωσικές. Τέλος, στην Θεσσαλονίκη κυκλοφορούσε η «*Le journal de Genève*», την στιγμή μάλιστα που απαγορευόταν σε εμπόλεμες περιοχές να κυκλοφορούν έντυπα ουδέτερων χωρών.

Οι Άγγλοι είχαν μόνο μια εφημερίδα, την «*Balkan news*» του M. Collinson Owen, κατά βάση με στρατιωτικά νέα ημέρας, χωρίς ιδιαίτερη πολιτική θεματολογία και χωρίς διάθεση, σε αντίθεση με τις γαλλικές εφημερίδες, δημιουργίας τριβών μεταξύ των Συμμαχικών δυνάμεων.¹³⁶ Την στιγμή που η *Balkan News*, η μεγαλύτερη αγγλόφωνη εφημερίδα της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων εκτύπωνε 25.000 φύλλα ημερησίως, η συνολική δυναμική των τριών γαλλικών εφημερίδων («*La tribune*», «*L'indépendant*» και «*écho de France*») ανερχόταν σε 32.000.¹³⁷

Την αντίστοιχη γαλλική εφημερίδα «*La liberté*» (η Ελευθερία) εξέδιδε η ελληνική διοίκηση ήδη από τον Δεκέμβριο του 1912.¹³⁸ Η κυκλοφορία της εφημερίδας έφτανε έως και τα 1.700 φύλλα. Άλλα έντυπα όπως η «*Avanti*» (κυκλοφορούσε το 1914), η αρχικά (1914) εβδομαδιαία και έπειτα (μετά το 1916) καθημερινή «*La tribune*», η «*L'opinion*» (1914), η «*Nouveau siècle*» (1915), η «*L'écho de Salonique*» (1915), η «*L'opinion de lundi*» (1915), η «*L'information*» (άγνωστη ημερομηνία έκδοσης), η «*Le courrier de Salonique*» (κυκλοφορούσε το 1915) και άλλες μικρότερες όπως η «*Le clairioire*» (1915), «*Le tricolore*» (1916), «*Telegraphe de Salonique*» (1916), το σατιρικό έντυπο «*Pierrot*» (1916) συμπεριλαμβάνονταν στην μεγάλη γκάμα των ξενόγλωσσων εφημερίδων της Θεσσαλονίκης κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου.¹³⁹

Μεταξύ 1865 και 1925 η παραγωγή του εβραϊκού τύπου ήταν ιδιαίτερα αξιοσημείωτη. Συγκεκριμένα κυκλοφορούσαν σαράντα περιοδικά και εφημερίδες, ενώ

---

¹³⁶ Villari Luigi, *The Macedonian campaign*, T. Fisher Unwin LTD, Λονδίνο, 1922, σελ. 162.

¹³⁷ Lampros Flitouris, *La presse francophone de Salonique (XIXe siècle- 1912)*, στο *Presses allophones de Méditerranée*, 41, CE Alex, Centre d'Études Alexandrines, Alexandrie, 2017, σελ. 262.

¹³⁸ Εξάστηλη καθημερινή εφημερίδα.

¹³⁹ Ήδη από τον 19^ο αιώνα κυκλοφορούσαν γαλλικές εφημερίδες στην Θεσσαλονίκη όπως η «*Le Journal de Salonique*» (1895-1911) καθώς επίσης και στις ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου, της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας, του Κάριου κλπ. («*Le Phare d'Alexandrie*», «*le Télégraphe*», «*Le Dodécane*», «*La Semaine égyptienne*»), Despina Provata, «*La presse francophone grecque. Revendications nationales et ouverture vers l'Europe*», στο *Presses allophones de Méditerranée*, ό.π., σ. 288.

οι ελληνικές και οι τουρκικές μαζί, ήταν σαφώς λιγότερες. Η θεματολογία των εβραϊκών, παρά την πλειονότητά τους, δεν ήταν προπαγανδιστικά προσανατολισμένη σε εθνικά ζητήματα. Οι Εβραίοι σιωνιστές της πόλης ήταν κατά της εμπλοκής της Ελλάδας σε έναν καινούργιο πόλεμο και υποστήριζαν πολύ ανοιχτά την ουδετερότητα και την φιλοβασιλική κυβέρνηση του Γούναρη. Αυτή η κατάσταση άλλαξε γρήγορα καθώς ο αντισημιτισμός των Κεντρικών Δυνάμεων και η υποστήριξη των Συμμαχικών Δυνάμεων στην αυτονομία των μειονοτήτων, έστρεψαν το διεθνές σιωνιστικό κίνημα προς την Entente.¹⁴⁰

Σε ότι αφορά την βουλγαρική προπαγάνδα, φαίνεται ότι το βουλγαρικό κράτος ήταν το πρώτο που οργάνωσε συστηματικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα την προπαγάνδα του στην βαλκανική χερσόνησο, ενισχυόμενο από την παγκόσμια εμβέλεια του βρετανικού πρακτορείου Reuters και της εφημερίδας «*Times*», τα οποία αναπαρήγαγαν μια ασυνήθιστη βουλγαροφιλία. Όπως ήταν φυσικό, το μακεδονικό ζήτημα και η αντιπαλότητα μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας για τα εδάφη, συνέβαλε στην εκ διαμέτρου αντίθετο προπαγανδιστικό ελληνικό και βουλγαρικό περιεχόμενο του Τύπου.¹⁴¹ Το 1913 δημοσιεύθηκε στην Σόφια πενήντασέλιδο βουλγαρικό προπαγανδιστικό φυλλάδιο στα γαλλικά με τίτλο «*Το μέλλον της Θεσσαλονίκης*» (*Salonique et son avenir* του Aron A. Gueron) απευθυνόμενο στους Εβραίους της Σόφιας. Οι βασικότερες πληροφορίες του φυλλαδίου αφορούσαν την συμβολή των Εβραίων στην οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της πόλης ανά τους αιώνες σε συνδυασμό με την μακράιωνη φιλία τους με τους Βουλγάρους.¹⁴² Αντίστοιχα, και η σερβική προπαγάνδα οργανώθηκε με στόχο την άμεση παρακίνηση του εβραϊκού στοιχείου της πόλης. Έτσι την ίδια χρονιά, δημοσιεύτηκε στο Παρίσι φυλλάδιο στα γαλλικά με τίτλο «*Η Θεσσαλονίκη και το βαλκανικό ζήτημα*». Στο κείμενο, ο σέρβος συγγραφέας Todorovitch Milan, προσπαθεί να αποδείξει μέσω στατιστικών στοιχείων το ζωτικής σημασίας για την Σερβία λιμάνι της Θεσσαλονίκης, με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της επιβεβλημένης ένταξης της πόλης στο σερβικό κράτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

---

¹⁴⁰ Μόλχο, ό.π., σελ. 276.

¹⁴¹ Είχε κυκλοφορήσει ήδη το προπαγανδιστικό «*Bulletin en orient*» για πέντε χρόνια, από το 1903 έως και 1908 από τους Μάρκο Δραγούμη, Γεώργιο Στρέιτ και τον Ανδρέα Ανδρεάδη.

¹⁴² Μόλχο, ό.π., σελ. 258.

4.1 ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΜΕΤΩΠΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ (*le front périphérique*)

Αυτό που κυρίως ξεχωρίζει τα διάφορα στρατιωτικά μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, πέρα από την διαφορετική θέση που κατέχουν στην κατηγορία της μνήμης όπου και σημειώνεται ο μεγαλύτερος αποκλεισμός, είναι η δυσανάλογη αποτύπωση τους. Το δυτικό μέτωπο, αντικείμενο ιδιαίτερα μεγάλης βιβλιογραφικής παραγωγής, έχει απασχολήσει, όχι πάντοτε αδίκως, την πλειοψηφία των ιστορικών και των ερευνητών/τριών. Αντίθετα, η ενασχόληση των ιστορικών με τα άλλα μέτωπα, γίνεται κυρίως μέσω της ανασυγκρότησης πληροφοριών προσωπικών μαρτυριών. Και πάλι όμως, είναι εγχειρήματα περισσότερο γενικά και λιγότερα εξειδικευμένα.¹⁴³

Δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός ότι όντως το δυτικό μέτωπο με τα εκτεταμένα χαρακώματα, αποτέλεσε το κύριο θέατρο των συγκρούσεων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Το Ανατολικό μέτωπο διέφερε από το Δυτικό. Δεν υπήρχαν χαρακώματα ούτε τόσο αιματηρές μάχες όπως εκείνες της Somme, του Verdun, του Chemin des Dames ή των Vosges. Επιπλέον, το δυτικό μέτωπο ήταν στατικό και συνοριακό ενώ το Μακεδονικό ήταν πρωτίστως περιφερειακό και δημιουργήθηκε με την απόσυρση των στρατευμάτων από τα Δαρδανέλια και την μεταφορά τους στην Θεσσαλονίκη, όπου την δεδομένη στιγμή, το 1915, η Ελλάδα δεν είχε ακόμα διαλέξει στρατόπεδο ούτε είχαν κηρύξει τον πόλεμο οι γειτονικές της χώρες.¹⁴⁴

4.2 “*If you don’t want to fight, go to Salonica*”¹⁴⁵

Η παραγωγή βιβλιογραφίας γύρω από το Μέτωπο της Ανατολής, επιχειρήθηκε ευθύς εξαρχής μετά την λήξη του πολέμου κυρίως μέσω προσωπικών σημειώσεων αυτοβιογραφικού χαρακτήρα όσων είχαν συμμετάσχει στις στρατιωτικές ενέργειες αλλά επίσης και μέσω ιατρικών αρχείων σχετικών με τις αρρώστιες που μάστιζαν τους

---

¹⁴³ Βλ. Evans Martin Marix, *Forgotten Battlegrounds of the first world war*, The History Press, Gloucestershire, 2003.

¹⁴⁴ Cochet François, « L’armée d’Orient, des expériences combattantes loin de Verdun », *Cahiers de la Méditerranée*, 81 (2010), 91-103, σελ. 95-96. Αποτελεί συν τοις άλλοις και ένα ερώτημα η διατήρηση του μετώπου μετά την αποτυχημένη προσφορά βοήθειας των Συμμάχων προς την Σερβία το 1915. Για τους Γάλλους ήταν μάλλον περισσότερο προφανείς οι λόγοι. Συγκεκριμένα, εξαιτίας της στασιμότητας που χαρακτήριζε τα δύο μεγάλα μέτωπα, το Δυτικό και το Ανατολικό, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν έναν αντιπερισπασμό σε μία ουδέτερη, κυριολεκτικά και μεταφορικά, έως τότε χώρα με σκοπό να αποσυμπέσουν την τεταμένη κατάσταση. Μουρέλος, ό.π., σελ. 97.

¹⁴⁵ Αυτή η φράση, χρησιμοποιούνταν ειρωνικά για το μέτωπο της Ανατολής και συγκεκριμένα αναφερόταν σε όσους δεν πήγαιναν στον πόλεμο με σκοπό να πολεμήσουν. Βλ. Hadar Gila, “The Salonika Campaign: Memoirs and Literature”, *El Prezente*, 11 (2017), 141-163.

κατοίκους αλλά και τα ίδια τα στρατεύματα. Κυρίως από την Αγγλία και την Γαλλία προήλθαν τέτοιου είδους πρωτοβουλίες και σε πολύ μικρότερο βαθμό από την Ελλάδα. Η σύγκριση ανάμεσα στην βιβλιογραφική παραγωγή συνολικά για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο με εκείνη για το Μακεδονικό Μέτωπο καθίσταται αναπόφευκτη. Έτσι, ενώ στην πρώτη περίπτωση τα έργα είναι αναρίθμητα, κυρίως σε ότι αφορά τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα, στην δεύτερη περίπτωση η απουσία συνθετικών έργων αφιερωμένων στο Μέτωπο είναι φανερή.¹⁴⁶ Όχι απλώς έχει παραληφθεί η σημαντικότητα του Μετώπου αλλά συγχρόνως έχει υποτιμηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι αξιοπρόσεκτη η απουσία της Στρατιάς της Ανατολής από τοπικές και εθνικές ιστοριογραφίες. Αυτό μοιάζει να οφείλεται άλλοτε σε εθνοκεντρικές προσεγγίσεις, κυρίως των Γάλλων, και άλλοτε σε αποικιοκρατικά στερεότυπα τα οποία αντιμετωπίζουν τις περιφερειακές δυνάμεις (*side-shows* και *théâtres secondaires* όπως αναφέρονται στην αγγλική και γαλλική βιβλιογραφία αντίστοιχα) με τόνο ιδιαίτερα απαξιωτικό.¹⁴⁷ Υποστηρίζεται επίσης ότι το συνονθύλευμα των γεγονότων μιας κατηγορίας χωρών στο κέντρο των Βαλκανίων, τόσο κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου όσο και νωρίτερα κατά τα έτη 1912-1913, κατέστη μια διαδικασία πολύπλοκη για να αποτελέσει αντικείμενο μιας συνολικής ερευνητικής εργασίας.¹⁴⁸

Στην συγκεκριμένη εργασία, θα παρουσιαστεί και θα εξεταστεί κριτικά το γαλλικό περιοδικό “*La Revue Franco-macédonienne*”. Πρόκειται για ένα περιοδικό το οποίο κυκλοφορεί την στιγμή του πολέμου, τα διαθέσιμα τεύχη καλύπτουν χρονικά ένα έτος, από τον Απρίλιο του 1916 έως και τον Απρίλιο του 1917, με πολύ σημαντικές πληροφορίες καθημερινότητας του Μετώπου της Μακεδονίας και των υποκειμένων ενώ παράλληλα περιλαμβάνονται πληροφορίες του γενικότερου κλίματος της εποχής, εκτός των πολεμικών αναμετρήσεων. Γι’ αυτούς αλλά και άλλους λόγους, όπως θα δούμε στην συνέχεια, η συμβολή του κρίνεται σημαντική, συμπληρώνοντας ήδη υπάρχουσες γνώσεις αλλά και δημιουργώντας νέα ερωτήματα, τα οποία κάποτε απαντώνται και κάποτε όχι. Οκτώ τεύχη του περιοδικού είναι ψηφιοποιημένα και προσβάσιμα στο κοινό¹⁴⁹ αν και σε άρθρο αναφέρεται ότι συνολικά τα τεύχη ξεπερνούν

¹⁴⁶ Λουκιανός Ι. Χασιώτης, «Μακεδονικό Μέτωπο 1915-1918. Μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8 (1996), σελ. 176.

¹⁴⁷ Χασιώτης, ό.π., σελ. 178-179.

¹⁴⁸ Max Sciavon, *Le front d’orient. Du désastre des Dardanelles à la Victoire finale. 1915-1918*, Tallandier, Paris, 2014, σελ. 14.

¹⁴⁹ Ιστοσελίδα: <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>

τα δεκαπέντε, χωρίς να προσδιορίζεται ο ακριβής αριθμός.¹⁵⁰ Αν όχι σε όλα τα τεύχη, πάντως στα περισσότερα υπάρχει η συγκεκριμένη ενημέρωση: «*Συντάχθηκε εξ ολοκλήρου από τους αξιωματικούς, του υπαξιωματικούς και τους στρατιώτες της Στρατιάς της Ανατολής*».¹⁵¹ Είναι ένα περιοδικό που έχει συνταχθεί από στρατιωτικούς και στρατιώτες της Στρατιάς της Ανατολής.¹⁵²

Η τιμή του, όπως αναγράφεται στην πρώτη σελίδα, είναι 1,50, ενώ η τοποθεσία έκδοσης του περιοδικού είναι η Θεσσαλονίκη και το τυπογραφείο Avenir. Τεχνικά, πρόκειται για ένα περιοδικό πυκνογραμμένο, με εκατό σελίδες κατά μέσο όρο (σε σύνολο 800 σελίδες), ευανάγνωστη και καθαρή γραφή, σε γλώσσα απλή και λιτή. Η έκδοση είναι μηνιαία ενώ σε ένα μόνο τεύχος, το πέμπτο, γίνεται τριμηνιαία. Κάποια άρθρα φέρουν την υπογραφή των συγγραφέων, κάποια είναι ανώνυμα, σε κάποια χρησιμοποιείται ψευδώνυμο και σε άλλα αναγράφεται μόνο η βαθμίδα του συγγραφέα στην περίπτωση που είναι στρατιωτικός. Το περιοδικό είναι κυρίως προπαγανδιστικό και δευτερευόντως ενημερωτικό. Από το πρώτο τεύχος έως και το τελευταίο, αναπαράγεται μια κοινή θεματολογία στην οποία συμπεριλαμβάνονται συγκεκριμένα και επαναλαμβανόμενα ζητήματα.

Αρχικά, βασικό θέμα που απασχολεί τους γράφοντες είναι η διατήρηση της μνήμης. Συγκεκριμένα, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μέσα από την παράθεση γεγονότων, ποιημάτων, προσωπικών αναμνήσεων στρατιωτών που είχαν λάβει μέρος σε πολεμικές συγκρούσεις κλπ. Σε διάφορες περιπτώσεις, γίνεται σύνδεση των γεγονότων του Γαλλοπρωσικού πολέμου το 1871 και των σύγχρονων της εποχής έκδοσης του περιοδικού γεγονότων (1916-1917). Έτσι, γίνεται νύξη στην ψυχή και το θάρρος του Γάλλου στρατιώτη που μάχεται χωρίς δισταγμούς ή δεύτερες σκέψεις για το καλό της πατρίδας του. Η λήθη των συγκεκριμένων γεγονότων, σήμαινε ταυτόχρονα και λησμονιά της ίδιας της κοινής γαλλικής εθνικής ταυτότητας.

---

¹⁵⁰ Alexis Troude, « Les relations franco-serbes au sein de l'Armée d'Orient 1915–1918 », *Balkanica - Annual of the Institute for Balkan Studies*, 37, σελ. 221–239.

¹⁵¹ «*Entièrement rédigée par les officiers sous-officiers et soldats de l'Armée d'orient.*»

¹⁵² Κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε ότι η ονομασία Στρατιά της Ανατολής δεν αποτελεί εφεύρεση και πρωτοτυπία του Α' Παγκοσμίου πολέμου αλλά αντιθέτως, είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τον Βοναπάρτη στην εκστρατεία της Αιγύπτου το 1799 καθώς επίσης και κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου (1854-1855), Βλ. Λένα Κορμά, «Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών» στο *Το Θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου πολέμου*, Διεθνές Συμπόσιο- Πρακτικά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2018, 397-410, σελ. 407.

Ένα δεύτερο θέμα που αναπαράγεται συχνά είναι η γαλλική γλώσσα σε περιοχές με παράδοση στην γαλλοφωνία όπως η Μακεδονία. Μέσα από διάφορα παραδείγματα, όπως λόγου χάριν τα γαλλόφωνα σχολεία, υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα διατήρησης του γαλλικού πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή καθώς επίσης και το πόσο ευεργετική για τον πληθυσμό έχει υπάρξει η γαλλική γλώσσα. Σύνηθες είναι ακόμα, στην πλειονότητα των τευχών να υπάρχει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο “*Notes et Croquis*” στο οποίο συμπεριλαμβάνονται πληροφορίες και ιστορίες που δεν εντάσσονται ακριβώς σε κάποια ευρύτερη θεματική των τευχών. Παρ’όλα αυτά, φαίνεται ότι η μεγαλύτερη βαρύτητα και προσοχή έχει δοθεί στην λεπτομερή έως εξονυχιστική έρευνα που έχει διεξαγάγει το γαλλικό κράτος στα εδάφη της Μακεδονίας.

Οι πληροφορίες που παρέχονται μέσω του περιοδικού είναι συγκεκριμένες σε τέτοιο βαθμό ώστε θα μπορούσε να υποστηριχθεί χωρίς ιδιαίτερη επιφύλαξη ότι η χαρτογράφηση των εδαφών και η ενημέρωση σχετικά με το εμπόριο, αποτέλεσαν τα πρωτεύοντα ζητήματα των Γάλλων σε σχέση με την πολεμική αναμέτρηση και αντιστοίχως την νίκη ή την ήττα. Αναμφίβολα η κατάσταση που θα ίσχυε μετά το τέλος του πολέμου ήταν ιδιαίτερος καθοριστική για την περαιτέρω δράση της Γαλλίας στην περιοχή. Όταν όμως γράφονταν όλα αυτά στο περιοδικό και όταν διεξάγονταν οι έρευνες με επαγγελματίες ερευνητές και καλά μελετημένα πορίσματα, η πολεμική κατάσταση ήταν ακόμα μετέωρη με πολλές πιθανότητες ανατροπής.

Σε πολύ μικρότερο βαθμό και σποραδικά εμφανίζονται θεματικές όπως ο ρόλος των συμμαχικών στρατευμάτων, η παρουσία των γυναικών, διάφορα ζητήματα νομοθεσίας και δικαίου καθώς επίσης και εύθυμα έως ελαφρά διηγήματα τα οποία πιθανότατα ξεκούραζαν και διασκεδάζαν τον πολεμιστή-αναγνώστη. Διαπλέκονται, λοιπόν, κατά έναν λειτουργικό, για τον σκοπό του περιοδικού, τρόπο, αφενός η πραγματικότητα αν και σε πολλές περιπτώσεις ανακριβής και ωραιοποιημένη, και αφετέρου η ανάγκη αποκατάστασης όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που διέκριναν τον γαλλικό λαό και τα ιδανικά του. Γι’ αυτό τον λόγο οι εκφράσεις εντυπωσιασμού είναι περισσότερο από συχνές και οι νύξεις για την γαλλική παράδοση κάτι περισσότερο από αναμενόμενες. Επιπλέον, στο ευρύτερο πλαίσιο της προπαγανδιστικής λογικής, θα πρέπει να παραμένουμε καχύποπτοι όχι μόνο σε ότι

ωριοποιείται από τα υποκείμενα αλλά και σε ότι αποκρύπτεται σκοπίμως και είναι γνωστό από άλλες πηγές.¹⁵³

Τέλος, διαχωρίζονται τα θέματα που αφορούν από την μία την εσωτερική πολιτική της Ελλάδας και από την άλλη την διεθνή πολεμική επικαιρότητα, πάντα από την οπτική των Γάλλων και κυρίως σε άμεση συνάρτηση με τον ρόλο της Γαλλίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη. Αυτό το σχήμα έχει επιλεγθεί στην παρούσα εργασία. Δύο βασικές κατηγοριοποιήσεις με επιμέρους μικρότερες θεματικές, από το ευρύτερο ευρωπαϊκό τοπίο, στο πολύ συγκεκριμένο ελληνικό.

4.3 “*Tout cela c’est l’âme du soldat...*”¹⁵⁴

Στο περιοδικό γίνεται ιδιαίτερος λόγος για την ψυχή του Γάλλου στρατιώτη. Ήδη από την αρχή του πρώτου τεύχους, με άρθρο τιτλοφορούμενο “*L’ame du soldat*”, ο συγγραφέας κάνει λόγο για την αναγκαιότητα των Γάλλων να υπερασπιστούν την πατρίδα έναντι του Κάιζερ και των Γερμανών, δεδομένου ότι οι ίδιοι δεν χαρακτηρίζονται από φιλοπολεμικά αισθήματα.¹⁵⁵ Παρατίθεται ένα ποίημα με ομοιοκαταληξία και τίτλο “*Les roses de Cernay*”.¹⁵⁶ Το Cernay μόνο τυχαία επιλογή δεν θα μπορούσε να είναι. Βρίσκεται στα εδάφη της Αλσατίας και της Λωρραίνης τα οποία είχαν αποσπάσει οι Γερμανοί με τον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-1871 και αποτελούσαν, δίχως υπερβολή, ανοιχτή πληγή για τους Γάλλους κατά την διάρκεια του Α’ Παγκοσμίου πολέμου. Η ελπίδα της νίκης εναπόκειται στην δύναμη ψυχής του Γάλλου στρατιώτη, η οποία μοιάζει να είναι αστείρευτη.¹⁵⁷

Ο ίδιος αυτός στρατιώτης έχει περιπλανηθεί σε κάθε γωνιά της Ελλάδας. Είναι εκείνος επίσης που πολέμησε κατά των Τούρκων στην Καλλίπολη αλλά παρόλα αυτά επευφημεί την τύχη του καθώς αποτελεί μέλος ενός εκστρατευτικού σώματος με επικεφαλής ανθρώπους που νοιάζονται για τους δεσμούς της ομάδας και έχουν την ικανότητα να εκμηδενίζουν κάθε πιθανότητα απογοήτευσης.¹⁵⁸ Είναι στην ουσία οι

---

¹⁵³ Άλλα έγγραφα και αρχεία υπουργείων καταγράφουν, μέσω αλληλογραφίας, παράπονα κατοίκων της περιοχής εξαιτίας της στρατοπέδευσης της Στρατιάς της Ανατολής, Βλ. Χασιώτης, ό.π., σελ. 180.

¹⁵⁴ La revue Franco-macédonienne, No.1, 01/04/1916, σελ. 11. «*Όλα αυτά, είναι η ψυχή του στρατιώτη...*».

¹⁵⁵ No.1, 01/04/1916.

¹⁵⁶ No. 1, σελ. 9.

¹⁵⁷ «*Dans sa vie de tranchées, ensemble des grandeurs et des petites, de liberté et de servitude qui permet aux minutes, aux heures, aux jours moins, aux années de s’écouler sans que le combattant faiblisse*», No. 1, σελ. 11.

¹⁵⁸ No. 3, 01/06/1916, σελ. 23.

*Poilus*¹⁵⁹ που λειτουργούν υποστηρικτικά μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των ανωτέρων τους, αντλώντας δύναμη οι μεν από τους δε. Μάλιστα στο κείμενο επιχειρείται ένας συσχετισμός των στρατιωτών με παιδιά, ώστε να υπογραμμιστεί από την μία ο φόβος τους και η ανάγκη της προστασίας τους αλλά από την άλλη να εξοβελιστεί κάθε κίνδυνος χάρη στην πατρική φιγούρα που αναπαριστά ο ανώτερος τους.¹⁶⁰ Μια τέτοια πατρική φιγούρα μέσα σε ένα πατερναλιστικό πλαίσιο φαίνεται ότι είχε αποτελέσει σε πολλές περιπτώσεις ο Sarrail.¹⁶¹ Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται διαρκώς είναι πολύ χαρακτηριστικός.¹⁶² Παρουσιάζεται ως η αιτία της εξαιρετικής διαμονής των συμμαχικών στρατευμάτων στην Μακεδονία και είναι πολύ συγκεκριμένος ο τρόπος με τον οποίο προσωποποιείται η επιτυχία και η πηγή δύναμης σε έναν και μόνο άνθρωπο.¹⁶³ Ο Γάλλος στρατηγός αποτέλεσε όπως τον συνδετικό κρίκο μεταξύ

---

¹⁵⁹ Παρατσούκλι των Γάλλων στρατιωτών και σημαίνει *οι μαλλιαροί, οι τριχωτοί*. “*La responsabilité, loin de gêner l’officier de troupe, le soutient, l’élève; que pourrait-il craindre quand il est là, entouré de ses poilus, prêts à agir sans une hésitation sur un geste ou un parole. Quelle tendresse l’emuet pour ses hommes de tout âge à qui il dit “mes enfants !”*”, No. 1, σελ. 16.

¹⁶⁰ Σε διάφορες έρευνες αποτυπώνεται το πως διαμορφώνεται και, σε πολλές περιπτώσεις, αλλάζει το περιεχόμενο της έννοιας του ανδρισμού, και συγκεκριμένα του αναμενόμενου στρατιωτικού-ηγεμονικού ανδρισμού, ειδικά όταν πρόκειται για ακραίες περιπτώσεις, όπως είναι ένας πόλεμος. Βλ. ενδεικτικά Jessica Meyer “Separating the Men from the Boys: Masculinity and Maturity in Understandings of Shell Shock in Britain”, *Twentieth Century British History*, 20.1 (2009), σελ. 1-22, Mathieu Marly- Heloïse Finch-Boyer. “Does the army make the man? Reflections on the “military-virility model” (France, late nineteenth century)”, *Clio*, 47, 2018, 227-246, Nye A. Robert, “Western Masculinities in war and peace”, *The American History Review*, 112.2 (2007), σ. 417-438, Francis Martin, “The domestication of the male? Recent research on Nineteenth- and Twentieth- Century British Masculinity”, *The Historical Journal*, 45.3 (2002), σ. 637-652.

¹⁶¹ Ο Maurice Sarrail (1856-1929) ήταν μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις παρουσιάζεται ως ο ικανότατος στρατηγός, αρχικά του γαλλικού και έπειτα του συνόλου των εκστρατευτικών σωμάτων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ως ο υπερόπτης Γάλλος στρατιωτικός όπου δεν συνυπολόγιζε ανθρώπους και αξίες ώστε να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του. Στην βιβλιογραφία, συναντάται και με τους δύο τρόπους. Ενδεικτικά, με αρκετά ουδέτερο ύφος: Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ. 372-276, με αρκετά υποστηρικτικό ύφος: Marcelle Tinayre, *Ένα καλοκαίρι στην Θεσσαλονίκη*, Ασίνη, Αθήνα, 2008, σελ. 84. Με επικριτικό και αυστηρό ύφος χωρίς κολακειές: Villari Luigi, *The macedonian campaign*, T. Fisher unwin LTD, Λονδίνο, 1922, σελ. 56. Μάλιστα, σε αυτήν την τελευταία περίπτωση, κατηγορείται από τον Ιταλό συγγραφέα ότι το μόνο καλό που έκανε ήταν ότι έδωσε τον Βασιλιά από την χώρα. Αναφέρεται ότι ακόμα και ο δρόμος στην Θεσσαλονίκη που είχε το όνομά του, μετονομάστηκε απευθείας μετά την εθνική αποκατάσταση και την απομάκρυνση των συμμαχικών στρατευμάτων. Στην σημερινή Θεσσαλονίκη ωστόσο, υπάρχει κεντρική οδός αφιερωμένη στον Φρανσέ ντ’Εσπεραί (Franchet d’Esperey 1856-1942) τον στρατηγό-διοικητή των αγγλογαλλικών στρατευμάτων του Μακεδονικού Μετώπου το 1918.

¹⁶² No. 5, 01/08/1916, σελ. 17-19. Γίνεται αναφορά στον Sarrail και δεν υπάρχει η παραμικρή υπόνοια ενός άνδρα αυταρχικού και υπερόπτη πράγμα αναμενόμενο εξαιτίας της φύσης του εντύπου. Αντιθέτως, περιγράφεται ως εκείνος ο στρατηγός- πρότυπο, που νοιάζεται για τους στρατιώτες του και τους εμπνέει να συνεχίσουν να πολεμούν. Επίσης, στο ίδιο τεύχος, σελ. 53: «*une confiance immuable qui s’appelle Sarrail (Εμπιστοσύνη ατέρμονη που ονομάζεται Sarrail)*».

¹⁶³ No. 1, σελ. 20: “*Grâce à la façon dont le Commandant en chef des Armées d’orient a compris la guerre, le séjour de troupes alliées en Macédoine, laissera des souvenirs heureux et durables*”. Σημαντικό κρίνεται να αναφερθεί ότι δεν γίνεται κατάχρηση των αναφορών στο όνομά του, όπως στο παρά πάνω παράδειγμα (162) αλλά αντιθέτως σε πολλές περιπτώσεις αρκεί ένας υπαινιγμός ή και η προσφώνηση του Sarrail με διαφορετικό τρόπο για να παραπέμψουν στο πρόσωπό του.

Γάλλων στρατιωτών και του συνόλου της συμμαχικής αποστολής, μεταξύ Γαλλίας και Ελλάδας. Απολάμβανε τον απαραίτητο σεβασμό από τους στρατιώτες, οι οποίοι τον θαύμαζαν για τις ικανότητές του. Ανεξάρτητα από το αν όντως αυτή η εικόνα ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα,¹⁶⁴ κατόρθωσε να συνδέσει το όνομά του απόλυτα με το μέτωπο της Ανατολής και γενικότερα την γαλλική παρουσία στα ελληνικά εδάφη.

Ένας ακόμη ανώνυμος συγγραφέας, σημειώνει ότι παρόλο που δεν είχε γίνει πλήρως αντιληπτή η φρίκη του πολέμου από όλους τους στρατιώτες, μολαταύτα εκείνοι παρέμεναν πιστοί στα καθήκοντά τους. Αποσυνδέει τον πατριωτισμό από τον ηρωισμό, καθώς δεν ανιχνεύει την ηρωική διάσταση στην θυσία υπέρ της πατρίδας αλλά και πάλι, δίνει έμφαση στην δύναμη που αντλούν οι Γάλλοι στρατιώτες από την εμπιστοσύνη που υπήρχε μεταξύ τους.¹⁶⁵ Μετά από μία εκτενή περιγραφή για τον ορισμό της πατρίδας που όλο και διευρύνεται μέσα στα διάφορα τεύχη, εντοπίζεται η πολύ ορισμένη επιθυμία των στρατιωτών να πολεμούν. Ο συγκεκριμένος, το πάει λίγο παρά πέρα, διευρύνοντας τα όρια της γαλλικής ψυχής, συνυπολογίζοντας και άλλες εθνότητες οι οποίες έχουν συναντηθεί κατά περιόδους και παλεύουν μαζί, ενωμένοι, στα διάφορα πεδία μαχών όπως τα Δαρδανέλια, η Μακεδονία, το Πικαρντί, την Αράς, το Βερντέν κλπ. Στην συνεργασία μεταξύ των στρατευμάτων αποδίδει την πιθανότητα νίκης, όπου όπως αναφέρει «*ενωμένοι μόνο μπορούμε να απολαύσουμε τα ευεργετήματα της νίκης*». Μετά από την κοινή νίκη, ακολουθεί, όπως φαίνεται και όπως προμηνύεται στο περιοδικό, η μεγάλη εθνική φιλία.¹⁶⁶

4.4 “*Ces Boches balkaniques et sataniques...*”¹⁶⁷

---

¹⁶⁴ Ο Sarrail έκρινε απαραίτητο να εκδώσει, μόλις δύο χρόνια μετά την λήξη του πολέμου (1920), βιβλίο που να συμπεριλαμβάνει τηλεγραφήματα και άγνωστες έως τότε πληροφορίες, πράγμα ιδιαίτερα περίεργο αν αναλογιστεί κανείς ότι η Γαλλία ανήκε στους νικητές του πολέμου. Sarrail Maurice, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, Ernest Flammarion, Παρίσι, 1920. Δεν χάνει ευκαιρία να τονίσει πόσο αμέτοχος και διακριτικός ήταν σε θέματα που δεν αφορούσαν τις πολεμικές επιχειρήσεις: «*fidele a la ligne de conduite*» (συγκεκριμένη γραμμή πλεύσης) «*que je me suis toujours imposée, je continuai a laisser dans leurs affaires intérieures les Grecs évoluer a leur guise*», Sarrail, ό.π., σελ. 154. Και παρά κάτω επίσης, όταν πλέον ο Βενιζέλος έχει φτάσει στην Θεσσαλονίκη και έχει σχηματιστεί η τριανδρία, θα προσθέσει: «*Pouvais-je ansi esperer, sans intervenir directement, tenir la balance égale entre les deux Grèces d'Athènes et de Salonique?*» (Θα μπορούσα, χωρίς να παρέμβω ευθέως, να διατηρήσω την ισορροπία ανάμεσα στις δύο Ελλάδες, εκείνη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης;), Sarrail, ό.π., σελ. 155.

¹⁶⁵ No. 4, 01/07/1916, σελ. 21.

¹⁶⁶ No. 4, 01/07/1916, σελ. 23.

¹⁶⁷ No. 3, σελ. 22.

Τα αντίπαλα στρατόπεδα- Οι ανταγωνιστές.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν κυρίως οι Γερμανοί, οι Αυστροούγγροι και οι Τούρκοι. Όπως θα φανεί και πιο κάτω, φαίνεται ότι ισχύει ένας διαχωρισμός μεταξύ των αντιπάλων, κυρίως στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται. Έτσι, οι Γερμανοί αποτελούν τον βασικό εχθρό, με τους Αυστροούγγρους να ακολουθούν και τους Τούρκους να παρουσιάζονται μέσα από μια φιλτραρισμένη οπτική.

Όσον αφορά τους Γερμανούς, η αναφορά τους γίνεται κάποτε άμεσα και κάποτε έμμεσα, όπως συμβαίνει με την πρώτη φορά που τους συναντά ο αναγνώστης στο περιοδικό. Αναφέρεται η ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου όπου μπορείς να βρεις κάθε λογής αντικείμενα, όπως ανατολίτικα υφάσματα υψηλής ποιότητας, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα γερμανικά, κυρίως προϊόντα απομίμησης.¹⁶⁸ Καταδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο η κατωτερότητα της Γερμανίας, ακόμα και αν πρόκειται απλώς για τα υλικά αντικείμενα.¹⁶⁹ Περιγράφονται επίσης με λεπτομερείς αναφορές οι κτηνωδίες των Γερμανών στρατιωτών απέναντι στους εχθρούς τους, όπου δεν διστάζουν να σφαγιάσουν οποιονδήποτε σταθεί εμπόδιο στην πορεία τους.¹⁷⁰ Ο χαρακτηρισμός *boche* που συχνά χρησιμοποιείται στο περιοδικό για τους Γερμανούς, είναι υποτιμητικός και μάλλον επιλέγεται συνειδητά για να περιγράψει τους Γερμανούς με έναν χονδροειδή τρόπο, εκείνο του «απολίτιστου Γερμαναρά».¹⁷¹ Έμμεση και μοναδική νύξη αποτελεί και μια αναφορά στον βαρόνο Σενκ. Όπως έχει λεχθεί παρά πάνω, ο βαρόνος Σενκ ήταν η απόλυτα αντιπροσωπευτική προσωπικότητα της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα ο οποίος διατηρούσε ιδιαίτερους δεσμούς με την βασιλική οικογένεια. Κατά ειρωνικό τρόπο, ο αρθρογράφος (ανώνυμος) αναφέρει ότι θα υπήρχαν «πολλά πρόθυμα αυτιά» να εξυπηρετήσουν τους βαρόνους Σενκ κάθε εποχής.¹⁷² Σε αυτό το πλαίσιο, άραγε ο Goethe θα συμφωνούσε, αναρωτιέται ο συγγραφέας, βλέποντας τους Γερμανούς να είναι εγκλωβισμένοι στην καταστροφική υπερηφάνεια τους;¹⁷³ Οι Γερμανοί αναφέρονται και στο πλαίσιο του γαλλοπρωσικού πολέμου ή μάλλον κυρίως εξαιτίας αυτού. Γερμανοί και Γάλλοι είναι εχθροί όχι μόνο εξαιτίας του Α' Παγκοσμίου πολέμου αλλά ήδη από το 1870. Κάποτε αυτή η ανάμνηση

---

¹⁶⁸ No. 1, σελ. 43.

¹⁶⁹ No. 3, σελ. 66: «...car ici avec de l'argent on trouve chez tous vieilleries ou non, objets, piécettes, pierreries, broderies de tous âges... d'origine romaine, grecque, vénitienne, turque... et meme autrichienne ou allemande!...»

¹⁷⁰ No. 2, 01/05/1916, σελ. 39.

¹⁷¹ Η αναφορά αυτή συναντάται στην συντριπτική της πλειοψηφία στις προπαγανδιστικές αφίσες του πολέμου.

¹⁷² No. 6, 01/12/1916, σελ. 33.

¹⁷³ No. 6, σελ. 37.

παρατίθεται με ποιήματα, όπως είδαμε πιο πάνω, και κάποτε με έναν άκρατο ενθουσιασμό με αντικείμενο την απελευθέρωση των Γάλλων αδελφών τους στην Λωρραίνη,¹⁷⁴ στόχος που μπορεί να επιτευχθεί μέσω της νίκης τους και της διαπραγματευτικής τους ικανότητας στον σύγχρονο σε αυτούς πόλεμο.

Η Αυστροουγγαρία αναφέρεται κυρίως με βάση την εμπορική σχέση της με άλλες χώρες. Συγκεκριμένα, δίνονται πολλές πληροφορίες εμπορίου που σχετίζονται τόσο με τις γενικότερες εμπορικές συναλλαγές όσο και με τα προϊόντα τα οποία εισάγονταν στα Βαλκάνια μέσω της Αυστροουγγαρίας και κατέληγαν στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Οι Αυστριακοί διαχωρίζονται σε μεγάλο βαθμό από τους Γερμανούς και αυτό φαίνεται και από την κατά πολύ περιορισμένη ανάγκη των στρατιωτικών που γράφουν στο περιοδικό να αναφερθούν στην συγκεκριμένη χώρα. Εξάλλου οι δύο χώρες δεν βρίσκονταν σε άμεση πολεμική αντιπαράθεση.

Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρονται στους Βουλγάρους, είναι δυσανάλογος με εκείνον που αναφέρονται στους Τούρκους. Οι σχέσεις των μουσουλμάνων που έμειναν στην Θεσσαλονίκη μετά το 1913 με τους Γάλλους ήταν περισσότερο από ιδανικές, δεδομένου ότι και μετά την έναρξη του πολέμου, οι Τούρκοι συνέχιζαν να στέλνουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Γαλλία, τουλάχιστον όπως υποστηρίζεται στο περιοδικό.¹⁷⁵ Διαφαίνεται λοιπόν ότι σκοπός των Γάλλων δεν είναι να διακόψουν τις σχέσεις με τους Τούρκους καθώς είχαν πρωτίστως οικονομικά συμφέροντα. Σε κανένα τεύχος του περιοδικού δεν παρατηρείται ανοιχτά αλλά ούτε και εμμέσως δυσφορία και εχθρική διάθεση των Γάλλων απέναντι στους Τούρκους.¹⁷⁶ Ακόμα και όταν οι περιγραφές και οι αναμνήσεις αφορούν τα Δαρδανέλια και την Καλλίπολη, όπου ο εχθρός ήταν πολύ συγκεκριμένος και ορατός, δεν γίνεται άμεση νύξη αντιπαλότητας ή εχθρότητας. Αντιθέτως, αποσιωπάται σε όλες τις περιστάσεις το γεγονός ότι Γάλλοι και Τούρκοι βρίσκονται σε διαφορετικά στρατόπεδα και ανήκουν σε διαφορετικές συμμαχίες.¹⁷⁷ Αυτό στο οποίο στέκεται ο αρθρογράφος είναι η ανδρεία των Γάλλων που φέρουν την *Τιμή* και την *Δόξα* των τριών χρωμάτων, μπλέ, λευκό και κόκκινο, δηλαδή τα χρώματα της γαλλικής σημαίας. «*Τίποτα στον πόλεμο δεν θα έπρεπε να είναι πιο συγκινητικό από αυτές τις συναντήσεις ανθρώπων με την ίδια σημαία. Μονάδες που έχουν διασπαρθεί από τους κυκλώνες του πυρός και που ξανά συναντιούνται για νέες*

---

¹⁷⁴ No. 6, σελ. 76.

¹⁷⁵ No. 2, σελ. 56,57.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ No. 3, σελ. 22. Υπάρχει άρθρο με τίτλο *In memoriam*.

μάχες. Αυτές είναι οι ενέργειες που ο άνεμος μοιράζει και που η υψηλή συνεχόμενη αίσθηση του κοινού πεπρωμένου, ανασυνθέτει συνεχώς. Επιπλέον ο πόλεμος, είναι εντελώς αντιδραστικός, είναι απλώς μια συνέχεια συλλογικών επιτευγμάτων σάρκας και θέλησης...».¹⁷⁸ Και πάλι με Τιμή και Δόξα υπερασπίστηκαν σαν πραγματικά λιοντάρια αξίες και ανθρώπους μπροστά στους αναρίθμητους Τούρκους, οι οποίοι, όπως περιγράφεται, δρούσαν υπό τις εντολές των Γερμανών στρατιωτών.¹⁷⁹ Και η ίδια η εμπειρία όμως, ενώ η πολεμική αναμέτρηση ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα ήταν ο βασικός λόγος της απόβασης των Γάλλων στην Καλλίπολη, περιγράφεται πολύ διαφορετικά στο περιοδικό. Συγκεκριμένα, αυτό που μένει τελικά, δεν είναι ούτε οι μάχες ούτε ο φόβος γι' αυτές.¹⁸⁰ Αντιθέτως, σε αυτό που στέκεται ο αρθρογράφος είναι η χαρά με την οποία όλοι οι στρατιώτες αναχώρησαν με σκοπό να φτάσουν στην Καλλίπολη, η ανυπομονησία να εξερευνήσουν καινούριους τόπους και επιπλέον να αποτυπώσουν εικόνες πρωτόγνωρες όπως μιναρέδες, τζαμιά, γυναίκες με καλυμμένα πρόσωπα.¹⁸¹ Στο πεδίο της μάχης, ίσχυε ότι και για τα υπόλοιπα μέτωπα του πολέμου.

Η συμμαχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Γερμανούς, συχνά βαραίνει μόνο τους δεύτερους, σαν οι Τούρκοι να παραπλανήθηκαν ή σαν να αναγκάστηκαν να συμμετέχουν στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. Ο αρθρογράφος, κάνει ένα ιδιαίτερα υπαινικτικό σχόλιο για την αποτίναξη του γερμανικού ζυγού από την βαλκανική χερσόνησο, ενώ την θέση τους θα πάρουν οι Γάλλοι, όχι πλέον ως καταπατητές δικαιωμάτων και ελευθεριών, όπως οι Γερμανοί, αλλά αντιθέτως ως εγγυητές ειρήνης και δικαιοσύνης.¹⁸²

---

¹⁷⁸ Νο. 5, σελ. 78.

¹⁷⁹ Στο ίδιο.

¹⁸⁰ Στα Δαρδανέλια είχαν φτάσει, ήδη από τον Μάιο του 1915, 42.000 Γάλλοι. Εκτός από τους Γάλλους, πολύ μεγάλο ποσοστό αποτελούσαν τα αποικιακά στρατεύματα. Ήταν μάλιστα από τα αποικιακά στρατεύματα όπου αντήθηκε μεγάλο ποσοστό των στρατιωτών ακριβώς για να αποφευχθεί η απαίτηση γαλλικών στρατευμάτων από τα άλλα μέτωπα. Συγκεκριμένα, 5 τάγματα στρατού αποτελούσαν οι Ζουαβες ενώ μια μικρή μερίδα αποτελούσαν οι Σενεγαλέζοι και οι Βορειο-Αφρικανοί. Όπως περιγράφεται στην βιβλιογραφία, στα Δαρδανέλια μπορούσε να βρει κανείς τα λεγόμενα *regiment de marche*, δηλαδή αυτοσχέδια σώματα στρατού τα οποία συστάθηκαν με σκοπό την εξυπηρέτηση άμεσης πολεμικής ανάγκης, βλ.: Francois Cochet, *L'armée d' Orient, des expériences combattantes loin de Verdun, La Grande Guerre en Méditerranée*, 81 (2010), 91-103. Επιπλέον, γίνεται μια συγκεκριμένη διάκριση από την οποία προκύπτει ο όρος «*petit blanc*». Ο όρος μάλλον αφορά την δημιουργία μιας νέας κοινωνικής τάξης στις αποικίες, η οποία βελτιωνόταν όλο και περισσότερο μετά την δεκαετία του 1920 και η οποία δεν χαρακτηριζόταν την πρώτη γενιά μεταναστών, βλ. Hugo Vermeren, «Les Italiens à Bône (1865-1940)», *Migrations méditerranéennes et colonisation de peuplement en Algérie*, Ecole française de Rome, Rome, 2017, σελ. 411- 447. Και ο Βενιζέλος, πριν το τέλος του Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, είχε προσφέρει στις Μεγάλες Δυνάμεις στρατιωτικό σώμα 40.000 ανδρών.

¹⁸¹ Νο. 7, σελ. 52.

¹⁸² Νο. 2, σελ. 55.57.

4.5 «Τα χακί των Άγγλων, τα σταχτί μπλε των Γάλλων, τα κόκκινα φέσια, τα πηλήκια με τα χρυσαφί σιρίτια...»¹⁸³. « ...l'étrange foule de races mêlées, juifs, grecs, civils, militaires, poilus, tommies, negres, hindous...»¹⁸⁴

Σποραδική αλλά όχι ασήμαντη είναι η αποτύπωση των συμμαχικών αποικιακών στρατευμάτων. Είναι ήδη γνωστό ότι στην Μακεδονία γενικότερα και την Θεσσαλονίκη ειδικότερα, κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, βρέθηκαν στρατιώτες διαφόρων εθνικοτήτων. Στην προσφάτως απελευθερωμένη πόλη, τα συμμαχικά στρατεύματα συγκροτούσαν αριθμητικά σχεδόν μια δεύτερη πόλη.¹⁸⁵ Γάλλοι, Άγγλοι, Ιταλοί, Σέρβοι, Ρώσοι, αποτελούσαν τα γνωστά και μη εξαιρετέα στρατεύματα μαζί με τους Αναμίτες,¹⁸⁶ τους Σενεγαλέζους¹⁸⁷, τους Τυνήσιους, τους Μαροκινούς¹⁸⁸, τους Αλγερινούς, τους Αιγύπτιους, τους Αμερικάνους, τους Μαλγάσιους.¹⁸⁹ Στο περιοδικό, ένας βασικός χαρακτηρισμός αποικιακού στρατεύματος κυριαρχεί: οι *Zouaves*.¹⁹⁰ Η Θεσσαλονίκη είχε μετατραπεί χωρίς υπερβολή σε μια πόλη-σταθμό συνάντησης ομοιογενών αλλά και εντελώς ετερόκλητων πολιτισμικών, εθνικών και πληθυσμιακών στοιχείων. Σε σημείο του περιοδικού αναφέρεται, με μια μάλλον υπερβολική χροιά, ότι επρόκειτο, όλοι αυτοί οι στρατιώτες, να ζήσουν τις πιο σημαντικές στιγμές της ζωής τους στο σύνολο της

---

¹⁸³ «Τα χακί των Άγγλων, τα σταχτί μπλε των Γάλλων, τα κόκκινα φέσια, τα πηλήκια με τα χρυσαφί σιρίτια, οι σκούρες στολές του ναυτικού, οι γαλάζιοι γιακάδες των ναυτών αφθονούν και κάθε στιγμή μας υπενθυμίζουν ότι τούτη η λεγόμενη ουδέτερη χώρα δεν είναι παρά ένα τεράστιο στρατόπεδο συγκέντρωσης στρατών», Τίναγρε, ό.π., σελ. 40.

¹⁸⁴ Νο. 6, σελ. 63.

¹⁸⁵ Κώστας Τζιάρας, *Το κόκκινο και το γκριζό. Φτώχεια και πολιτική στην Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 2023, σελ. 44, Αλέξανδρος Τζιόλας, «Το Μακεδονικό μέτωπο και οι εγκαταστάσεις των Συμμάχων», *e-Δίαυλος*, 2020 (18), σελ.19-34.

¹⁸⁶ Γαλλικά αποικιακά στρατεύματα προερχόμενα από την γαλλική Ινδοκίνα (σημερινό Βιετνάμ).

¹⁸⁷ Στην βιβλιογραφία και το περιοδικό αναφέρονται ως *Tirailleurs* και *Fantassins*, δηλαδή “στρατιώτες πεζικού”.

¹⁸⁸ Οι Μαροκινοί ήταν γνωστοί και ως *Goumiers*. Περισσότερες πληροφορίες για τα αποικιακά στρατεύματα μέσα από καρτ-ποστάλ και φωτογραφικό, βλ. Garson Paul, *African Colonial Prisoners Of the Germans. A Pictorial history of captive soldiers in the World Wars*, McFarland & Company, North California, 2016.

¹⁸⁹ Νο. 4, 01/07/1916, “*On ne s'étonne plus de la diversité de races qu'on voit ici (Δεν σε εκπλήσσει πια η ποικιλία των φυλών που βλέπεις εδώ)*”, σελ. 26, Νο. 6 01/12/1916, σελ. 44 : « *ce sont des Turcs au fez rouge, des Albanais a toque blanche, des Macédoniens aux vêtements brodés de laines éclatantes (Είναι Τούρκοι με κόκκινα φέσια, Αλβανοί με λευκά τόκια, Μακεδόνες με κεντημένα ενδύματα από αστραφτερά νήματα)*».

¹⁹⁰ Σε άλλες πηγές, αναφέρονται οι Άγγλοι ως *Tommies* και οι Γερμανοί ως *Fritzes*, όρος που δεν εμφανίζεται καθόλου στο περιοδικό, βλ. Pegler Martin, *British Tommy 1914-1918*, Osprey Military, London, 1996, σελ. 3-4. Περισσότερες πληροφορίες για τα αποικιακά στρατεύματα βλ. Γιάννης Μέγας, *Τα συμμαχικά στρατεύματα. Η Βαβέλ των φυλών. Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο I*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015.

εμπειρίας τους στην εκστρατευτική επιχείρηση των Δαρδανελίων.¹⁹¹ Σε αυτό το πλαίσιο ανήκει και ένα απόσπασμα του περιοδικού όπου γίνεται πολύ περίτεχνα η σύγκριση των αποικιακών στρατευμάτων με τους Έλληνες. Ήθη, έθιμα και παραδόσεις ακόμα και συγκρούσεις αποτελούσαν κοινές εμπειρίες και κοινές καταβολές των λαών της λεκάνης της Μεσογείου. Η κοινή εξωτερική εμφάνιση, η διατροφή ακόμα και οι συνήθειες, υπαγόρευαν, κατά τρόπο μυστηριώδη όπως αναφέρει ο συγγραφέας, την ενότητα τους, ικανή να υπερπηδήσει αισθήματα φόβου και αποξένωσης. Ίσως βέβαια αποτελούσε και μια προτροπή προς τους στρατιώτες να συμμετέχουν στον πόλεμο, αφού όπως κυνικά αναφέρεται, δεν άλλαζε πρακτικά κάτι.¹⁹²

Έτσι, παρά την χιλιομετρική απόσταση που χώριζε τους στρατιώτες από την πατρίδα τους, οι ομοιότητες μεταξύ των περιοχών δημιουργούσαν ένα περιβάλλον οικείο και γνώριμο για τα αποικιακά στρατεύματα. Ίσως αυτή η στοχευμένη προσπάθεια των στρατιωτών μέσω του περιοδικού να γίνεται περισσότερο κατανοητή αν αναλογιστούμε ότι οι στρατιώτες των αποικιακών στρατευμάτων, παρά την ιεραρχικά κατώτερη θέση τους σε σχέση με τους Γάλλους, ήταν το ίδιο, αν όχι περισσότερο, επιφορτισμένοι με την ανάγκη μετάδοσης των γαλλικών αξιών. Ήδη εξοικειωμένοι με την πρακτική της προπαγάνδας και γαλουχημένοι σύμφωνα με τα ιδανικά του γαλλικού έθνους σε ένα πατερναλιστικό μοντέλο, αποτελούσαν μάλλον τους καταλληλότερους αρωγούς για την διαχείριση και επικοινωνία και ακολούθως συντήρηση, σε όχι και τόσο ξένα μέρη, της γαλλικής παράδοσης.¹⁹³ Έτσι, εκτός από την συμμετοχή σε πολεμικές συγκρούσεις, έπρεπε να αποδείξουν και την ικανότητά τους να συμπεριλαμβάνονται επάξια στις πολιτιστικές δραστηριότητες της εν μέρει γαλλικής τους ταυτότητας.

Οι σποραδικές και αυθόρμητες αναφορές που βρίσκει κανείς στο περιοδικό σχετικές με τους Γερμανούς, τα συμμαχικά στρατεύματα και την ενεργό τους συμμετοχή στις επιθέσεις αλλά και σε επίπεδο καθημερινότητας και τριβής, εξισορροπούνται και μάλλον υπερκαλύπτονται από τις πολύ συγκεκριμένες, καθόλου

---

¹⁹¹ No. 7, σελ. 56, No. 4, σελ. 40. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπογραφής που συμπεριλαμβάνει τα αποικιακά στρατεύματα: «Capitaine C. des zouaves de l'armée d'orient»

¹⁹² No.1, σελ. 37. Οι συγκρούσεις των Ελλήνων με των Τούρκων προσομοιάζουν σε εκείνες μεταξύ Τυνησίας και Αλγερίας ενώ μεταξύ Αιγαίου και Γιβραλτάρ ο συγγραφέας επισημαίνει μια τρομερή ομοιότητα μεταξύ καιρικών φαινομένων, συνηθειών των ανθρώπων και της καθημερινής ζωής.

¹⁹³ No. 1, σελ. 41. Σε β' ενικό πρόσωπο, ο αρθρογράφος απευθύνεται ευθέως στον στρατιώτη των αποικιακών στρατευμάτων (*petit soldat d'Afrique*), « *tu n'auras pas achevé ta tâche: il te restera encore à continuer en Orient l'œuvre de pionnier de la civilisation française que toi ou les tiens avez si courageusement parachevée dans l'Afrique du Nord* ».

αυθόρμητες αλλά εντελώς μελετημένες, νύξεις των Γάλλων στρατιωτών σε πρακτικά ζητήματα.

4.6 « *Préparons-nous, et préparons dès maintenant...* »¹⁹⁴

Η Γαλλία με την Σερβία είχαν μια πρωτότερη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου πολιτιστική παράδοση, κάτι που επιβεβαιώνεται ήδη από τον 19^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, ήδη από το 1838 οι Γάλλοι είχαν βοηθήσει τον τότε πρίγκιπα της Σερβίας, Μίλο Ομπρένοβιτς, να συνθέσει το Σύνταγμα της χώρας. Επιπλέον, από τα μέσα του ίδιου αιώνα, είχε αρχίσει να δημιουργείται ένα σημαντικό κύμα νεαρών Σέρβων οι οποίοι μετακινούνταν στην Γαλλία για τις σπουδές τους. Ομολογουμένως, αυτή η νέα συνθήκη είχε σαν αποτέλεσμα την σταδιακή αποκοπή των Σέρβων από την Αυστροουγγρική παράδοση σπουδών και ακολούθως την δημιουργία ενός σώματος Σέρβων διπλωματών, πιστών στην γαλλική παράδοση. Εκτός των άλλων, κατά την συνήθη πρακτική των Γάλλων, η γαλλική γλώσσα συμπεριλαμβανόταν στο πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου αλλά και στην *Grande Ecole* από το 1863 και έπειτα.¹⁹⁵

Ήδη πριν την σύσταση της Στρατιάς της Ανατολής, όταν ακόμη οι Σέρβοι πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών, δύο γαλλικές ναυτικές αποστολές είχαν μετακινηθεί στην Σερβία προς βοήθεια με ομολογουμένως πολλές απώλειες.¹⁹⁶ Τον Νοέμβριο του 1915, μεταφέρθηκαν στην Γαλλία Σέρβοι, κυρίως γυναίκες και παιδιά να σκοπό να προφυλαχτούν από τους βομβαρδισμούς. Εκτός αυτού, είχαν βοηθήσει τους Σέρβους να μεταβούν στην Κέρκυρα με αποτέλεσμα οι αφίξεις να αριθμούν περισσότερες από 13.500 μέσα σε έναν μήνα.¹⁹⁷ Από τον Ιανουάριο έως και τον Νοέμβριο του 1915, πριν την εγκατάσταση των συμμαχικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη, οι Γάλλοι βοηθούσαν τον σερβικό στρατό με όλα τα διαθέσιμα μέσα:

¹⁹⁴ No. 7, 01/01/1917- 01/02/1917, σελ. 67, «*Προετοιμαζόμαστε, και προετοιμαζόμαστε από τώρα...*»

¹⁹⁵ Alexis Trade, *Les relations franco-serbes au sein de l'Armée d'Orient 1915–1918. Balcanica - Annual of the Institute for Balkan Studies*, 37,2006, 221–239, σελ. 222.

¹⁹⁶ No. 8, 01/03/1917-01/04/1917, σελ. 147, «: *La flotte française, dans des conditions dont la Serbie a depuis exprimé en termes émouvants sa reconnaissance, recueillit les débris héroïques de cette impressionnante armée des squelettes et de fantômes: cent cinquante mille hommes qui, contre toute espérance, contre toute prévision, avaient échappé par un miracle d'endurance et de volonté, à l'encerclement des masses ennemies à l'enlissement des boues et des neiges de la montagne, a la double misère de la famine et du froid du décembre. En quelques jours ils étaient transportés à Corfou, ou soignés encore par des mains françaises, ils allaient reprendre vie sous les feuillages printaniers des oliviers séculaires de l'île de Nausica*».

¹⁹⁷ Trade, ό. π., σελ. 226: « *Les Français nous ont accueillis comme des frères ; ce sont des mères pour nous, je ne sais comment décrire combien ils nous ont sauvé à Corfou*». Τα λόγια αυτά αποδίδονται στον Ranko Aleksandrović. Βλ. περισσότερα γενικότερα για τις γαλλο-σερβικές σχέσεις αλλά και κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου : Jasmina I. Tomašević, *Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η Ελλάδα στα μάτια του «ξενιτεμένου» σερβικού στρατού*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2013.

εκτός από τα δύο σώματα στρατού, στο σερβικό έδαφος βρίσκονταν στρατιώτες πεζικού, αεροπόροι, ναύτες. Εκτός αυτών, είχαν προστρέξει γιατροί με σκοπό την καταπολέμηση της ελονοσίας και του τύφου όπου μέχρι και τον Μάιο του 1915 ήταν η κύρια αιτία θανάτου για περισσότερους από 130 γιατρούς ενώ περισσότεροι από 300 είχαν προσβληθεί από την επιδημία.¹⁹⁸

Η Σερβία, εξαιτίας της γειτνίασης της με την Αυστροουγγαρία αποτελούσε καίρια παράμετρο στις εμπορικές συναλλαγές. Μάλλον χωρίς ιδιαίτερη υπερβολή, η Σερβία θα εξυπηρετούσε πρόθυμα τα συμφέροντα της Γαλλίας όπως τα είχαν ήδη σχεδιάσει οι Γάλλοι. Αυτή η βεβαιότητα προκύπτει κυρίως από την ετοιμότητα των Γάλλων να δημιουργήσουν ένα διαβαλκανικό δίκτυο το οποίο θα εξυπηρετούσε με ακρίβεια την επεκτατική πολιτική των εμπορικών σχεδίων τους. Παρατίθενται γι' αυτό τον λόγο στο περιοδικό πίνακες με αναλυτικά στατιστικά στοιχεία εισαγωγών και εξαγωγών διαφόρων προϊόντων (τρόφιμα, ρουχισμός, υφάσματα, φαρμακευτικά προϊόντα κλπ.) τόσο μεταξύ Αυστροουγγαρίας και Σερβίας όσο και των άλλων γειτονικών χωρών.¹⁹⁹ Οι έρευνες που έχουν κάνει οι Γάλλοι για την συλλογή των πληροφοριών και την ανάδειξη του ζητήματος του εμπορίου της Σερβίας μεταπολεμικά, συνοδεύεται από ορισμένες προτεινόμενες λύσεις. Στις λύσεις -μια συνήθης πρακτική που απαντάται σε διάφορες περιπτώσεις στο περιοδικό- συμπεριλαμβανόταν η ανακατασκευή του θαλάσσιου και του οδικού δικτύου μεταφορών από και προς την Σερβία και τις γειτονικές της χώρες καθώς επίσης και η δημιουργία ενός συστήματος πιστοληπτικής ικανότητας που θα διευκόλυνε την γαλλική παρέμβαση στο σερβικό κράτος. Αυτή η μετατροπή, όπως σημειώνεται, θα είχε ανυπολόγιστα κέρδη όχι τόσο για την Γαλλία αλλά κυρίως για την Σερβία.

Με αφορμή την συγκεκριμένη περίπτωση, κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε ότι ήταν συχνή επισήμανση από την πλευρά των Γάλλων συγγραφέων του περιοδικού η αφιλοκερδής προσφορά βοήθειας τους προς άλλες χώρες. Οραματίζονταν δηλαδή ευνοϊκές συνθήκες μετά την λήξη του πολέμου, κυρίως για τις σύμμαχες χώρες, χωρίς πάντοτε να γίνεται ιδιαίτερα φανερή η σκέψη πίσω από την πράξη. Σε αυτό

---

¹⁹⁸ Francine Roussanne - Saint-Ramond, "l'armée d'orient dans la grande guerre : une mémoire occultée?", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 192 (1998), σελ. 40.

¹⁹⁹ No.6, σελ. 80-88. Ο πίνακας αφορά τα έτη 1905-1910 και περιλαμβάνει προϊόντα τα οποία αξιολογούνται δασμολογικά, σύμφωνα με το τελωνειακό σύστημα της Σερβίας. Στο γενικότερο πλαίσιο του εμπορίου, σκόπιμο κρίνεται να αναφερθεί ότι εξαιτίας του Α' Παγκοσμίου πολέμου, είχαν ληφθεί έκτακτα μέτρα με σκοπό την αποτροπή της αισχροκέρδειας και ειδικά των ειδών πρώτης ανάγκης παρά την κατά τα άλλα γνωστή παραδοχή του λαθρεμπορίου ως προέκταση της επιβίωσης της οικονομίας της πόλης Τζιάρας, ό.π., σελ. 137, 193.

συνηγορούν και οι αναλυτικές λεπτομέρειες που παρέχονται στον αναγνώστη σχετικά με τις εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων μεταξύ Γαλλίας και Σερβίας. Μάλιστα κρίνεται ως ζήτημα επιτακτικής σημασίας να γνωρίζουν -με απόλυτη ακρίβεια- οι βιομηχανικοί παράγοντες και οι έμποροι της Γαλλίας την καθημερινότητα της οικονομίας στην Σερβία.²⁰⁰ Με αυτόν τον τρόπο, η πληροφορία συνδυάζεται με τα στατιστικά στοιχεία, και μάλλον είναι ευκολότερο να πείσει, να γοητεύσει, να δημιουργήσει επιθυμία και να εντυπωθεί με μεγαλύτερη αμεσότητα.

4.7 “*Nous avions compte sans notre hoté...*”²⁰¹

Οι περιγραφές του ντόπιου πληθυσμού από τους αρθρογράφους είναι αρκετά περιορισμένες. Η συνηθέστερη αναφορά γίνεται με βάση τα στρατεύματα και την στρατοπέδευσή τους σε διάφορα μέρη, όπως π.χ την Λήμνο.²⁰² Σε αυτή την περίπτωση,²⁰³ δίνονται πληροφορίες για τους ντόπιους, άνδρες και γυναίκες, και μάλλον επιμένουν στα στοιχεία εκείνα που τους φαίνονται περίεργα ή πρωτόγνωρα. Γι’ αυτό τον λόγο μας γνωστοποιείται ότι οι γυναίκες αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού στην Σαμοθράκη, την Ίμβρο και την Λήμνο, καθώς οι άνδρες αναχωρούν σε νεαρή ηλικία από τα νησιά προς αναζήτηση εργασίας. Η περίπτωση της Λήμνου και η αναφορά στον γυναικείο πληθυσμό, είναι από τα εξαιρετικά λίγα παραδείγματα όπου γίνεται ξεχωριστή μνεία στις Ελληνίδες. Οι άλλες περιπτώσεις που γίνεται αναφορά σε γυναίκες, όχι Ελληνίδες ή ντόπιες στην περιοχή της Μακεδονίας, είναι είτε στα εύφημα αφηγήματα στα οποία συμμετέχουν ως σύντροφοι κάποιου στρατιώτη είτε ως τις γυναίκες που περιμένουν πίσω στην Γαλλία να επιστρέψουν οι σύζυγοι και τα παιδιά τους.²⁰⁴ Αυτή η αναφορά, στις γυναίκες της Γαλλίας, είναι συνδεδεμένη με τα παιδιά και την μητρότητα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάδειξης της θυσίας των στρατιωτών. Συγκεκριμένα, για ακόμη μια φορά, κρίνεται αναγκαίο από τον αρθρογράφο να επισημάνει και να επαναφέρει τα μη φιλοπολεμικά αισθήματα των Γάλλων

---

²⁰⁰ No. 6, σελ. 67-70.

²⁰¹ No. 3, σελ. 94. «*Λογαριάσαμε χωρίς τον ξενοδόχο*».

²⁰² No. 3, 01/06/1916, σελ. 51.

²⁰³ Άρθρο με τίτλο «*Impressions d’un orientaliste : L’île de Lemnos (Εντυπώσεις ενός οριενταλιστή. Το νησί της Λήμνου)*».

²⁰⁴ No. 7, σελ. 32 «*Histoire des dames turques*».

στρατιωτών.²⁰⁵ Έτσι, η πολεμική συνθήκη προκύπτει αναπόφευκτα και εντελώς ασύμβατα με την γαλλική παράδοση ενώ καθίσταται επιβεβλημένη η ανάγκη υπεράσπισης της πατρίδας.²⁰⁶ Παιδιά και στρατιώτες έχουν οριστεί αμοιβαία ως εκείνοι που τιμούν και πολεμούν για την χώρα τους.

Χρησιμοποιώντας εκ νέου το παράδειγμα της Λήμνου, ο αρθρογράφος επιμένει στον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι αντιλήφθηκαν την άφιξη των συμμαχικών στρατευμάτων. Την αποστροφή των ντόπιων προς την στρατοπέδευση ανδρών προσδιόρισαν, όπως φαίνεται, τα πατριαρχικά ήθη της ελληνικής κοινωνίας και ο προκαταβολικός φόβος απέναντι στους ξένους. Η μη φιλόξενη στάση όμως των ντόπιων άλλαξε ταχύτατα. Οι συγκεκριμένοι ξένοι, όπως σπεύδει να μας ενημερώσει ο αρθρογράφος, δεν ήταν όπως εκείνοι που είχαν συνηθίσει οι Έλληνες σε παλαιότερες χρονικές περιόδους. Ήταν ξένοι χωρίς ίχνος βαρβαρικού στρατιωτικού υποβάθρου. Τίποτα που να προσομοιάζει στους Οθωμανούς δεν ήταν χαρακτηριστικό των Γάλλων. Παρ'όλα αυτά, σε κάθε περίπτωση που αφορούσε τους Οθωμανούς, οι αρθρογράφοι στρατιωτικοί ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στο τρόπο με τον οποίο το εξέφραζαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο περί μη σεβασμού των Ελλήνων προς τα τουρκικά κτίσματα και νεκροταφεία.²⁰⁷ Δεν παραλείπουν να σημειώσουν με κάθε ευκαιρία την μουσουλμανική ταυτότητα της πόλης, παρά την πρόσφατη προσχώρηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα.²⁰⁸ Σε συνδυασμό με την μουσουλμανική ταυτότητα της πόλης, όπου θα αποτελέσει και αντικείμενο συζήτησης παρά κάτω, οι Γάλλοι κρίνουν απαραίτητο να αποσαφηνίσουν την ήδη διαμορφωμένη πολιτική κατάσταση, η οποία έχει θέσει εκ των πραγμάτων Γάλλους και Οθωμανούς σε διαφορετικά στρατόπεδα. Η σχέση εμπιστοσύνης και αφοσίωσης μεταξύ Γάλλων και μουσουλμάνων των αποικιακών στρατευμάτων έρχεται σε πλήρη ρήξη με τους

---

²⁰⁵ No. 5, 01/08/1916. Στις 11 πρώτες σελίδες του περιοδικού, το οποίο καθίσταται τριμηνιαίο από τον Αύγουστο του 1916, εξυμνείται ο Γάλλος στρατιώτης και η προσφορά του στην πατρίδα. Ποιήματα, ποίηση, γράμματα αγνώστων στρατιωτών και αγνώστων αναγνωστών λειτουργούν κλιμακωτά καθώς συνηγορούν στην αναγνώριση του αφανούς στρατιώτη, ο οποίος σταδιακά γίνεται πολύ συγκεκριμένος και προσδιορισμένος σε ένα πλαίσιο γνωστό και οικείο. “*En attendant ce grand jour, Anglais et Français creusent des tranchées... Comme nous, il n'a pas voulu la guerre (Αναμένοντας αυτή την μεγάλη μέρα, Άγγλοι και Γάλλοι έσκαψαν τα χαρακώματα. Όπως και εμείς, δεν ήθελαν τον πόλεμο)*”, No. 3, σελ. 21.

²⁰⁶ No. 5, σελ. 12, «*Ah! les gosses, c'est, leur sourire à ceux qui voient tant d'hommes mourir! Les regarder monter lentement à la vie et leur consolation. Les femmes savent que c'est pour elles que les soldats sont braves, c'est pour les enfants qu'ils restent tenaces, non point résignés mais décidés.*»

²⁰⁷ No. 3, σελ. 61. «*Tout était donc pour le mieux, une seule chose nous choquait, comme à Salonique du reste, c'était le manque du respect des Grecs pour les cimetières turcs.*»

²⁰⁸ Πριν τους Βαλκανικούς πολέμους, η Γαλλία ήταν μία χώρα με ισχυρή εμπλοκή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το τραπέζικό της σύστημα μέσω της δανειοληπτικής συχνότητας. Μετά την ανεξαρτητοποίηση των βαλκανικών χωρών, η Γαλλία βρέθηκε εκτεθειμένη σε ένα καινούριο νομοθετικό σύστημα αποκομμένη από τις πελατειακές σχέσεις ενός γνώριμου περιβάλλοντος, Palmer, ό.π.,σελ. 164.

Γάλλους που μάχονται κατά των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, κατηγορώντας τους εμμέσως για την επιπολαιότητα τους, αν και στην πραγματικότητα μάλλον αναγνωρίζουν με σαφήνεια ότι «περισσότερο από ποτέ η φήμη της Γαλλίας δεν είναι υπερτιμημένη».²⁰⁹ Μάλλον δικαίως επισημαίνουν οι αρθρογράφοι ότι στην Θεσσαλονίκη δεν έχει συμβεί καμία αισθητή διαφοροποίηση, καμία πληθυσμιακή υπεροχή των Ελλήνων.²¹⁰ Αντιθέτως, επιμένει ότι πρόκειται για μια μουσουλμανική κοινότητα η οποία κατοικείται από ορισμένους Εβραίους και Έλληνες.²¹¹ Η πολυπολιτισμικότητα της Θεσσαλονίκης είχε λειτουργήσει συνειδησιακά στους Γάλλους με θετικό πρόσημο, δεδομένου ότι έφεραν και την ευθύνη της βοήθειας προς τους Έλληνες απέναντι στις υπόλοιπες εθνικότητες. Παρ'όλα αυτά, φαίνεται, όπως εύστοχα σχολιάζεται στο περιοδικό, ότι οι Γάλλοι στρατιώτες «λογάριασαν χωρίς τον ξενοδόχο». Σε αυτό το σημείο μάλιστα, της προσωρινής εργαλειοποιημένης ηττοπάθειας, ο αρθρογράφος κάνει μια πολύ σημαντική επισήμανση, την οποία συνδέει και με την νομοθεσία. Αναφέρει τον πολύ συγκεκριμένο εχθρό της Ελλάδας, τους Βουλγάρους οι οποίοι έμοιαζαν να αποτελούν τους ξενοδόχους και σίγουρα να βρίσκονται κατά περιπτώσεις σε πλεονεκτικότερη θέση σε σχέση με τους Γάλλους. Ο παλιός παραδοσιακός εχθρός (*l'ennemi traditionnel*) Βουλγαρία, συγκρίνεται με την ακόμα παλαιότερη (*une amie ancienne*) Γαλλία, φίλη των Ελλήνων σε μια άنيση σύγκριση που όμως εξελίχθηκε προς όφελος των Βουλγάρων.²¹² Φαίνεται με αυτόν τον

---

²⁰⁹ No. 2, σελ. 57. «*Ils sentent plus que jamais que la réputation de la France n'est pas surfaite*». Μάλιστα, στην σελίδα 59 του ίδιου τεύχους, ο συγγραφέας διερωτάται αν θα ήταν πιο αποτελεσματικό και πρακτικό να υπάρχουν, σε τόπους μουσουλμανικούς στην Αφρική, δηλαδή σε αποικίες και προτεκτοράτα, ένα “καταστατικό” καλού μουσουλμάνου, εκείνου της Μακεδονίας, όπου θα αναγράφονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, αποτέλεσμα της μίμησης των οποίων θα είναι, μακροπρόθεσμα, οι περισσότερες ελευθερίες. Αναφέρεται επίσης η εξής ενδιαφέρουσα διατύπωση: «*Ας ελπίσουμε ότι αυτή η μελέτη της Μακεδονίας θα συμβάλλει σε αυτό το οικοδόμημα της αδελφοσύνης: Θα χαιρετήσουμε την αυγή της με χαρά και συγκίνηση διότι δεν είναι δυνατόν το αίμα μας να έχει αναμιχθεί με αυτό των γενναίων τουφεκιοφόρων μας από την Αφρική στα πεδία των μαχών του Βελγίου και της Γαλλίας χωρίς να προκύψουν από αυτό αιώνιες αναμνήσεις και μια αδιάσπαστη ένωση μεταξύ Γάλλων και μουσουλμάνων*».

²¹⁰ Αντιθέτως, αυτό που αναφέρεται στο βιβλίο του Βακαλόπουλου είναι ότι η ανάγκη αλλαγής με χαρακτηριστικά ελληνικότητας από την πρώτη κιόλας στιγμή της απελευθέρωσης της πόλης, ήταν εμφανής. Εντούτοις, από τις αρχές ήδη του Α' Παγκοσμίου πολέμου η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό πανσπερμίας συμμαχικών στρατευμάτων που κατευθύνονταν προς τα Δαρδανέλλια και την Καλλίπολη όπως τραυματισμένων Σέρβων από τα σύνορα όπως και ομάδων του Ερυθρού Σταυρού, Apostolos Vakalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Institute for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 1963, σελ. 132.

²¹¹ No. 3, σελ. 83.

²¹² No. 3, σελ. 94. Περισσότερες πληροφορίες για τον βουλγαρικό στρατό του Μακεδονικού μετώπου βλ. Dimitre Michev “The Bulgarian Army at the Salonica Front” στο *The Salonica Theater of Operations and the outcome of the great war*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 133-141. Η παράδοση του οχυρού στους Βουλγάρους δεν δυσαρέστησε μόνο τους Γάλλους αλλά αντιθέτως το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Ακόμη και εκείνοι που ήταν υπέρ της ουδετερότητας, καμία τέτοια

τρόπο ότι ο πόλεμος στην Μακεδονία και συγκεκριμένα στην Θεσσαλονίκη δεν σχετιζόταν μόνο με την ρεαλιστική έκβαση των μαχών αλλά εξίσου σημαντικές ήταν και οι αλλαγές σε συμβολικό επίπεδο. Ο λόγος σε αυτή την χρονική στιγμή είναι γύρω από το γεγονός της παράδοσης του οχυρού Ρούπελ από τον πρωθυπουργό Σκουλούδη στους Βουλγάρους.²¹³ Οι Γάλλοι, χωρίς να υποστηρίζεται από τον αρθρογράφο ευθέως ότι ήθελαν εκείνοι τα «κλειδιά» της Μακεδονίας, κάτι που θα φανεί στην συνέχεια, κάνουν λόγο για αξίες όπως δικαιοσύνη και αίσθηση του μέτρου.

Αυτό που ήθελαν, και επαναλαμβάνεται συνεχώς στο περιοδικό, ήταν να αποτελούν τους νόμιμους εγγυητές ενός κοινού έθνους και ενός κοινού Συντάγματος. Η σύγκριση που γίνεται μεταξύ παραδοσιακής εχθρότητας Ελλήνων και Βουλγάρων και επίσης παραδοσιακής και αμοιβαίας φιλίας των Ελλήνων και Γάλλων, αφορούσε την πολύ σύγχρονη ελληνική ιστορία. Το Ρούπελ αποτελούσε πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας χώρας με εφήμερη και εύθραυστη μνήμη, που όμως, θα έφερε το αποτύπωμα της παράλογης τακτικής της στην σύγχρονη ελληνική ιστορία. Σε αυτήν ακριβώς την ιστορία και την ανάγκη ανατροπής των έως τότε πεπραγμένων εναπόκειται η ελπίδα των Γάλλων, οι οποίοι εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η ιστορία μπορούσε να αλλάξει και να πάψουν τα μελανά σημεία να αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της Ελλάδας.²¹⁴ Συνεπώς, δεν μπορούν οι αξίες των Ελλήνων να εξαντλούνται, στην μία και μοναδική προσωπικότητα του Σκουλούδη, φερέφωνο της βασιλικής νομοτέλειας. Η φιλία, η αμοιβαία συμπάθεια, οι υψηλές πνευματικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Γάλλων υπερπηδούν τα όποια μεμονωμένα περιστατικά. Άλλωστε, όπως αναφέρει με στόμφο ο ανώνυμος αρθρογράφος : «*Scouloudis est passé, la Grèce reste*».²¹⁵

πεποίθηση για την αποτροπή του πολέμου δεν μπορούσε να είναι αρκετή ή έστω ισάξια μπροστά στην παράδοση του οχυρού.

²¹³ No. 3, σελ. 96. «*Le ministère Scouloudis venait de remettre entre les mains de l'ennemi traditionnel les clés de la Macédoine (Ο πρωθυπουργός Σκουλούδης παρέδωσε στα χέρια του παλιού (παραδοσιακού) εχθρού τα κλειδιά της Μακεδονίας)*».

²¹⁴ Οι Άγγλοι, διαχρονικοί εκφραστές της μετριοπάθειας (ταυτόχρονα θα μπορούσε να πει κανείς με ασφάλεια και της διπλωματίας), επιθυμούσαν χαλάρωση της στρατιωτικής παρουσίας στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης και ενίσχυση του Δυτικού μετώπου. Σε σχέση με την ελληνική πολιτική, δεν απέκλειαν την επιλογή συμφιλίωσης Βενιζέλου και Κωνσταντίνου. Γενικότερα η τακτική τους, όταν μάλιστα αντιλήφθηκαν ότι ο αμεσότερος τρόπος να προκαλέσουν την ρήξη των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν μέσω παραχωρήσεων και προσεταιρισμού περιφερειακών χωρών, εμφορούνταν από την λογική του παζλ. Για παράδειγμα, παίρνοντας ένα κομμάτι από την Ανατολική Μακεδονία προς παραχώρηση στους Βουλγάρους πείθοντας παράλληλα τους Ιταλούς να παραιτηθούν από τις διεκδικήσεις τους στην Σμύρνη προς όφελος της Ελλάδας. Μεταξύ άλλων είχε συζητηθεί και η χρηματική αποζημίωση της Ελλάδας, την οποία όπως έκριναν οι Σύμμαχοι, είχε περισσότερο ανάγκη από οποιαδήποτε εδαφική παραχώρηση, ό.π., σελ. 43,311.

²¹⁵ No. 3, σελ. 96.

4.8 “*Les deux cent milles jardiniers de Sarrail*”²¹⁶

Διακόσες χιλιάδες στρατιώτες αναφέρεται στο περιοδικό ότι αριθμούσε το γαλλικό στράτευμα. Στο σύνολο, τα συμμαχικά στρατεύματα ξεπερνούσαν τις 500.000. Αναπλήρωσαν με αυτόν τον τρόπο την αδυναμία του ελληνικού κράτους να ενισχύσει την συμμαχική δύναμη με στρατιώτες. Στο τέλος Οκτωβρίου του 1915, υπήρχαν γύρω από την περιοχή της Μακεδονίας πέντε σώματα στρατού: Το πρώτο στην Θεσσαλονίκη, το δεύτερο στα Βασιλικά (Θεσσαλονίκη), το τρίτο στην περιοχή της Βέροιας και της Κοζάνης, το τέταρτο στις πόλεις Δράμα, Καβάλα, Σέρρες ενώ το πέμπτο στις περιοχές Αινταλί και Λανγκαζα (Λαγκαδά), επίσης στην Θεσσαλονίκη.²¹⁷ Στο σύνολο, από το 1915 έως και το 1917, οκτώ σώματα Γάλλων στρατιωτών στρατοπέδευαν διαδοχικά, ανά δυάδες στο Μακεδονικό μέτωπο. Το 1916 μάλιστα αποτελούσαν το ένα τρίτο των συνολικών στρατευμάτων.²¹⁸ Το ερώτημα στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι αν περιγράφεται ο σαφής αριθμός ή μεγαλοποιείται σε ορισμένες περιπτώσεις αλλά το πως κατάφεραν όλα αυτά τα ανομοιογενή υποκείμενα διαφορετικών εθνικοτήτων να συμπεριλαμβάνονται και να λογίζονται ως ένα ενιαίο σύνολο υπό τις διαταγές ενός προσώπου, του Maurice Sarrail.²¹⁹

Στα τέλη Μαΐου του 1916, στον υπάρχοντα στρατό προστέθηκε ένα σώμα 112.000 Σέρβων που όμως σε τίποτα δεν θύμιζε ένα συγκροτημένο και πειθαρχημένο σώμα στρατού. Όταν έφτασαν οι Σέρβοι, ο Sarrail είχε αθροιστικά υπό τις διαταγές του 15 μεραρχίες. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, κατέφθασαν και τα ιταλικά στρατεύματα.²²⁰ Οι Βρετανοί, παρά την ενίσχυση του στρατεύματος και την κατά πολύ

---

²¹⁶ Νο. 5, σελ. 15. Στο περιοδικό συνήθως αναφέρονται σποραδικά και όχι αθροιστικά διάφοροι αριθμοί για τα συμμαχικά στρατεύματα με κατά βάση εθνική κατηγοριοποίηση, όπως παραδείγματος χάριν οι 45.000 Ιταλοί που στρατοπέδευαν στο Μούδρο, στο Κουμ Καλέ και έπειτα στην Θεσσαλονίκη. Στην βιβλιογραφία αναφέρεται ότι ήδη στα τέλη του Ιανουαρίου 1916, η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων αριθμούσε 160.000 άνδρες σε ακτίνα είκοσι μιλίων από το λιμάνι. Δημιουργήθηκαν νέες προβλήτες για να αποφορτίσουν το ήδη ασφυκτικά γεμάτο λιμάνι, ανοίχτηκαν νέοι δρόμοι- μονοπάτια με σκοπό την σύνδεση των φυλακίων και στρώθηκαν κάποιες σιδηροδρομικές γραμμές, Palmer, ό.π., σελ. 92. «*Un corps expéditionnaire français et anglais avait débarqué a Salonique. Mais Venizelos tomba du pouvoir, la Grèce maintint sa neutralité, l'armée d'orient ne pouvait sans une préparation minutieuse se lancer loin de sa base d'opération en utilisant un chemin de fer à voie unique et en territoire étranger*», Νο. 2, σελ. 45.

²¹⁷ Ancel Jacques, *Les travaux et les jours de l'armée d'orient, 1915-1918*, Editions Bossard, 43, Rue Madame 43, Paris, 1921, σελ. 20.

²¹⁸ Roussanne - Saint-Ramond, ό.π., σελ. 32.

²¹⁹ Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στην βιβλιογραφία, υπό τις διαταγές του βρίσκονταν κατά προσέγγιση 300.000 άνδρες. Ancel, ό.π., σελ. 37.

²²⁰ Η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο και η ενίσχυση του Μακεδονικού μετώπου με ιταλικά στρατεύματα περιγράφεται στο περιοδικό ως το κατεξοχήν επίτευγμα των Γάλλων στρατιωτών. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για «μεγάλη διπλωματική επιτυχία» και ταυτόχρονα επιβεβαίωση προς την

μεγάλη υπεροχή των συμμαχικών έναντι των εχθρικών στρατευμάτων, ήταν ιδιαίτερα διστακτικοί στις εκκλήσεις για περαιτέρω βοήθεια. Στην έλλειψη εμπιστοσύνης ενός σχεδίου επίθεσης, προστίθεντο η βεβαιότητα της διατήρησης της ίδιας κατάστασης στα υπόλοιπα μέτωπα. Για τους Βρετανούς έμοιαζε περισσότερο αποδοτικό ένα σχέδιο παθητικής άμυνας και υπεράσπισης της πόλης, παρά μία επιθετική πρωτοβουλία κατά την οποία θα διακυβευόταν ανθρώπινο δυναμικό και απαραίτητες πρώτες ύλες.²²¹ Ήδη από τον Ιανουάριο του 1916 ο Sarrail έλεγχε τα μέσα επικοινωνίας της Θεσσαλονίκης ενώ σταδιακά, εκτός από αρχηγός των στρατευμάτων, είχε αναλάβει τις ευθύνες για την αστυνομία, την λογοκρισία του Τύπου και του ταχυδρομείου, το εμπόριο αλλά και την αρχαιολογική υπηρεσία.²²²

Ενώ και στην αρχή του περιοδικού γίνεται λόγος για την ιδιότητα των λουλουδιών να προσφέρουν γαλήνη στους στρατιώτες αλλά και σαν σύμβολο της μάχης, στο πέμπτο τεύχος αναφέρεται για πρώτη φορά «ο κήπος». Ο κήπος και οι κηπουροί (*Jardin* και *Jardinières* αντίστοιχα) χαρακτηρίζουν πρωτίστως τους Γάλλους στρατιώτες και δευτερευόντως όσα στρατεύματα βρέθηκαν στο μακεδονικό μέτωπο κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ο χαρακτηρισμός που κυριαρχεί στην βιβλιογραφία «*Gardeners of Salonica*»²²³ έχει ως σκοπό να περιγράψει την για πολλούς μήνες απραξία των στρατευμάτων με εξαίρεση μικρά τοπικά επεισόδια, τα οποία δεν επέσυραν ούτε καν ολόκληρη μεραρχία στρατού, είναι αρκετά επιφανειακός.²²⁴ Οι περιγραφές του πολέμου από τους στρατιωτικούς που αναφέρθηκαν παρά πάνω, κάποτε ποιητικές κάποτε λογοτεχνικές και κάποτε ωμά ρεαλιστικές, καθώς επίσης και ο τρόπος με τον οποίο επιθυμούν να τον αποτυπώσουν, έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις αναμνήσεις περιηγητών. Συγκεκριμένα η Tinayre αναφέρει ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια πόλη εκατό πενήντα χιλιάδων κατοίκων που όμως δεν βρισκόταν σε πόλεμο.²²⁵

γαλλική κυβέρνηση για την ορθή κρίση να μεταφέρει στρατιώτες στο μακεδονικό μέτωπο και να καταστήσει σαφή την αναγκαιότητα, και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, της συμμετοχής τους, Νο. 6, σελ. 68.

²²¹ Palmer, ό.π., σελ. 110.

²²² Luigi, ό.π., σελ. 56. Την 21^η Μαΐου, η γαλλική χωροφυλακή, με εντολή του στρατηγού Sarrail, κατέλαβε τις σιδηροδρομικές εγκαταστάσεις, όλες τις ταχυδρομικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες επιβάλλοντας παράλληλα λογοκρισία σε όλες τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκη, Palmer, ό.π., σελ. 115.

²²³ Ο όρος στα γαλλικά: «*Jardiniers de Salonique*».

²²⁴ Σε άρθρο αναφέρονται ως «*Οι περισσότερο λησμονημένοι μεταπολεμικά*», Roussanne-Ramonde, ό.π., σελ. 237.

²²⁵ «*Σε αυτήν την πόλη που δεν βρίσκεται σε πόλεμο, ζουν εκατό πενήντα χιλιάδες κάτοικοι. Είτε η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας τους δυσαρεστεί είτε τους ευχαριστεί, είτε αγαπούν τους Συμμάχους είτε τους μισούν, είτε είναι Βενιζελικοί είτε Γουναρικοί, οι Θεσσαλονικείς διατηρούν όλες τις συνήθειες τους- και αυτό εκπλήσσει λιγάκι τους ταξιδιώτες που έρχονται από την Γαλλία*», Tinayre, ό.π., σελ. 42. Η συγγραφέας αναφέρεται στον λόγο της περιορισμένης διαμονής της στην Θεσσαλονίκη κατά την διάρκεια της κατάληψης της από τα Συμμαχικά στρατεύματα που δεν ήταν άλλος από την παρατήρηση

Αυτή η εν πολλοίς αληθής εκδοχή, έρχεται σε σύγκρουση με την ενεργητικότητα και τον δυναμισμό που χαρακτήριζε τους διοικητές. Άρα, βλέπουμε να υπάρχει μια αμφισημία μεταξύ της πλαισίωσης της ιστορικής πραγματικότητας καθώς αλλού, αναφέρεται το εξής: *“Οι άνδρες αυτοί των ανατολικών μας στρατιών υπέστησαν την σκόνην και τον μόχθον του δρόμου προς την νίκην, χωρίς την δάφνην”*.²²⁶ Κυρίως οι Γάλλοι, με τους Maurice Sarrail και του George Milne να κατέχουν την πρωτοκαθεδρία, ήταν εκείνοι που πίεζαν για την επιτακτικότητα μιας σύγκρουσης με τον εχθρό. Παρόλα αυτά, ο Milne δεν αναφέρεται με διακριτό τρόπο στην επιθεώρηση.²²⁷

Πρωταρχικός σκοπός τους ήταν η ανακατάληψη της Φλώρινας. Ακόμα και όταν επετεύχθη ο στόχος και η επιχείρηση στέφθηκε με επιτυχία, ο Sarrail παρέμενε αμετάκλητος στην αρχική του πρόθεση για διαρκή προέλαση.²²⁸ Τόση ήταν η επιμονή του στα προσωπικά του σχέδια που έφτασε να αιτηθεί και να πετύχει, την απόσπαση και απομάκρυνση του στρατηγού Cordonnier που είχε σταλεί στο μέτωπο μόλις τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Στα μέσα Αυγούστου 1916, ο Sarrail είχε υπό τις διαταγές του τριακόσιες είκοσι χιλιάδες στρατιώτες σε σύνολο πέντε συμμαχικών στρατών. Ενώ

και καταγραφή του πολιτιστικού έργου της Γαλλίας συμπληρωματικά με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι περιγραφές της τόσο σε ότι αφορά την πολεοδομία της πόλης αλλά και τους κατοίκους (εξωτερική εμφάνιση, πολιτισμικά χαρακτηριστικά, διαφορετικές κουλτούρες, ήθη και έθιμα) είναι άκρως κατατοπιστική δίνοντας στους αναγνώστες μια πλήρη εικόνα της πόλης των αρχών του 20^{ου} αιώνα και κατά την διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου.

²²⁶ Palmer, ό.π., σελ. 440. Στην συγκεκριμένη πρόταση, εκτός από την προφανή αρνητική χροιά όσον αφορά την προσφορά των στρατευμάτων, συμπεριλαμβάνεται και η γενικότερη εικόνα ενός στρατεύματος που έφερε τον υπονομευτικό χαρακτηρισμό των Κηπουρών της Θεσσαλονίκης, τονίζοντας την μη χρησιμότητά τους έως και την μη αναγκαιότητα μετακίνησής τους. Όμως στην πραγματικότητα, πρόκειται για μία ιστορική επινόηση που χρειάζεται μία τεκμηρίωση, όχι τόσο για να εξακριβωθεί αν τελικά ήταν ασήμαντος και περιορισμένος ευθυνών ο ρόλος τους αλλά περισσότερο για να δοθεί το έναυσμα έναρξης μιας συζήτησης γύρω από ένα, υποτίθεται, εξαντλημένο προς διερεύνηση ζήτημα, δηλαδή αυτό του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Σε άλλο κομμάτι του βιβλίου αναφέρεται το εξής: *Οι “κηπουροί” πιθανόν να έσκαπτον ακόμη, αλλά την φοράν τούτην, δια να προσαρμόσωμεν έν σύνθημα από μεταγενέστερον πόλεμον, έσκαπτον δια την νίκην”*, σελ. 297.

²²⁷ Αν και η υπεροχή του αριθμού των στρατευμάτων συνεπάγεται και ανάληψη της διοίκησης, στην περίπτωση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων δεν ίσχυσε. Διαδοχικά, τρεις Γάλλοι ανώτατοι αξιωματικοί είχαν αναλάβει την διοίκηση: ο Maurice Sarrail (Ιανουάριος 1916-Δεκέμβριος 1917), Adolphe Guillaumat (Δεκέμβριος 1917-Ιούνιος 1918) και Louis Franchet D'Esperey (Ιούνιος 1918-1920), βλ. Ιωάννης Μουρέλος (2015), ό.π., σελ. 101.

²²⁸ Η περίοδος της χάριτος δεν διήρκεσε πολύ. Μετά την κατάληψη της εξουσίας από τα Σοβιέτ στην Ρωσία και την επαναφορά του Κλεμανσώ στο πολιτικό προσκήνιο το φθινόπωρο του 1917 ως Υπουργός Πολέμου αυτή την φορά καθώς επιπλέον και την έκδηλη δυσaréσκεια κυρίως των Ιταλών και των Σέρβων, εντατικοποιήθηκαν οι συζητήσεις σχετικά με την πορεία του πολέμου. Σχετικά με την τύχη του Μακεδονικού μετώπου, συστάθηκε η διασυμμαχική επιτροπή στρατιωτικών συμβούλων. Με εντολή του ίδιου του Κλεμανσώ, ο Sarrail αποσπάστηκε από το Μακεδονικό Μέτωπο και επέστρεψε στο Παρίσι, στις 22 Δεκεμβρίου 1917. Ως αντικαταστάτης του προτάθηκε ο Louis Franchet d'Esperey ο οποίος όμως δεν δέχτηκε την πρόταση, προτιμώντας να δυσareστήσει τον Κλεμανσώ παρά να αναλάβει ένα στράτευμα ανοργάνωτο, με βάση την εμπειρία του, και βασικότερο, αρνούμενος την αντικατάσταση μιας αμφιλεγόμενης προσωπικότητας, Palmer, ό.π., σελ.294.

σχεδιάζαν να πραγματοποιήσουν μια συντονισμένη επίθεση κατά των βουλγαρικών στρατευμάτων, αιφνιδιάστηκαν και οπισθοχώρησαν. Ο Sarrail, θεωρούσε παρά την εξάντληση του σερβικού στρατού, ότι η επίθεση αποτελούσε την καλύτερη άμυνα. Χωρίς να χάσει πολύτιμο χρόνο, οργάνωσε καινούριο σχέδιο επίθεσης για την 20^η Αυγούστου στο πλέον ευνοημένο δυτικό μέτωπο της περιοχής. Μετά τις επιθετικές επεκτατικού τύπου προσπάθειες του στρατηγού Sarrail κατά των Βουλγάρων και τα επεισόδια των Αθηνών υπό τον Γάλλο ναύαρχο Louis Dardige du Fournet, ο νέος στόχος ήταν τα ελληνικά στρατεύματα της Λάρισας. Ο Sarrail εξακολουθούσε να πιστεύει ότι ήταν απαραίτητη η επιπλέον στρατιωτική ενίσχυση. Οι συμμαχικές δυνάμεις και κυρίως οι Βρετανοί, δεν ήταν σύμφωνες με το σχέδιό του και επέμεναν μάλιστα στην διατήρηση της δυναμικής των ήδη υπάρχοντων στρατευμάτων.

Η παρά πάνω ασυμφωνία, επικυρώθηκε και από την συνδιάσκεψη της Ρώμης με την συνάντηση των πολιτικών αρχηγών. Η ακλόνητη πίστη του Sarrail σε ότι αφορούσε τις προσωπικές δυνατότητες του σε συνδυασμό με την υποστήριξη που εξασφάλιζε από το Παρίσι, του παρείχαν την ευκαιρία της εμπλοκής σε θέματα που ξέφευγαν από την διοίκηση του στρατεύματος.²²⁹ Στις αρχές Φεβρουαρίου 1917 ο Sarrail ετοίμαζε τα στρατεύματα για επίθεση σε πέντε διαφορετικές πλευρές με σκοπό την ανακατάληψη του Ρούπελ. Ενώ είχε επενδύσει πολλά στην αποτελεσματικότητα του στρατεύματος λόγω των καιρικών συνθηκών, δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους αριθμούς. Οι μεραρχίες ήταν αθροιστικά λιγότερες από εκείνες των αντιπάλων. Συνολικά, έως και την άνοιξη του 1917, η στρατιά της Ανατολής είχε σημειώσει μια προέλαση που έφτανε μέχρι και την Δοϊράνη, καταλαμβάνοντας μερικές μόνο θέσεις στρατηγικής σημασίας. Το αντίτιμο ήταν ο θάνατος 14000 ανδρών των συμμαχικών στρατευμάτων. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο αριθμός κρίθηκε μικρός συγκριτικά με τα τεκταινόμενα στο δυτικό μέτωπο, όπου οι αντίστοιχες απώλειες ανθρώπινου δυναμικού ήταν τεράστιες. Αν και οι Ιταλοί κατηγορούσαν ανοιχτά τον Sarrail για υπεροψία και υπερβολική εμπλοκή σε θέματα που δεν τον αφορούσαν, όπως η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ήταν κυρίως οι Σέρβοι που επισήμαναν τις δυσκολίες των επιχειρήσεων στα μέσα του 1917.

Η τυπική «επανάωση» της χώρας διευκόλυνε την ιδιαίτερα πιεσμένη κατάσταση των αποκλεισμών, των μεταφορών και κυρίως του ανεφοδιασμού.²³⁰

---

²²⁹ Palmer, ό.π., σελ. 194.

²³⁰ Στις μάχες συμμετείχαν πλέον πολύ ενεργά και οι Έλληνες στρατιώτες.

Συνεπώς, δεδομένου ότι είχε ξεκινήσει ήδη και η διαδικασία αδειών των στρατιωτών προς τις χώρες και τις οικογένειές τους, κατέστη ευκολότερη η μετακίνηση εντός της Ελλάδας αλλά και των γειτονικών συμμαχικών χωρών. Παρ'όλα αυτά, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, οι στρατιώτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με μία ακόμα τραγωδία, όχι πλέον στρατιωτικής φύσεως αλλά κοινωνική.

Μετά την προσωρινή παύση των πυρών, κατά την διάρκεια του φθινοπώρου, τα στρατεύματα ήταν εμφανώς εξαντλημένα και σε πολλές περιπτώσεις ανυπότακτα. Ο Sarrail, μετά την αποτυχία της ανοιξιάτικης επιχείρησης, είχε στιγματιστεί και στρατιωτικά. Ηθικά, και κυρίως σαν προσωπικότητα, δεν έπαψε καθ' όλη την διάρκεια της παραμονής των στρατευμάτων στην βαλκανική χερσόνησο να είναι προκλητικός και δύστροπος, χωρίς να χάνει την παραμικρή ευκαιρία προσωπικής προβολής και πρόκλησης επευφημιών. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια του για προέλαση κατά τους φθινοπωρινούς μήνες του 1917. Η κατάληψη του Πόγραδετς αποτέλεσε παράδειγμα της διαρκώς επαναλαμβανόμενης οξυδέρκειας και της αδυναμίας υποχώρησής του ακόμα και όταν κρινόταν απαραίτητο.²³¹

4.9 « *...des souvenirs heureux et durables* »²³².

Τα έντονα συναισθήματα που περιγράφονται στο περιοδικό για την διαμονή των στρατευμάτων στο μέτωπο της Ανατολής σχετίζονται κυρίως με δύο διαφορετικές συνθήκες: Στην πρώτη περίπτωση, η εμπειρία προσδιορίζεται σε σχέση με την αντιμετώπισή τους και στην δεύτερη στο πως οι ίδιοι βίωσαν την παραμονή τους σε έναν άγνωστο τόπο. Όπως αναφέρθηκε και παρά πάνω, οι Έλληνες έμοιαζαν, παραδόξως, ιδιαίτερα επιφυλακτικοί με τα στρατεύματα. Στο περιοδικό αναφέρεται το εξής: «*Το στοιχείο που δημιουργεί μεγαλύτερη εντύπωση είναι το πως οι Έλληνες είναι εξοικειωμένοι με την προέλαση των στρατευμάτων στην περιοχή των Βαλκανίων*».²³³ Και όντως οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας ήταν συνηθισμένοι στις προελάσεις των διαφόρων στρατών, ανεξάρτητα από το πως εν τέλει βίωναν την παραμονή τους. Έχουμε αναφερθεί και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τα στρατεύματα τους ντόπιους πληθυσμούς.

---

²³¹ Εκτός από το γεγονός ότι όλο και περισσότερο σημειώνονταν στασιαστικά κινήματα μεταξύ των στρατιωτών τόσο στο Δυτικό όσο και στο Μακεδονικό μέτωπο, «*ολόκληρος ο μακεδονικός πόλεμος εφάινετο ως μια μακρά λιμνάζουσα στασιμότης*», Palmer, ό.π., σελ. 245.

²³² Νο.1, σελ. 20.

²³³ Νο. 6, σελ. 68.

Το ζήτημα που μένει να αναλυθεί, και πάλι με βασική πηγή το περιοδικό, αφορά την πολυεπίπεδη παρουσία των στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη και γενικότερα στην Μακεδονία. Η παρουσία τους θα αναλυθεί κυρίως μέσα από δύο διαφορετικές οπτικές. Η πρώτη αφορά την πολεοδομική αναδιαμόρφωση και αναβάθμιση της πόλης ενώ η δεύτερη σχετίζεται με την πολιτιστική-πολιτισμική τους παρουσία, την προπαγάνδα και όλα όσα οραματίζονταν οι Γάλλοι στρατιώτες για το μέλλον της Θεσσαλονίκης αλλά και της επερχόμενης σχέσης μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας. Κεντρικό ζήτημα στην ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε η πυρκαγιά του 1917, στην οποία ηθελημένα δεν θα αναφερθούμε παρά ελάχιστα, καθώς δεν αποτελεί θέμα της αρθρογραφίας του περιοδικού. Η αναφορά που θεωρούμε απαραίτητη σχετίζεται κυρίως με τα έργα και τον ρόλο των στρατευμάτων στην διαχείριση της ανθρώπινης κρίσης που προκλήθηκε, αλλά και ευρύτερα εξαιτίας της δοθείσας ευκαιρίας της φωτιάς για την διαχείριση πρακτικών ζητημάτων. Άλλωστε, η συμπερίληψη όλων των επιμέρους θεμάτων ως συνέπεια του συγκεκριμένου γεγονότος, θα απαιτούσε μια βαθιά και ενδελεχή ανάλυση των πολλαπλών επιπέδων που όμως δεν αποτελεί πρωτεύον ζήτημα της παρούσας έρευνας.²³⁴

4.10 “*En deux ans, nos soldats avaient manié la pelle autant et plus que le fusil*”²³⁵

Το στρατόπεδο των Γάλλων βρισκόταν αρκετά μακριά από το λιμάνι, δεν έβλεπε απευθείας στην Θεσσαλονίκη και βρισκόταν σε μια περιοχή στην δυτική πλευρά της

---

²³⁴ Περισσότερες πληροφορίες για την πυρκαγιά: Evangelos Hekimoglou, *The Great fire of Thessaloniki*, E.N. Manos Ltd., Θεσσαλονίκη, 2010. Στο συγκεκριμένο έργο, συμπεριλαμβάνεται αρχείο με φωτογραφικό υλικό από την καμμένη Θεσσαλονίκη, Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά*, 1978, 18(1), 143-171, Αικατερίνη Μακέδα, «Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά του 1917», *Επιστημονική επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, 2002, 263-270, Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερολύμπου, *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερολύμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995, Παπαστάθης Χ. – Χεκίμογλου Ε., «Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς. 18-19 Αυγούστου 1917», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 2003, 11, 11-77. Επιπλέον, πληροφορίες για την πυρκαγιά υπάρχουν σε περιορισμένο βαθμό στο Mazower, ό.π., σελ. 365-392, E.A Gardner “Salonika and the Great Fire”, *Clamber’s Journal*, 1937, σελ. 253-256, N. Kastrinos, “Η μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου 1917 και η ανοικοδόμηση της νέας πόλεως», *Μακεδονικά*, 1962, σελ. 7, Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά* 18(1), 143-171, Charalambos Papastathis, “The fire of Salonika and the Allies” στο *The Salonica Theatre of Operations and the outcome of the Great War*, Institute for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 261-271.

²³⁵ «Μέσα σε δυο χρόνια, οι στρατιώτες μας είχαν πιάσει περισσότερο το φτυάρι παρά το τουφέκι», Jacques Ancel, *Les travaux et les jours de l’armée d’orient, 1915-1918*, Editions Bossard, 43, Rue Madame 43, Paris, 1921, σελ. 159.

πόλης που ονομαζόταν Zeitenlick.²³⁶ Όλες οι σκηνές ήταν παρατεταμένες η μία δίπλα στην άλλη, σαν καταυλισμός. Υπήρχαν άνθρωποι όλων των εθνικοτήτων και άλλοι, που ζούσαν στην Μακεδονία αλλά δεν είχαν συγκεκριμένη εθνικότητα. Αυτοπροσδιορίζονταν ως Μακεδόνες, ενώ μιλούσαν μία βουλγαρική διάλεκτο.²³⁷ Ο σκοπός της Στρατιάς της Ανατολής, τουλάχιστον στην αρχή, ήταν να αποτελεί την δίοδο επικοινωνίας μεταξύ Θεσσαλονίκης και Σερβίας, ενώ η ελληνική κυβέρνηση δυσκόλευε την ήδη τεταμένη κατάσταση. Αντί για βοήθεια, η κυβέρνηση ζητούσε από τον στρατηγό Sarrail να απομακρύνει τα στρατεύματα και να στρατοπεδεύσουν σε ακτίνα οκτώ χιλιομέτρων από την πόλη της Θεσσαλονίκης. Εν τέλει, από πόλη-δίοδο μετατράπηκε σε πόλη-στρατόπεδο.

Όπως έχει επισημανθεί και παρά πάνω, οι διάφοροι στρατοί αποτελούσαν πληθυσμιακά μία ακόμη πόλη. Οι ανάγκες που προέκυψαν με την έλευση τους στην Ελλάδα, έγιναν αισθητές ευθύς εξαρχής. Για την κάλυψη των αναγκών τους αλλά κυρίως για την κάλυψη των αναγκών ολόκληρης της πόλης, οι στρατιώτες δημιούργησαν καινούρια κατασκευαστικά μέσα για την ύδρευση και άρδευση, την αποχέτευση, την αποξήρανση, την πολεοδομία και την υγεία ενώ ταυτόχρονα εισήγαγαν καινοτόμες μεθόδους, άγνωστες έως τότε για τα ελληνικά δεδομένα.

4.11 “*Ense et arotro*”²³⁸

---

²³⁶ Το Ζέτενλικ (Zeitenlik) αποτέλεσε και τον τόπο ταφής χιλιάδων στρατιωτών: Βλ. σχετικά: Jeremy F. Walton, “already dead?: of tombstones, Empire, and Photography, Sharpening the Haze: Visual Essays on Imperial History and Memory, 2020, 27-42. Μετά το τέλος του πολέμου, τα πρόχειρα κοιμητήρια των βρετανικών στρατευμάτων ανέρχονταν σε 56 ενώ αντίστοιχα της Γαλλίας σε 241. Στην περίπτωση της Σερβίας, τα κοιμητήρια στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας ξεπερνούσαν τα 200, Βλάσης Βλασίδης, *Η μνήμη του μεγάλου πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού μετώπου στην Θεσσαλονίκη*, Θεματική σειρά «Η Θεσσαλονίκη στον Α' παγκόσμιο πόλεμο», 12, University studio press, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 14. Το νεκροταφείο του Ζέτενλικ απλώνεται σε 350 στρέμματα και κατασκευάστηκε το 1916. Αποτελεί μέρος του Συμμαχικού Στρατιωτικού Νεκροταφείου που περιλαμβάνει τον βρετανικό, ιταλικό, ρωσικό και σερβικό τομέα. Συνολικά στα συμμαχικά στρατόπεδα υπάρχουν τάφοι 8.310 μαχητών του γαλλικού στρατού: 6.347 από τη Μητροπολιτική Γαλλία, 1.222 από τη Σενεγάλη, 398 από τη Μαδαγασκάρη και την Ινδοκίνα, 343 Βορειοαφρικανοί. Η συγκέντρωση των νεκρών στο Ζέτενλικ πραγματοποιήθηκε από το 1921 έως το 1923 από γαλλικές στρατιωτικές αποστολές. Υπάρχουν επίσης ενταφιασμένοι 8.000 Σέρβι (εκ των οποίων 6.000 σε οστεοφυλάκιο), 500 Ρώσοι, 1.750 Βρετανοί και 3.500 Ιταλοί. Από το 2011 μέχρι το 2012, πραγματοποιήθηκαν μεγάλα έργα ανακαίνισης στο γαλλικό τμήμα του στρατιωτικού νεκροταφείου του Ζέτενλικ, με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αμύνης της Γαλλίας στα πλαίσια των εκδηλώσεων για την επέτειο των Εκατό Χρόνων από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης, η παλιά κατοικία του φύλακα του νεκροταφείου ανακαινίστηκε και διαμορφώθηκε αναλόγως, ώστε να δημιουργηθεί μουσείο.

²³⁷ Capitain Canuro, *Combats d'orient, Dardanelles- Salonique (1915- 1916)*, Librairie Hachette et cie, Boulevard Saint-Germain, Paris, 1917, σελ. 81.

²³⁸ Λατινική φράση «*Με σίδερο και άροτρο*». Η συγκεκριμένη φράση αποτελεί αποικιακό σύνθημα στην οποία συμπυκνώνεται ένα μεγαλύτερο νόημα και η οποία εντοπίζεται και σε παλαιότερες αντίστοιχες προσπάθειες του γαλλικού στρατού για χαρτογράφηση των αποικιακών, σε αυτήν την περίπτωση, εδαφών. Βλ. περισσότερα: Monique Dondin – Payre, “L’ exercitus Africae inspiratrice de l’armée française d’ Afrique: Ense et arotro”, *Antiquités africaines*, 1991 (27), σελ. 141-149.

«Οι σημειώσεις (του περιοδικού), χωρίς προσποίηση, θα πετύχαιναν τον στόχο που είχαν θέσει αν μπορούσαν να πείσουν τον αναγνώστη για το απέραντο των πόρων που διαθέτει η αγροτική Μακεδονία αλλά και για την δυνατότητα να αξιοποιηθούν προς όφελός της. Έτσι θα ακολουθήσει η παράδοση που θέλει να αφήνει η Γαλλία, λίγο από την ίδια και το καλύτερό της, από οπουδήποτε και αν περνά».²³⁹ Το πρώτο θέμα που τίγεται στο περιοδικό είναι οι καλλιέργειες. Μπορεί η προηγούμενη περίοδος με τις πολεμικές αναμετρήσεις και την αλλαγές στον χώρο της Μακεδονίας να μην επέτρεπαν μια γενική ενασχόληση με την γη και την καλλιέργεια της, όμως πλέον, με τους Γάλλους ειδικούς είχε έρθει η στιγμή. Φαίνεται ότι όχι απλώς έχει μελετηθεί η πόλη της Θεσσαλονίκης και οι γύρω περιοχές γεωγραφικά, αλλά και μετεωρολογικά. Συγκεκριμένα, περιγράφεται ένας ολόκληρος οδηγός για το πως μπορούν να εκμεταλλευτούν την γη είτε καλλιεργώντας την είτε δημιουργώντας ευνοϊκές συνθήκες όπου δεν υπάρχουν.²⁴⁰ Γι' αυτόν τον λόγο, προτείνονται λύσεις όπως η αναδάσωση ώστε να έχουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Επειδή όμως και η αναδάσωση είναι μια διαδικασία που απαιτεί χρόνο, προτείνονται αμεσότερες λύσεις με δέντρα που αναπτύσσονται ταχύτερα και αποδίδουν γρηγορότερα καρπούς. Σε αυτές, διακρίνεται η καλλιέργεια αμπελώνων και κατ'επέκταση η παραγωγή κρασιού, τα δημητριακά και τα σιτηρά, η καλλιέργεια καπνού, όλα κοντά σε ποτάμια. Σκοπός είναι η παραγωγή να φτάνει μέχρι την Γαλλία ώστε να καλύπτει το αγοραστικό κοινό ενώ παράλληλα θα δημιουργείται ένα παγκόσμιο δίκτυο όπου Γάλλοι ειδικοί θα προσφέρουν τις γνώσεις της παραγωγής αλλά και θα διενεργούν τις διαδικασίες του εμπορίου.²⁴¹

Το ίδιο συμβαίνει και με τον υπολογισμό των σιτηρών: συνήθως πρόχειρα μαθηματικά, δίνουν αποτελέσματα παραγωγής. Σε αυτά, προστίθεται η εκτροφή ζώων, τα οποία προσφέρονται στον άνθρωπο ως βασικό είδος διατροφής αλλά και τον βοηθούν να παράξει τα σιτηρά. Για την καλύτερη διαχείριση των σιτηρών, θα έπρεπε να εισαχθούν στην Ελλάδα τα κατάλληλα μέσα και εργαλεία ώστε με την λιγότερη προσπάθεια να παράγεται μεγαλύτερη παραγωγή. Όπως και παραπάνω, οι λύσεις δεν προτείνονται αυθαίρετα ούτε τοποθετούνται σε μια ουτοπική βάση. Είναι προμελετημένα σχέδια, έχουν γίνει αντίστοιχες δοκιμές ήδη σε άλλες περιοχές και οι Γάλλοι έχουν γίνει κοινωνοί των αποτελεσμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, όσα

---

²³⁹ No. 3, σελ. 27.

²⁴⁰ No. 3 σελ. 28.

²⁴¹ No.7, σελ. 72, «Nous avons sur ce point le témoignage précis de Félix Beaujour, consul français à Salonique, qui étudia, avec une remarquable méthode, les ressources du pays».

αναφέρονται για την σπορά και την συγκομιδή, έχουν πρωτύτερα εφαρμοστεί στην γαλλική επαρχία.²⁴² Συν τοις άλλοις, μία από τις πιο αποτελεσματικές μεθόδους είναι η κατά τους Αμερικάνους “dry farming” και στα γαλλικά *binage et sarclage*, η οποία εφαρμόζεται σε ξηρές περιοχές. Φαίνεται από την περιγραφή ότι δεν πρόκειται για οδηγίες -συμβουλές για τις οποίες δεν μπορεί να προβλεφθεί το αποτέλεσμα. Αντιθέτως, ενώ αναλύονται παράλληλα με τις πρακτικές καλλιέργειας και τα διάφορα χημικά στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικά, δεν αφήνεται περιθώριο αμφιβολίας για τα εντυπωσιακά αποτελέσματα παραγωγής. Οι Γάλλοι συγγραφείς του περιοδικού μιλάνε τόσο εμπειρικά όσο και με βάση μελέτες. Η παρουσίαση της επικρατούσας γεωργικής κατάστασης περιγράφεται με τέτοιο τρόπο ώστε να απομένει η εντύπωση των καλύτερων και μόνο συνθηκών που θα δημιουργηθούν με την συμβολή των Γάλλων ειδικών. Υπήρχε το βασικό υπόστρωμα των γόνιμων μακεδονικών εδαφών, έλειπε όμως η τεχνογνωσία και η αναδιοργάνωση, απαραίτητη για να μπορέσουν οι καλλιεργητές να δαμάσουν την γη και στην ουσία να την κυριαρχήσουν.

Στο πλαίσιο της γενικής ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους και των νέων εδαφών αποδίδεται η έλλειψη της απαραίτητης φροντίδας προς τα εδάφη από τους συγγραφείς του περιοδικού. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι δεδομένης της ασταθούς πολιτικής σκηνής με τις ευμετάβλητες συνθήκες που επιφέρει, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση να αφιερωθεί κανείς στην γη και να την καλλιεργήσει, να επενδύσει εργατικά αλλά και οικονομικά σε έναν τόπο που δεν ήξερε αν θα εξακολουθήσει να ανήκει μακροπρόθεσμα σε μια χώρα.²⁴³ Το παρά πάνω επιχείρημα στηρίζεται σε μια ιστορική ανασκόπηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Με αυτόν τον τρόπο, για να μπορέσει κανείς να κατανοήσει τους νόμους και συνεπώς το δίκαιο που προκύπτει στις μακεδονικές εκτάσεις, οφείλει να διανύσει μια διαδρομή από την αρχαία Ελλάδα και την αρχαία Ρώμη έως και το σύγχρονο οθωμανικό και τουρκικό σύστημα διάθεσης των γαιών. Έτσι λοιπόν, δεδομένου ότι το σύστημα της γαιοκτησίας είναι μια περίπλοκη διαδικασία που απαιτεί μεγάλη και ενδελεχή έρευνα, αποτελεί ταυτόχρονα την πιο μελανή σελίδα της τουρκικής πολιτικής οργάνωσης. Ο αρθρογράφος ισχυρίζεται ότι ακόμα και μετά την συμφωνία της 30^{ης} Μαΐου 1913 σύμφωνα με την οποία η

---

²⁴² Στο ίδιο, σελ. 34. “*Mais d’une manière générale on peut affirmer la possibilité de modifier heureusement ces terrains et d’en tirer des revenus*”.

²⁴³ «*Il faut que celui qui sème soit assuré de récolter (έπρεπε αυτός που έσπειρε, να μπορούσε και να θερίσει)*», στο ίδιο σελ. 27.

Μακεδονία ενσωματώθηκε στην Ελλάδα, κύριοι της γης παρέμεναν οι Τούρκοι μπέηδες, ενώ οι χριστιανοί αποτελούσαν τους ενοικιαστές της γης.²⁴⁴ Μοιάζει να έχει μια σημασία η αναφορά στην νομοθεσία κυρίως για την μελλοντική χρήση των γαιών. Ήταν απαραίτητη μια αποσαφήνιση και αναθεώρηση του υπάρχοντος γαιοκτητικού συστήματος, το οποίο όχι απλά δεν είναι σαφές αλλά ακροβατεί μεταξύ ελληνικής νομοθεσίας και μουσουλμανικής παράδοσης. Ειδικά η μουσουλμανική παράδοση, υπογραμμίζεται με ιδιαίτερα ευκρινή τρόπο. Γι' αυτό άλλωστε παρατηρείται τόσο στην πόλη όσο και στην γενικότερη περιοχή της Μακεδονίας η παρουσία της μουσουλμανικής κοινότητας της οποίας την σημαντικότητα δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Ήταν κυρίως εξαιτίας της παρουσίας αλλά και της ανεκτικής πολιτικής των Οθωμανών, και ειδικά σε σχέση με την θρησκεία, απέναντι στους Εβραίους σεφαραδίτες που εγκατέλειψαν την Ισπανία, εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη και έτσι ευδοκίμησε το εμπόριο της πόλης. Μπορεί, υποστηρίζει ο αρθρογράφος, να επέλθει μια επιφανειακή δραστηριότητα αλλαγών στην πόλη, να αλλάξουν δηλαδή οι ονομασίες των καταστημάτων και των οδών, να μετονομαστούν οι κάθε λογής επιγραφές από την τουρκική στην ελληνική γλώσσα, αλλά και πάλι το ζήτημα είναι αν θα μπορούσε, με τον ίδιο τρόπο να αλλάξει και η μουσουλμανική ψυχή της πόλης.²⁴⁵ Η απάντηση είναι μάλλον αυτονόητα αρνητική.

Εν πάση περιπτώσει, σε όποιον και να ανήκε τελικά η γη, αυτό στο οποίο παρέμεναν σταθεροί οι αρθρογράφοι του περιοδικού ήταν η μετατροπή της μακεδονικής γης σε μια αγροτική περιοχή καλλιεργειών και καλλιεργητών πρώτης τάξεως. Για να υπάρχουν παραγωγικά αποτελέσματα, μεταξύ των ερευνών συγκαταλέχθηκε και η συγκέντρωση πληροφοριών για το νερό. Αποτελεί κοινή παραδοχή της περιόδου για την περιοχή της Θεσσαλονίκης ότι το βρόχινο νερό ήταν ταυτόχρονα τόσο ωφέλιμο όσο και προβληματικό. Το νερό ήταν ζωτικής σημασίας για τους κατοίκους της περιοχής αλλά και τα ζώα, κυρίως τους θερινούς μήνες όπου οι

---

²⁴⁴ Νο. 4, σελ. 70. Άρθρο με τίτλο «La regime foncière (Καθεστώς ιδιοκτησίας)». Δίνονται ενδεικτικά κάποιες τιμές αγροτεμαχίων με αγοραστική μονάδα την τουρκική λίρα όπου όμως εξηγείται ότι ισοδυναμεί με 23 γαλλικά φράγκα. Η *dime* που αναφέρεται παρά κάτω στο κείμενο, είναι η *δεκάτη*, ο τακτικός φόρος αγροτικής παραγωγής που όφειλαν οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Σουλτάνο. Περιγράφεται η νομοθεσία σχετικά με τις εκτάσεις γης: αφορά όλα τα αγροτεμάχια, αυτά που καλλιεργούνται, αυτά που είναι ανεκμετάλλεута, αυτά που καλλιεργούνται από μουσουλμάνους και τα άλλα από τους χριστιανούς. Αναφέρονται άρθρα και υποκατηγορίες που προϋποθέτουν πολύ καλή γνώση του μουσουλμανικού δικαίου. Εδώ μάλιστα, έχουμε μία ακόμη περίπτωση ενυπόγραφου άρθρου με βάση την ιδιότητα : Capitaine D. du premier régiment de Marche d'Afrique.

²⁴⁵ Νο. 2, σελ. 55. « *on a pu changer les noms et les plaques de ses rues mais on n'a pas pu changer son âme* ». Άρθρο με τίτλο «*L'âme musulmane en Macédoine*».

θερμοκρασίες ήταν πολύ υψηλές, όμως η ανεξέλεγκτη ροή του μπορούσε να δημιουργήσει, και όντως δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα. Εξαιτίας της γεωμορφολογίας του εδάφους, σε περιόδους μεγάλης βροχόπτωσης, δημιουργούνταν λιμνάζοντα νερά με αποτέλεσμα όχι μόνο το νερό να είναι ακατάλληλο για ζωντανούς οργανισμούς αλλά επιπλέον να αποτελεί την βασικότερη αιτία δημιουργίας και εξάπλωσης κυρίως της ελονοσίας.

Σε ότι αφορά τις καλλιέργειες, υποστηρίζεται ότι το νερό είναι αρκετό για να εξασφαλιστεί μια ανοδική πορεία στην παραγωγή, με ταυτόχρονη εναλλαγή της σποράς σε καλλιέργειες που χρειάζονται περισσότερο νερό κατά τους χειμερινούς μήνες και σε άλλα που διατηρούνται στις μεγάλες περιόδους ξηρασίας.²⁴⁶ Το νερό και οι βροχές αποτελούν επίσης αντικείμενο περιγραφής σε εξιστορήσεις ή και γράμματα προς ανώνυμους παραλήπτες.²⁴⁷ Φαίνεται πως είχε μελετηθεί πολύ καλά από τους Γάλλους ειδικούς η ποσότητα νερού που υπήρχε συνολικά ετησίως στην Θεσσαλονίκη ενώ σε συνδυασμό με τις ακαλλιέργητες εκτάσεις, έμοιαζε να προκύπτει μια λύση η οποία, παραδόξως για το ύφος του περιοδικού, μπορούσε να εφαρμοστεί είτε με το καλό είτε με το κακό στους κατοίκους της περιοχής.²⁴⁸ Με την αναδάσωση, τον περιορισμό της βόσκησης στους λόφους που περιβάλλουν τις κοιλάδες και την φύτευση λευκών κατά μήκος των ποταμιών και των ρυακιών που σπάνια στεγνώνουν, η χώρα θα μεταμορφωνόταν σε λίγα μόλις χρόνια ενώ θα γινόταν ταυτόχρονα πολύ πλούσια.²⁴⁹ Πέρα από το θεωρητικό κομμάτι της αναδιαμόρφωσης των αγωγών νερού και της καλύτερης δυνατής διαχείρισης του φυσικού νερού, σε πρακτικό επίπεδο η συμβολή της Στρατιάς της Ανατολής ήταν καθοριστική. Συγκεκριμένα, υπήρξαν χρονιές, όπως το 1916 όπου το πόσιμο νερό είχε εξαντληθεί εντελώς. Για την κάλυψη των αναγκών τόσο των κατοίκων όσο και των στρατευμάτων, στην διάρκεια των επόμενων δύο ετών οι στρατιώτες είχαν αποστραγγίσει 600 πηγές, άνοιξαν 240 πηγάδια, κατασκεύασαν 4.000 ποτίστρες οι οποίες διατηρήθηκαν στην πόλη και μετά το τέλος του πολέμου και 1.000 δεξαμενές εκ των οποίων κάποιες είχαν χωρητικότητα 5000 έως 6000 κυβικά λίτρα καθώς τέλος και 220 χιλιόμετρα σωλήνες.²⁵⁰

---

²⁴⁶ No.3 σελ. 27.

²⁴⁷ No. 6, σελ. 62. «*C'est fois, c'est la grande pluie tropicale*».

²⁴⁸ No. 8, σελ. 151. «*Les pluies sont rares, et la moyenne annuelle d'eau tombée à Salonique ne dépasse pas le chiffre de 44 cm*».

²⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 158.

²⁵⁰ AnceI, ό.π., σελ. 160.

Η διαχείριση του νερού βοήθησε τα στρατεύματα να έρθουν αντιμέτωπα με την υγειονομική κρίση της ελονοσίας που εμφανιζόταν σταθερά κάθε χρόνο. Οι αναφορές της ελονοσίας στο περιοδικό είναι σποραδικές και διάχυτες. Οι αρθρογράφοι μιλούν γι' αυτήν σαν να ήταν μια γνώριμη συνθήκη, χωρίς να χρειάζεται πολλές φορές να εξηγηθεί το τι επιφέρει και πόσο καταστρεπτική μπορεί να αποβεί για ένα στράτευμα. Τα άρθρα που αφορούν την ελονοσία είναι πολύ συγκεκριμένα, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικούς τίτλους.²⁵¹ Παρουσιάζεται η ελονοσία ως ο *ennemi* (εχθρός) που πρέπει επίσης να καταπολεμήσει η στρατιά της Ανατολής.²⁵² Εξηγώντας το πως λειτουργεί και διασπείρεται ο ιός, ο αρθρογράφος αναφέρει τον όρο *hematozoaire* και σε παρένθεση την ελληνική απόδοση *αίματος ζώον*. Η συγκεκριμένη είναι και η μοναδική φορά που εμφανίζεται ελληνικός όρος στο περιοδικό. Έχουν ήδη μια εμπειρία τα στρατεύματα από την αντιμετώπιση του ιού έχοντας βοηθήσει τους Έλληνες πρόσφυγες του Lembet.²⁵³

Γι' αυτό λοιπόν, γνωρίζοντας καλά τον τρόπο με τον οποίο μεταδίδεται η ασθένεια, δηλώνεται ότι θα ληφθούν μέτρα προκαταβολικά, πριν καλά καλά φτάσει η άνοιξη ώστε η πρόληψη να είναι αποτελεσματική. Είχε προηγηθεί η περίπτωση της Σερβίας και η συνδρομή των Γάλλων στρατιωτών το 1915, οπότε έρχονταν ξανά αντιμέτωποι με μια μερικώς γνωστή συνθήκη. Πολύ απότομα και μετά από μια περίοδο με σερί νικητήριων μαχών, οι Σέρβοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με την πλέον άνιση μάχη, εκείνη της αρρώστιας. Την δεδομένη στιγμή, ονομαζόταν τύφος. Ο τύφος είχε επιστρατεύσει ειδικούς και μη ειδικούς σε όλα τα απαραίτητα πόστα των ασφυκτικά

---

²⁵¹ « Le paludisme en Macedoine », « L'avenir de la Macedoine et le paludisme », « Le hortiach ». Το τελευταίο άρθρο, « le hortiach », αναφέρεται στην περιοχή Χορτιάτη στην οποία ήταν εγκατεστημένο Καναδικό Γενικό Νοσοκομείο. Στην περιοχή ανάμεσα στην Εξοχή και τον Χορτιάτη βρίσκεται το Στρατιωτικό Κοιμητήριο της Βρετανικής Κοινοπολιτείας. Στην περιοχή είχαν την έδρα τους από τον Ιανουάριο του 1919 πολλές νοσοκομειακές μονάδες της Μεγάλης Βρετανίας και των αποικιών της. Η περιοχή ονομαζόταν τότε Κιρέτσκοι ενώ ο Χορτιάτης Χορτάκοι. Λόγω του υψομέτρου και του καλού κλίματος επιλέχθηκε η περιοχή για την δημιουργία νοσοκομειακών μονάδων και σανατορίων. Το 1918 με το ξέσπασμα της ισπανικής γρίπης και άλλα νοσοκομεία μεταφέρθηκαν στην περιοχή. Μετεξέλιξη του σανατορίου της εποχής είναι το σημερινό Γ.Ν. Παπανικολάου.

²⁵² Η ελονοσία δεν αποτελούσε έναν ακόμα εχθρό αλλά μάλλον τον πιο απειλητικό της περιόδου, Ειδικά το 1916, οι αριθμοί των νοσογόντων, τουλάχιστον σε ότι αφορούσε τα συμμαχικά στρατεύματα όπου υπήρχε καταγραφή, έφτασαν τις 30.000, ενώ 20.000 από αυτούς απομακρύνθηκαν εντελώς από το πεδίο της μάχης ενώ κρίθηκαν ακατάλληλοι να επιστρέψουν. Ο πολύ περιορισμένος αριθμός των κρεβατιών στα νοσοκομεία επέτεινε την ήδη δυσμενή κατάσταση. Περισσότερες πληροφορίες για τις ιατρικές υπηρεσίες αλλά και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν τόσο στην περιοχή της Μακεδονίας όσο και στην Σερβία, βλ. Gerasimos Pentogalos, "Medical problems on the Salonica Front, 1915-1918" στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, Institut for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 211-221.

²⁵³ No. 1, σελ. 60. Lembet (Λεμπέτι) ονομαζόταν η σημερινή περιοχή της Σταυρούπολης στην Θεσσαλονίκη όπου είχαν αναπτυχθεί νοσοκομειακές εγκαταστάσεις.

γεμάτων νοσοκομείων, σχολείων, δημόσιων κτιρίων. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1915, μετά από έκκληση, συνέδραμαν στην αντιμετώπιση του ιού Άγγλοι, Αμερικάνοι, Ελβετοί και Γάλλοι τόσο υλικά όσο και με ανθρώπινο δυναμικό. Οι Γάλλοι μάλιστα, έφτασαν τους 3.400 εθελοντές οι οποίοι αποτελούσαν την *Mission Médicale Française*. Για την περίπτωση της Σερβίας, παρέχονται και ορισμένα στατιστικά στοιχεία. Η μείωση των θανάτων εξαιτίας του τύφου στο Γαλλικό νοσοκομείο από 35-40% σε μόλις 4%, αποδίδεται στην καταλυτικής σημασίας προσφορά των Γάλλων τόσο στην μείωση της αρρώστιας όσο και στο στάδιο της πρόληψης και εμβολιασμού.²⁵⁴ Αναφέρεται μάλιστα και ένα παράδειγμα προσωπικής εμπειρίας στρατιώτη από την διαμονή του σε σερβικά εδάφη κατά την διάρκεια των έντονων κρουσμάτων του τύφου. Εκτός από την πληροφορία της έκτασης της πανδημίας του τύφου και των συνεπειών του, ο στρατιώτης κάνει μνεία σε ένα έθιμο των Σέρβων κατά το οποίο συνήθιζαν να κρεμάνε έξω από τα σπίτια μαύρες σημαίες όταν επρόκειτο να πεθάνει κάποιος.²⁵⁵

Η εικόνα της κάποτε ένδοξης Μακεδονίας κατά τους αρθρογράφους δεν συμβάδιζε με την εικόνα που αντίκρυζαν τα στρατεύματα. Ήταν αδιανόητο το θέαμα μιας Μακεδονίας εγκαταλελειμμένης στην τύχη της, χωρίς καμία μέριμνα για την διαχείριση των υγειονομικών και των γαιοκτητικών ζητημάτων που προκύπταν. Παρακμή αντί δόξας και εγκατάλειψη των γαιών αντί γονιμότητας ήταν τα βασικά σημεία στα οποία επέμεναν οι σχολιαστές. «Μπορεί να είναι ενδιαφέρον για τους αναγνώστες της *La revue franco-macédonienne* να γνωρίσουν τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν και που εξετάστηκαν, κυρίως από την άποψη του πως μπορούν να προσαρμοστούν στην εξυγίανση της Μακεδονίας. Το πρόγραμμα αυτό, δεν αποτελεί πλέον μια ουτοπική θεωρητική φιλοδοξία: η εμπειρία που έχει ήδη αποκτηθεί από το έργο της ευρωπαϊκής αποικιοποίησης στην Αφρική και στην Ασία, μπορεί να θεωρηθεί ως μια επιστημονική μέθοδος έχοντας αποδείξει ήδη την εγκυρότητά της αποτελώντας και με αυτόν τον τρόπο ένα βασικό κομμάτι της νομοθεσίας ορισμένων χωρών».²⁵⁶

Δεν γνωρίζουμε αν η δημιουργία σανατορίου που προτείνεται παρά κάτω, εμπίπτει σε αυτές τις μεθόδους που αναφέρονται ως ήδη δοκιμασμένες σε άλλες χώρες και αντίστοιχες περιστάσεις. Στην συγκεκριμένη περίπτωση όμως, το εντυπωσιακό

---

²⁵⁴ No. 2 σελ. 3. «*La comme ailleurs- et comme toujours- les Français se montrèrent les plus débrouillards des hommes et corrigèrent la pénurie de matériel sanitaire par une initiative aussi intelligente que hardie* ».

²⁵⁵ No. 2, σελ. 13. «*Les épidémies dans le Choumadia*». «*Il y en avait dans toutes les maisons, c'était presque toujours de typhus. Partout on voyait pendre aux portes un ou plusieurs drapeaux noirs: c'est la coutume serbe si quelqu'un de la maison vient à mourir*».

²⁵⁶ No. 7, σελ. 10.

είναι ότι επιστρατεύεται η τέχνη για να αποτελέσει το πρόσφορο έδαφος της λύσης του σανατορίου: Σε μέρη που θυμίζουν τους πίνακες του Da Vinci στην *Μόνα Λίζα* αλλά και στην *Παρθένο των Βράχων*, μέρη που εντοπίζονται στην περιοχή της Χαλκιδικής, έμοιαζε να είναι εφικτή η δημιουργία του σανατορίου για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης που ταλαιπωρούνται πολύ συχνά από την ελονοσία.²⁵⁷ Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τα παιδιά. Αυτό που δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί εξαιτίας των Βαλκανικών πολέμων, θα μπορούσε να γίνει εφικτό κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου: Εγκαταστάσεις σανατορίων ηλιοθεραπείας και αεροθεραπείας όπου τα παιδιά θα μπορούσαν να συνδυάσουν διακοπές και προστασία από τις πανδημίες. Σε αυτό το σημείο, η περιγραφή έχει ξεφύγει από τα όμορφα τοπία και θέρετρα, η ουτοπική βάση παραθερισμού έχει γίνει κανονικότητα στην περιγραφή σαν να ήταν αυτός ο πρωταρχικός σκοπός των εγκαταστάσεων και δεν διακρίνεται πλέον στο περιοδικό κανένα ίχνος πολεμικής κατάστασης, καμία επείγουσα ανάγκη να διαχειριστεί μια υγειονομική κρίση, το μέγεθος της οποίας φτάνει κατά τα άλλα να συγκρίνεται με την ισπανική γρίπη.²⁵⁸

Πως θα ήταν δυνατόν, μετά από αυτήν την συμβολή των Γάλλων, τόσο οικονομική όσο και τεχνική σε ελληνικά εδάφη, κάνοντας γνωστή μόνο μονομερώς και ακροθιγώς την γαλλική τεχνογνωσία, να μην έχει ακόμα εμπεδωθεί η τεράστια διαφορά μεταξύ Γάλλων και Γερμανών αλλά και των Αυστριακών, των Βουλγάρων και των Τούρκων; Εκτός από τις απομακρυσμένες περιοχές που θα λειτουργούσαν ως χώροι υποδοχής νοσούντων, για στην ίδια την πόλη της Θεσσαλονίκης υπήρχε πρόβλεψη για την δημιουργία υγειονομικών κέντρων, στον νότο, δίπλα στην θάλασσα, εκεί όπου είχε χτίσει τα σπίτια τους η μπουρζουαζία.²⁵⁹ Για να μπορέσει το σύστημα υγείας που

---

²⁵⁷ No. 4, σελ. 36. « *Vers cette mer, s'étendant au Sud même du massif, les trois digitations rocheuses de la Chalcidique entre lesquelles on entrevoit, comme dans les merveilleux lointains que mit Leonard de Vinci à la Joconde et à sa Vierge aux Rochers, des golfes arrondis tandis que les sommets s'estompent dans l'azur du ciel... Pour les habitants de Salonique si souvent victimes du paludisme, il y aurait sur le plateau qui se trouve entre les deux sommets, et dont l'attitude atteint déjà 1000 mètres un emplacement idéal pour une station climatérique* ».

²⁵⁸ Με πολύ διαφορετικό τρόπο περιγράφεται η πραγματική κατάσταση της ελονοσίας και κυρίως οι συνέπειές της σε παιδιά και γυναίκες. Βλ. Patrick Facon, «Le soldat français d'Orient face à la maladie » στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, Institut for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 2005, 222-235. Κατά το παράδειγμα της Ιταλίας, προτείνεται το κινίνο, ουσία που καταπολεμά την ελονοσία και η οποία είχε χρησιμοποιηθεί στην Ιταλία ήδη από το 1900, No. 7, σελ. 17-18. No. 3, σελ. 76: «*Μετά από δεκαπέντε μέρες τακτικής εργασίας, παρά τους βομβαρδισμούς που συχνά κατεδάφιζαν τις κατασκευές που είχαν ήδη ολοκληρωθεί πλήρως, το στρατόπεδο είχε απολυμανθεί και όταν η ακτή της Ασίας ήταν ήσυχη, μπορούσε κανείς, στο τέλος της μέρας, να περπατήσει πάνω κάτω κατά μήκος της παραλίας κάτω από τα τείχη του αρχαίου κάστρου, θαυμάζοντας τα υπέροχα ηλιοβασιλέματα, χωρίς να ενοχλείτε από αποκρουστικές οσμές*».

²⁵⁹ No. 4, σελ. 32. « *Vers le sud, la nouvelle ville, avec ses coquettes villas, ses jardins, échappe de cette ceinture trop étroite, s'étendant de plus en plus en bordure de la mer, dans ce quartier des campagnes*

υπήρχε στην περιοχή να είναι αποτελεσματικό, χρειαζόταν μια αυστηρή οργάνωση. Όντως υπήρχε τέτοια, όπως περιγράφει ο αρθρογράφος, όχι μόνο σε ότι αφορούσε τα στρατεύματα αλλά και οποιονδήποτε το χρειαζόταν για να αποφευχθεί η τυχόν διασπορά των μεταδοτικών ασθενειών, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο διασφαλιζόταν η τάξη.

Σε αντίθεση με τις λίγες πληροφορίες σχετικά με τα υγειονομικά κέντρα της πόλης, πολλές περισσότερες, επαρκώς συγκεκριμένες και κατά περιπτώσεις εξαντλητικές είναι οι πληροφορίες που αφορούν την δράση των στρατιωτικών. Με τον όρο δράση έγινε παρά πάνω μια σκιαγράφιση της συμβολής των στρατευμάτων στην ανοικοδόμηση της πόλης και τις προτεινόμενες λύσεις με σκοπό την καλύτερη διαχείριση των φυσικών φαινομένων αλλά και των υγειονομικών κρίσεων που επέφεραν.

Το τελευταίο ζήτημα που θα αναλυθεί παρά κάτω, όπου η συμβολή των στρατιωτικών ήταν καθοριστική, αφορά τις πολιτιστικές δράσεις των Γάλλων στην Ελλάδα και κυρίως την οργανωμένη προπαγανδιστική τους επιχείρηση. Ίσως αυτές οι δράσεις με την συμμετοχή των στρατιωτικών αλλά και οπωσδήποτε την συμμετοχή των ντόπιων, Ελλήνων και μη, να ήταν και οι μακροβιότερες. Άλλωστε, σε διαρκείς και ανεξάντλητες σχέσεις στήριζαν οι Γάλλοι την παρουσία τους στην Βαλκανική χερσόνησο. Το ζητούμενο είναι αν τα μέσα με τα οποία επέλεξαν να το κάνουν ήταν όντως διαρκή και ανεξάντλητα στον χρόνο.

4.12 « *Et quelle aimable propagande auprès les Macédoniens !* »²⁶⁰

Από το δεύτερο κιόλας τεύχος του περιοδικού, μετά τις αναφορές στην ψυχή των Γάλλων στρατιωτών, οι άρθρογράφοι ασχολούνται με την γαλλική γλώσσα. Είναι ήδη γνωστό ότι η γαλλική γλώσσα αποτελούσε αφενός την γλώσσα της διπλωματίας και αφετέρου την γλώσσα που μιλούσαν στην πλειονότητά τους οι Εβραίοι της πόλης. Μιλώ γαλλικά σήμαινε αυτομάτως σκέφτομαι γαλλικά αλλά κυρίως αισθάνομαι γαλλικά. Τόσο απλό, σαφές και ξεκάθαρο ήταν για τους αρθρογράφους, ή τουλάχιστον

---

qu'habite la riche bourgeoisie de la ville. C'est là que sont venues récemment se disposer de nombreuses formations sanitaires de la base militaire française de l'Armée d'Orient. No. 4, σελ. 43: Οι ιατρικές εγκαταστάσεις του πεδίου προέρχονται από 3 διαφορετικούς κλάδους: ειδικευόμενοι της Υπηρεσίας Υγείας, από τις τοπικές εγκαταστάσεις, από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Υπάρχουν και τα νοσοκομεία, το Γαλλικό και το Ιταλικό, τα οποία αποτελούν τα *hôpitaux fixes*. Συμπληρωματικά, υπάρχουν τα *hôpitaux temporaires*. Μάλιστα το *hôpital temporaire* 2, το οποίο βρίσκεται κοντά στην βίλα της πριγκίπισσας Μαρίας της Ελλάδας, είναι, όπως περιγράφεται, «*χάρμα οφθαλμών*». Ανάμεσα τους, στο *Zeitenlik* υπάρχει και ψυχιατρείο.

²⁶⁰ No. 3, σελ. 78.

έτσι θεωρούσαν ότι έπρεπε να δομηθεί το περίβλημα της γλωσσικής προπαγάνδας ώστε να ευδοκιμήσει.²⁶¹ Σκοπός των αρθρογράφων, κάπου μεταξύ κοινοτοπίας και δόγματος, ήταν να σκιαγραφήσουν την ήδη υπάρχουσα «γαλλικότητα» των ντόπιων αλλά και να εφεύρουν τρόπους με σκοπό την διατήρηση της και την περαιτέρω διάχυσή της. Γίνεται ξεχωριστή μνεία στο πότε ακριβώς ακούστηκαν τα γαλλικά στην πόλη και από ποιους. Έτσι αναφέρεται ότι ήταν οι Λαζαριστές οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν στην πόλη τον 18^ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1783.²⁶² «Και θέλησα να ανακαλύψω τις πηγές όλης αυτής της χαράς, θέλησα να μάθω που, πως και γιατί όλα αυτά τα φρέσκα και ροδαλά παιδάκια μιλούσαν την γλώσσα μας».²⁶³

Για την εντατικοποίηση της διάδοσης της γαλλικής γλώσσας, κλήθηκαν και οι *Frères des écoles Chrétiennes*, στις δραστηριότητες των οποίων συγκαταλεγόταν και η ίδρυση ενός γαλλικού κολεγίου το οποίο θα απευθυνόταν σε παιδιά μεγαλύτερων τάξεων. Έως και το 1888 διατηρούνταν το σχολείο των Λαζαριστών. Με αυτόν τον τρόπο, παρέχονται πληροφορίες σχετικά με την εθνικότητα των διδασκόντων, όπου καθόλου τυχαία, την πλειονότητα αποτελούσαν Γάλλοι. Είκοσι ένας Γάλλοι έναντι έντεκα Ελλήνων, Τούρκων, Άγγλων και Γερμανών. Αντίστοιχα, οι μαθητές ήταν πολλών εθνικοτήτων: Γάλλοι, Γερμανοί, Άγγλοι, Αυστριακοί, Βέλγοι, Ισπανοί, Έλληνες, Ιταλοί, Βούλγαροι, Ρουμάνοι. Παραδόξως οι Εβραίοι αναφέρονται ως ισραηλίτες στην κατηγορία των διαφορετικών θρησκευμάτων. Δεν περιορίστηκε αποκλειστικά και μόνο στα σχολεία η δράση τους. Ιδρύθηκαν ορφανοτροφεία, αρρένων και θηλέων, καθώς επίσης και ιατρεία, τόσο στα περίχωρα, στην τοποθεσία που είχαν εγκατασταθεί τα στρατεύματα, όσο και στο εσωτερικό των πόλεων, κυρίως της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας.²⁶⁴ Η δράση της ΑΙΥ, όπως έχει αναφερθεί και παρά πάνω ήταν κομβικής σημασίας για την γαλλική ταυτότητα της πόλης.²⁶⁵ Όλες οι

---

²⁶¹ «Pour propager notre culture, il suffit de répandre notre langue. Faisons parler les gens en français: nous les ferons penser et sentir a la française», No. 8, σελ. 86.

²⁶² Η Μονή Λαζαριστών (1886) δίπλα στο στρατόπεδο του Zeitenlik είχε μετατραπεί σε πρόχειρο νοσοκομείο κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Οι Λαζαριστές αναφέρονται στο περιοδικό ως οι «γιοι» του Vincent de Paul (*Fils du Saint Vincent de Paul*).

²⁶³ No. 2, σελ. 23. «:Et j'ai voulu remonter aux sources de toute cette joie, j'ai voulu savoir ou, comment et pourquoi tous ces bambins frais et roses parlaient notre langue».

²⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 23.

²⁶⁵ Γενικότερα για την δράση της ΑΙΥ στην Ανατολή αλλά και των Λαζαριστών στο πλαίσιο του καθολικισμού, βλ. Mathew Burrows, "Mission civilisatrice: French cultural policy in the Middle East 1860-1914, *The historical journal*, 29.1 (1986), σελ. 109-135. Το ίδιο το περιοδικό δεν αφήνει καμία απολύτως αμφιβολία για το πόσο αποτελεσματική ήταν η δράση της: « Η επιρροή της αυξανόταν μέρα με την μέρα και τίποτα άλλο παρά η επιτυχία της δεν μπορεί να αποτελέσει δείγμα της χρησιμότητάς της και του λόγου ύπαρξής της. Αναδεικνύεται σε μια μεγάλη ιδέα, δεν χάνει στιγμή ενώ ταυτόχρονα τελειοποιεί μέρα με την μέρα όλες τις λεπτομέρειες της οργάνωσής της καθώς επίσης και των μέσων της», No. 2, σελ. 28.

παρά πάνω δράσεις συνέβαλλαν στην άνθιση της γαλλικής γλώσσας. Η μεγαλύτερη απόδειξη της επιτυχίας τους, τόσο στους μικρούς όσο και στους μεγάλους, ήταν η πεποίθηση ότι εκτός από την ίδια την γλώσσα, αυτό που κυρίως καλλιεργούνταν μεταξύ των μαθητών ήταν η περαιτέρω καλλιέργεια του πνεύματος αλλά και η αγάπη για την ίδια την Γαλλία.²⁶⁶ Το 1873 άνοιξε το πρώτο σχολείο με πάνω από 650 μαθητές, αριθμός που διπλασιάστηκε ταχύτατα τα επόμενα χρόνια. Μετά από δύο έτη, εγκαινιάστηκε και το σχολείο θηλέων. Τέτοια ήταν η επιτυχία των σχολείων ώστε το 1876 ιδρύθηκε και παιδικός σταθμός.²⁶⁷ Υπήρχε πρόβλεψη και για την μετέπειτα σταδιοδρομία των παιδιών με τεχνικές σχολές για τα αγόρια την στιγμή που τα κορίτσια προετοιμάζονταν για τον τίτλο της «καλής κυρίας» κάνοντας αγαθοεργίες, εράνους και δωρεές. Στα πλαίσια της εντατικοποίησης της διδασκαλίας της γαλλικής γλώσσας, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της AIU και βιβλιοθήκη. Στον ευρύ κύκλο των ανθρώπων που σχετίζονταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τις δράσεις και τα σχολεία της Alliance ανήκε μεγάλο μέρος των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Ο αρθρογράφος μάλιστα κάνει λόγο για 50.000 ανθρώπους.²⁶⁸ Και αυτός ήταν ο σκοπός της προπαγάνδας και διάδοσης της γαλλικής γλώσσας: Άμεσο δέκτη δεν θα έπρεπε να αποτελεί απλώς η ανώτερη κοινωνική τάξη, δεν θα έπρεπε να θεωρείται η γλώσσα αποκλειστικό και περιορισμένο προνόμιο λίγων, αλλά αντιθέτως, όλοι ανεξαιρέτως κοινωνικού στάτους θα έπρεπε να γνωρίζουν τα γαλλικά και να τα μιλούν.²⁶⁹

Στα σχολεία της Alliance ίσχυε ένα αυστηρό πρόγραμμα παρακολούθησης μαθημάτων ενώ παράλληλα οι μαθητές απολάμβαναν και κάποιες υπηρεσίες που δεν ίσχυαν στα υπόλοιπα σχολεία. Τους παρέχονταν φαγητό, είδη ρουχισμού και υποδημάτων καθώς και τα απαραίτητα σχολικά είδη. Σε αυτά, προστίθονταν και μια οικονομική ενίσχυση, *des petites subventions* (μικρές επιχορηγήσεις όπως αναφέρεται στο γαλλικό κείμενο) προς τις οικογένειες ώστε να συνεχίσουν να προτιμούν τα σχολεία της Alliance. Μετά την απονομή διπλώματος, οι πτυχιούχοι είχαν όλα τα

---

²⁶⁶ No.2, σελ. 27, «*Dans les plus petites comme dans les plus grandes, la spontanéité et la cordialité des sourires nous ont prouvé que les vaillantes filles de Saint Vincent de Paul ne cultivaient pas seulement l'esprit de leurs élèves mais mettaient au cœur de toutes ces petites étrangères l'amour de la France et celui du français.*

²⁶⁷ No. 8 σελ. 95, «*Mais enfin, le moyen le plus large de propagande restera toujours le livre*»

²⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 27-28, «*Résumons- nous: L' alliance israélite universelle exerce directement son influence sur une population scolaire de 3500 élèves. Indirectement, elle pourvoit au besoin de culture de 8000 autres enfants. Les œuvres port scolaires comptent 1200 membres. Enfin, 10000 personnes vivent à Salonique qui ont passé par l'école de l'alliance et qui constituent - on peut le dire sans flatterie- une véritable élite.*

²⁶⁹ No. 8 σελ. 91 «*Avant de s'adresser a une élite, la propagande scolaire devait s'adresser a la masse.*

εφόδια ώστε να σταδιοδρομήσουν επαγγελματικά και εκπαιδευτικά στις μεγάλες πόλεις της Γαλλίας όπως Τουλούζη, Παρίσι, Μονπελιέ και Νανσί. Οι σπουδές στην Ιατρική και την Νομική είχαν την τιμητική τους. Η εύρεση εργασίας ήταν αυτονόητη κυρίως εξαιτίας της εγκυρότητας που εξασφάλιζε το απολυτήριο από τα συγκεκριμένα σχολεία. Η διδασκαλία των γαλλικών ήταν δεδομένη και σε κάποια ακόμα σχολεία που δεν ανήκαν στην Alliance. Συγκεκριμένα, το λύκειο αρρένων και νεαρών κοριτσιών του Στέφανου Νούκα καθώς και το Εμπορικό σχολείο του Αθανασίου Κωνσταντινίδη.²⁷⁰ Έτσι, ως δεδομένο, πρόκυπτε ότι η Γαλλία εγγραφόταν πλέον στους παντοτινούς φίλους της Ελλάδας.²⁷¹ Τουλάχιστον, όπως παρουσιάζεται στα άρθρα του περιοδικού, η γαλλική παιδεία και η γνώση της γαλλικής γλώσσας ήταν αρκετά δυναμικά συστατικά μιας μακροχρόνιας σχέσης μεταξύ των δύο χωρών, η οποία θα αποτελούσε παράδοση. Αυτή η ίδια παράδοση μάλιστα, φαίνεται ότι θα λογιζόταν ως ο πλέον αποτρεπτικός παράγοντας ως προς την υιοθέτηση άλλων παραδόσεων και πολιτισμών, άλλων χωρών, που σε τίποτα δεν θυμίζουν τα ιδεώδη του γαλλικού πνεύματος. Ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τα γαλλικά ακούγονται στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων. Κοντά στα ιταλικά, τα ισπανικά, τα ελληνικά και τα τούρκικα, οι κάτοικοι γνωρίζουν έστω λίγες γαλλικές λέξεις που τους επιτρέπουν να πουλούν τα εμπορεύματά τους και να συνεννοούνται με τους πελάτες.²⁷² Αυτές οι λίγες γαλλικές λέξεις, που όμως ακούει κανείς ευθύς εξαρχής στην Θεσσαλονίκη, είναι αρκετές για να χαρακτηριστεί η πόλη μια «μικρή γαλλική γωνιά», ενώ τα συμπεράσματα μπορεί να είναι σε ορισμένες περιπτώσεις παρακινδυνευμένα και καθόλου αντιπροσωπευτικά.²⁷³

Ποιος ήταν όμως στην πραγματικότητα αυτός ο πολιτισμός που πίστευαν οι Γάλλοι ότι είχαν οι κάτοικοι της Μακεδονίας, ώστε ήταν δυνατό να επηρεαστεί και ίσως να καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από τον γαλλικό, αλλά όχι από άλλους, βάρβαρους, πολιτισμούς; *«Ολόκληρος ο πολιτισμός αυτού του λαού, τοποθετημένος στην άκρη της ασιατικής ηπείρου αποτελεί τον σύνδεσμο μεταξύ της βάρβαρης Ανατολής και της άγριας Δύσης. Φωτίζεται για όποιον ζει κάτω από τον ουρανό του. Η ιστορία του εξηγείται ακολουθώντας το περίγραμμα των ακρωτηριασμένων ακτών του*

---

²⁷⁰ No. 2, σελ. 31.

²⁷¹ «...la France libératrice d'hier et amie du toujours».

²⁷² No. 4 σελ. 88. Τα αγγλικά και τα γερμανικά ήταν οι λιγότερο συνήθεις γλώσσες που μπορούσε κανείς να ακούσει.

²⁷³ No. 8, σελ. 89. Σε αυτή την παρακινδυνευμένη διαπίστωση μοιάζει να συνηγορεί το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Αυστρο-Γερμανοί οργάνωσαν την αντι-προπαγάνδα τους στα γαλλικά.

αναγνωρίζοντας τις διαδρομές των εισβολών και την θέση των μεγάλων μαχών»²⁷⁴. Μάλλον κατ'αυτόν τον τρόπο γινόταν αντιληπτή η θέση της Μακεδονίας. Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, με πολιτισμικά στοιχεία που μαρτυρούσαν μια μείξη των δύο ηπείρων, μια χώρα στιγματισμένη από τις πολεμικές αναμετρήσεις με βασικότερη ένδειξη τα νησιά στα σύνορα της χώρας. «*Είθε οι ταπεινές μας ανασκαφές να οδηγήσουν μια μέρα τους Τούρκους να συγκρίνουν το έργο της καταστροφής της ομορφιάς που επιτελέστηκε από τους συμμάχους τους, τους Γερμανούς, με το έργο της ανάστασης που πραγματοποιήθηκε από μερικούς Γάλλους υπό τα πυρά στην Ελεονθή, στη Χερσόνησο*».²⁷⁵ Έτσι όχι μόνο οι Μακεδόνες θα αντιλαμβάνονταν την διαφορετική προσέγγιση των Γάλλων, ακόμα και όταν επρόκειτο για πόλεμο, αλλά έως και οι αντίπαλοι θα ήταν αδύνατο να μην λάβουν γνώση του μεγαλείου της «γαλλικής ψυχής» και παρέμβασης σε ξένα εδάφη. Αυτό δεν σήμαινε ότι επρόκειτο για ένα στρατιωτικό σώμα αλώβητο και άφθαρτο, αλλά ότι πάντα οι Γάλλοι στρατιώτες έβρισκαν τον τρόπο να ανασυνταχθούν και να επιβιώσουν ακόμα και στις πιο δύσκολες συνθήκες. «*Το θαύμα της συλλογικής θέλησης συντελούνταν ξανά. Ο καθένας στεκόταν όρθιος, ίσιος, με το χέρι σηκωμένο, την παλάμη στον κρόταφο. Ένα δάσος από άντρες είχε αναδυθεί όρθιο, άκαμπτο, ακίνητο από το λασπωμένο έδαφος όπου είχε καταρρεύσει. Και στον αέρα περνούσε μια μικρή γραμμή από το πιο ζωηρό φως, μια και τριπλή, κόκκινη, λευκή, μπλε όπου ο στρατός έβρισκε ξανά την μοναδική του συνείδηση*»²⁷⁶. Αυτή η συχνή αναφορά στους τρόπους με τους οποίους κατόρθωναν να επιβιώνουν οι Γάλλοι στρατιώτες εξυπηρετούσε όχι μόνο την δεδομένη στιγμή της πολεμικής αναμέτρησης αλλά, όπως περιεγράφηκε και παρά πάνω, μια περισσότερο μακροχρόνια συνθήκη.

4.13 «...la France exportera les produits de son activité, elle exportera son idiome, elle exportera son génie...»²⁷⁷

Οι Γάλλοι αρθρογράφοι του περιοδικού, καθώς προχωρά ο πόλεμος και τα αποτελέσματα είναι πιο ξεκάθαρα, προβαίνουν σε δηλώσεις όπου, προκαταβολικά,

---

²⁷⁴ No. 4, σελ. 48. «*Toute la civilisation de ce peuple place à l'orée du continent asiatique, trait d'union entre l'Orient barbare et l'Occident sauvage; s'éclaire pour qui vit sous son ciel; son histoire s'explique à suivre le contour des côtes découpées, à y reconnaître les routes d'invasion l'emplacement des grandes batailles*».

²⁷⁵ No. 4, σελ. 68.

²⁷⁶ No. 5 σελ. 93. «*Le miracle d'une volonté collective s'accomplissait à nouveau. Chacun était debout, droit, le bras levé, la main à la tempe. Une forêt d'hommes avait surgi droit, raide, immobile, du sol boueux ou elle s'était écrasée. Et dans L'espace passait, un petit trait de plus vive lumière, une et triple, rouge, blanche, bleue, ou l'armée retrouvait sa conscience unique...*».

²⁷⁷ No. 8, σελ. 83.

φαίνονται να θεωρούν τους εαυτούς τους ως βέβαιους νικητές. Μάλιστα, παρά την πεποίθηση περί νίκης, θεωρούν πως θα πρέπει να είναι καλυμμένοι σε περίπτωση που ο πόλεμος δεν εξελιχθεί όπως υπολογίζουν. Έτσι λοιπόν, «αυτή η επιθεώρηση με το όνομα “*Franco- Macédonienne*” που σφραγίζει το παρελθόν, προλαμβάνει επίσης και το μέλλον».²⁷⁸ Το «όμορφο μέλλον» που ανοιγόταν στην Μακεδονία και οι αλλαγές που επρόκειτο να συμβούν, σχετιζόταν χωρίς αμφιβολία με την συνδρομή των Γάλλων στρατιωτών, οι οποίοι απλώς προετοίμασαν το έδαφος. Η *après-guerre* εποχή, θα στηριζόταν σε πολύ πιο συγκεκριμένες βάσεις, όπου και οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών θα είχαν διαφορετική βαρύνουσα. Τα στοιχεία που περιγράφονται ως εξαγόμενα της Γαλλίας, θα αποτελούσαν εισαγόμενα της Μακεδονίας. Δηλαδή, προϊόντα όπως γλώσσα και μεγαλοφυΐα ήταν υλικά που στερούνταν η Ελλάδα και θα τα αναπλήρωνε πρόθυμα η Γαλλία. Η γλώσσα ήταν πολύ σημαντική παράμετρος της ενσωμάτωσης της «γαλλικότητας» στην Μακεδονία αλλά δεν αρκούσε από μόνη της. Στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού, μοιάζει να γίνεται φανερό ό,τι περιγραφικά αναφέρθηκε στα προηγούμενα. Πλέον, δεν υπάρχει κανενός είδους υπαινιγμός για τους τρόπους της προπαγάνδας, καμία έμμεση νύξη για την καλύτερη επιλογή να εκφραστούν τα σχέδια των Γάλλων με μια επιφύλαξη και εγκράτεια. Η προπαγάνδα αναφέρεται, ονοματίζεται και δηλώνεται ευθαρσώς.²⁷⁹

Πολύ ρητά, επίσης, δηλώνεται ότι πρόκειται να χρησιμοποιηθεί με όλους τους τρόπους που μοιάζουν περισσότερο αποδοτικοί και που προκαλούν, επιπλέον, περισσότερη εντύπωση. Επιχειρηματική και εμπορική εξάπλωση, διάδοση της γλώσσας, πολιτισμική προπαγάνδα. Μάλιστα, σύμφωνα με τους αρθρογράφους, η πολιτισμική προπαγάνδα είχε μείνει σε ένα πρώιμο στάδιο και όφειλε να εντατικοποιηθεί ώστε να έχουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα.²⁸⁰ Σε αυτή την προπαγάνδα, συμπεριλαμβάνεται και η εκμετάλλευση των φυσικών και τεχνητών πηγών από τους Γάλλους. Συγκεκριμένα, η γη, τα ύδατα, τα ορυχεία. Οπουδήποτε μπορεί να υπάρξει γαλλική εντρύφηση, που να εμφανίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να χαλιναγωγείται και να απομακρύνεται οποιαδήποτε άλλη όμοιά της, ήταν απολύτως επιθυμητή. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω, θα έχει μακροπρόθεσμα σαν αποτέλεσμα την μόνιμη γαλλική πολιτισμική παράδοση της Μακεδονίας. Αυτό

---

²⁷⁸ No. 8, σελ. 83.

²⁷⁹ Μέσα σε διάστημα 14 σελίδων (89-103), η λέξη «προπαγάνδα» αναφέρεται τουλάχιστον επτά φορές.

²⁸⁰ «*C'est la mode du jour et le salut est là*», No. 8, σελ. 84. Με αυτή την φράση, ο αρθρογράφος, στο πλαίσιο της καλύτερης δυνατής οργάνωσης της προπαγάνδας αναφέρει ότι είχε φτάσει η ημέρα της απελευθέρωσης κατά την ρήση «ημέρα της επαγγελίας».

βέβαια, δηλαδή η πανταχού παρούσα «γαλλικότητα», δεν ήταν κάτι το οποίο έπρεπε να εκφράζεται με ιδιαίτερα φωναχτό τρόπο. Η διακριτικότητα της διάχυσής της ήταν κάτι που επίσης προβλημάτιζε τους Γάλλους αρθρογράφους. Ήδη, η παρουσία των Γάλλων στρατιωτών, ήταν ικανή για να δημιουργήσει μια πολύ καλή εντύπωση της «γαλλικής ψυχής», η οποία, όπως φάνηκε από το σύνολο της ανάλυσης στην παρούσα εργασία, είχε τεράστια δυναμική και μπορούσε, σαν μέγιστο ιδανικό, να υπάρχει με πολλούς διαφορετικούς τρόπους.²⁸¹

Ένας ακόμη τρόπος επίτευξης της προπαγάνδας ήταν η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας με γαλλική όμως τεχνοτροπία. Άλλωστε, σε αυτό το «εθνογραφικό αμάλγαμα» καθίστατο μάλλον ευκολότερο να μπορέσουν να ξεχωρίσουν και να διακριθούν. Έτσι λοιπόν η ιδέα είχε οργανωθεί γύρω από την πεποίθηση ότι ήταν περισσότερο από δυνατό για τους Γάλλους να αποτελέσουν τους ενδιάμεσους αρωγούς μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων.²⁸² Αυτό, αναπόφευκτα θα οδηγούσε σε μια προκαθορισμένη κατάσταση, απόλυτα συγκεκριμένη από τους Γάλλους εκπροσώπους, χωρίς να συντρέχει ταυτόχρονα ο κίνδυνος αφομοίωσης ή υπερκάλυψης μιας εθνότητας από μία άλλη.²⁸³ Αν λοιπόν ήταν δυνατή μια συνεργασία αυτής της «ετερογενούς μάζας» υπό την εποπτεία των Γάλλων, θα ήταν αντίστοιχα δυνατή και η συνύπαρξη των διαφορετικών διανοητικών νοοτροπιών υπό την μεγαλύτερη γαλλική. Αν μη τι άλλο, «ποιος θα μπορούσε να έχει αυτόν τον ρόλο αν όχι οι Γάλλοι;»²⁸⁴ Ανωτερότητα που μπορεί να επιβληθεί και μια εικόνα χωρίς συναγωνισμό. Αρκετά ή ανεπαρκή, αυτά τα στοιχεία δηλώθηκαν πολύ ρητά και πολύ συνοπτικά στο τέλος του τεύχους αλλά και του περιοδικού συνολικά. Ήδη, όπως αναφέρεται στο περιοδικό, οι Γάλλοι στρατιώτες βρίσκονταν στο δεύτερο στάδιο μιας τέτοιας διαδικασίας αναδιαμόρφωσης όπως περιεγράφηκε παρά πάνω. Δεν ήταν μόνο οι πολεμικές αναμετρήσεις, ούτε μόνο η ασχολία με δευτερεύοντα ζητήματα. Η Μακεδονία, γίνεται αντιληπτή σαν ένας χώρος «ανοιχτός» που μπορεί να δεχτεί τους «ειδικούς» που

---

²⁸¹ « *L'âme française à Salonique? Voyez-la dans ses missionnaires, en donnant à ce mot son plein sens. Voyez-la dans son armée qui vient affirmer ici les traditions de la race et la persistance de l'idéal... Voyez-la surtout, dans ce que symbolise ici le nom de France, dans les appels qui montent vers elle, et dans les attachements qu'elle suscite... Depuis des siècles, l'âme française plane sur ces rivages, elle y flotte comme un pollen, en parcelles toujours fécondes* », No. 8, σελ. 85.

²⁸² Κατά αυτόν τον τρόπο, ο στρατιώτης μετατρέπεται σε λεγεωνάριο χαράσσοντας καινούριους δρόμους αλλά και εξασφαλίζοντας στην συνέχεια ότι θα παραμείνουν ανοιχτοί, No. 7, σελ. 3.

²⁸³ No. 8, σελ. 103.

²⁸⁴ No. 8, σελ. 106.

γνωρίζουν τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να την αλλάξουν, σαν αντικατοπτρισμός της παραγωγικότητας της «γαλλικής πατρίδας».²⁸⁵

4.14 «*Le passé sera garant de l'avenir*».

Η λέξη «αποικιοποίηση» δεν θα έπρεπε, σύμφωνα με τους αρθρογράφους, να τρομάζει -ποσό δε μάλλον να τρομοκρατεί- τους αναγνώστες καθώς δεν αφορά μια διαδικασία που θα έχει άμεσα επιπτώσεις στον πληθυσμό της Μακεδονίας αλλά αντιθέτως αφορά την μετοίκηση του διανοητικού κόσμου, που εκλείπει από την περιοχή. Με άλλα λόγια, μια παρέμβαση στην διαμόρφωση της ελίτ η οποία είναι εν δυνάμει πραγματοποιήσιμη. Για να μπορέσει να επιτευχθεί, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να διατηρηθεί μεταπολεμικά η Entente. Η συμμαχία και συνεπώς φιλία που είχε δημιουργηθεί στο πολύ συγκεκριμένο πολεμικό πλαίσιο, άξιζε να επιβιώσει, τουλάχιστον οργανωτικά, σαν «η πιο ζωντανή από τις πραγματικότητες».²⁸⁶ Επισφράγισμα αυτής της συνέχειας, θα μπορούσε να αποτελέσει η αταβιστική έλξη για το αόριστο πλαίσιο του «Λεβάντε». Ήταν ο χώρος τέτοιος, ώστε ακόμα και αν έχει αποτελέσει ένα απέραντο νεκροταφείο ψυχών από κάθε γωνιά του κόσμου, έχει δημιουργήσει ταυτόχρονα προοπτικές, οι οποίες μπορούν να αποβούν όχι μόνο αποδοτικές αλλά και καθοριστικές για το μέλλον της περιοχής, αν αφεθούν στα χέρια των κατάλληλων ανθρώπων. «Το χώμα είναι πλούσιο» σημειώνει ο αρθρογράφος, αλλά δεν αρκεί αυτό από μόνο του για να μπορέσει να υπάρξει μια εξέλιξη προσοδοφόρα. «Για όλους αυτούς τους λόγους, ο γαλλικός πολιτισμός πρέπει να έχει στην Μακεδονία μία εξέχουσα θέση»²⁸⁷. Υπάρχει η προδιάθεση και μένει μόνο η σωστή διαχείριση.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται αυτή η φανταστική κατάσταση στο περιοδικό, δεν έχει ως αφορμή ουτοπικές βάσεις. Οι Γάλλοι αρθρογράφοι ήταν σε θέση να κατανοήσουν τις αδυναμίες της Ελλάδας και

---

²⁸⁵ Νο. 7, σελ. 3. Οι «ειδικοί» που αναφέρονται στο περιοδικό δεν ήταν καθόλου αόριστοι. Το 1917, έφτασαν στην Θεσσαλονίκη υδρολόγοι, γλωσσολόγοι, γεωγράφοι, ιστορικοί κλπ. Ωστε να χαρτογραφήσουν την περιοχή, να αποτυπώσουν όλα τα απαραίτητα στοιχεία που θα τους χρησίμευαν για το πλάνο της αναδιαμόρφωσης και εν τέλει να καταλήξουν σε πορίσματα σχετικά με την περιοχή και τους ανθρώπους. Σκοπός ήταν το πλάνο να καλύπτει όλα τα κενά που υπήρχαν στο πρωτότερο αυστριακό σχέδιο πόλης. Η έρευνα δεν αφορούσε αποκλειστικά την Θεσσαλονίκη αλλά περιλάμβανε και άλλες περιοχές όπως η Καβάλα, η Φλώρινα αλλά και η Καστοριά. Βλ. Troude, ό.π., σελ. 237.

²⁸⁶ Νο. 7, σελ. 6.

²⁸⁷ Νο. 8, σελ. 106.

τον ρόλο που καλούνταν να έχει η Γαλλία σε έναν χώρο όπου μπορούσε να εξελιχθεί σε πιθανή γαλλική αποικία ή έναν τύπο αποικίας.²⁸⁸

Η Μακεδονία δεν αποτελούσε την μοναδική τοποθεσία η οποία προσέλκυε το ενδιαφέρον των Γάλλων. Όπως σημειώθηκε και παρά πάνω, και η Σερβία θα μπορούσε να αποτελέσει έναν τόπο ανάπτυξης σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα, απεγκλωβισμένη από τα γερμανοαυστριακά κατάλοιπα. Η οικονομική ισορροπία θα οδηγούσε αναπόφευκτα και στην πολιτική, υπό την αιγίδα των Γάλλων.²⁸⁹ Για την επίτευξη των στόχων που τίθονταν έστω σχηματικά στο περιοδικό και την επίσης καλύτερη δυνατή οργάνωση ενός πλάνου, είχε συσταθεί και το Γραφείο Εμπορίου (Bureau Commercial).²⁹⁰

---

²⁸⁸ No. 7, σελ. 18. *Sans entrer dans ces détails, on peut rappeler très simplement les principales dispositions de cette législation qu'il serait très facile d'adapter à un pays comme la Macédoine dont la situation peut être considérée comme intermédiaire entre celle d'un pays comme l'Italie et celle d'une terre de colonisation ».*

²⁸⁹ No. 7, σελ. 67.

²⁹⁰ No. 6, σελ. 88. « *Que dès a présent ils songent à l'avenir et préparent, sur ce nouveau terrain d'expansion économique de la France, qui sera nécessairement conçue sous la forme d'une étroite, loyale et féconde collaboration avec toutes les forces économiques du peuple serbe*».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ποιες θα ήταν άραγε οι πρώτες σκέψεις κάποιου αν άκουγε συνδυαστικά τις λέξεις Θεσσαλονίκη, Α' Παγκόσμιος πόλεμος, Στρατιά της Ανατολής και παραπέρα, στρατηγός Sarrail αλλά και αγγλογαλλικά στρατεύματα και νεκροταφείο πεσόντων πολέμου Ζέιτενλικ; Σίγουρα, μετά την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης εργασίας, μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι η γνώση γύρω από την συγκεκριμένη περίοδο ήταν εξαιρετικά ελλιπής, θεωρώντας με θράσος πολλές φορές το αντίθετο. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι μόνο το θράσος μιας λανθασμένης σιγουριάς η κυριότερη αιτία για την οποία η γνώση γύρω από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όσον αφορά την Ελλάδα, παραμένει μέχρι και σήμερα, 100 και πλέον χρόνια, βεβιασμένη και λειψή. Παρά την πλούσια βιβλιογραφική παραγωγή, το πρωτοβάθμιο επίπεδο της γνώσης, τουλάχιστον σε ορισμένες πτυχές του Α' Παγκοσμίου πολέμου, εξακολουθεί να παραμένει κοινός τόπος. Αν και ο τίτλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι **“Οι πόλεμοι της προπαγάνδας στην Ελλάδα του Μεγάλου Πολέμου: η γαλλική πολιτιστική επιθεώρηση *La revue Franco-Macédonienne*”** δεν ασχοληθήκαμε παρά με ένα και μόνο μέρος της πολεμικής αναμέτρησης και κατά βάση για όσα λάμβαναν χώρα στα μετόπισθεν.

Το ζήτημα της προπαγάνδας ήταν εκείνο το οποίο μας απασχόλησε κατά κύριο λόγο στην παρούσα εργασία. Μέσω του γαλλικού περιοδικού «*La revue franco-macédonienne*», παρουσιάστηκε κατά βάση η γαλλική προπαγάνδα στα ελληνικά εδάφη ενώ ταυτόχρονα συμπληρώθηκε το γενικότερο πλαίσιο της πολεμικής συνθήκης με την δευτερογενή βιβλιογραφική ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Βέβαια, όσο εύκολο είναι να ανιχνεύσει κανείς την προπαγάνδα, τόσο μεγαλύτερη επιφύλαξη χρειάζεται ώστε να καταλήξει σε συμπεράσματα και πορίσματα. Η προπαγάνδα και τα υπόλοιπα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν κατά την διάρκεια του πολέμου οφείλουν να τοποθετούνται σε πολύ συγκεκριμένα πλαίσια εξυπηρέτησης πολύ συγκεκριμένων στοχεύσεων και διπλωματικών ελιγμών. Μία χώρα όπως η Ελλάδα, ουδέτερη έως και το 1917, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη αντικρουόμενων προπαγανδιστικών ανταγωνισμών. Στην Θεσσαλονίκη, πόλη ουσιαστικά υπό στρατιωτική κατοχή για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα και αμέσως μετά την

απελευθέρωσή της, η ανάπτυξη των προπαγανδιστικών πρακτικών έφτασε στο απόγειο τους.

Βέβαια, το ζητούμενο δεν είναι ούτε να αποδώσουμε δικαιοσύνη, ούτε να επιρρίψουμε ευθύνες ούτε να ανιχνεύσουμε ποια πλευρά χρησιμοποίησε περισσότερα και πιο αποτελεσματικά τα διαθέσιμα προπαγανδιστικά μέσα για να επιτύχει τις επιδιώξεις της. Άλλωστε αυτό θα απαιτούσε μια εξαντλητική ενασχόληση με πρωτογενές υλικό όλων των αντίπαλων στρατοπέδων, πράγμα φυσικά αδύνατον για τα όρια και τις στοχεύσεις μιας διπλωματικής εργασίας. Αντιθέτως, είχε περισσότερο ενδιαφέρον να εστιάσουμε σε σημεία που έμοιαζαν να αφορούν περισσότερο τις μακροπρόθεσμες επιδιώξεις και στοχεύσεις που αναδύονται με ξεκάθαρο τρόπο στο περιοδικό. Σε αυτή την περίπτωση, οι επιδιώξεις των Γάλλων για μια μακροχρόνια φιλία και συνεργασία με την Ελλάδα, μέσω της δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού δικτύου εμπορικών συναλλαγών και επαγγελματικής συνεργασίας, έμοιαζε να αποτελεί πρωταρχικό στόχο, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε με απόλυτα ρητό τρόπο από τους Γάλλους αρθρογράφους.

Και η αλήθεια είναι ότι ενώ όσα δημοσιεύονταν στο περιοδικό αφορούσαν περισσότερο ή λιγότερο θέσεις και απόψεις μεμονωμένων προσωπικοτήτων με μεγαλεπήβολα σχέδια που αφορούσαν προτεκτοράτα και τύπους αποικιακών κτήσεων, παρόλα αυτά οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών δεν διαταράχθηκαν κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, ενώ η αμοιβαία φιλία είναι χαρακτηριστικό που συναντάται και στον 21^ο αιώνα. Επιπλέον, μάλλον θα ήταν αρκετά επιφανειακό να σταθούμε στο αν πραγματοποιήθηκαν ή όχι οι στοχεύσεις που είδαμε ότι εκφράστηκαν στο περιοδικό καθώς ερμηνευτικά σχήματα και προσπάθειες τελεολογικής ερμηνείας μάλλον απομακρύνουν τον ιστορικό από το πλαίσιο της βαθύτερης κατανόησης και εμπέδωσης των κινήτρων πίσω από τα εκάστοτε αποτελέσματα.

Η συγκεκριμένη εργασία σκοπό είχε να αναδείξει στον βαθμό του επιτρεπτού μια από αυτές τις «λησμονημένες» πλευρές της ιστορίας του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ενώ ο χαρακτηρισμός της «λησμονιάς» για το Μέτωπο της Ανατολής φαίνεται να ταιριάζει συγκριτικά με τα υπόλοιπα μέτωπα του πολέμου, έχει ένα ενδιαφέρον, να αναλογιστούμε αν όντως πρόκειται για λησμονημένες πλευρές της ιστορίας ή αντίθετα για έναν αναχρονισμό από μια κριτική ανάλυση και αποτίμηση του παρελθόντος. Στο σύνολο του μετώπου της Στρατιάς της Ανατολής, δόθηκε η αναγκαία προσοχή κυρίως στα γαλλικά στρατεύματα εξαιτίας του ρόλου που κλήθηκαν να έχουν καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου. Μέσω της βιβλιογραφίας, πολύ πλούσιας στην

προκειμένη περίπτωση, αλλά και του περιοδικού “*La revue Franco-macédonienne*” παρουσιάστηκαν, τα βασικότερα σημεία της δράσης της Στρατιάς της Ανατολής αλλά και των μακροπρόθεσμων στόχων που είχαν θέσει τα υποκείμενα. Ακόμα όμως και αυτά τα υποκείμενα, είναι κάπως δύσκολο να οριστούν. Η συνέπεια της έκδοσης του περιοδικού βοηθά σε πολύ μεγάλο βαθμό να γίνουν κατανοητά πολλά σημεία της δράσης και των σχεδιασμών της Στρατιάς της Ανατολής αλλά και πάλι με ένα όριο, στην περίπτωση μας χρονολογικό, αφού το περιοδικό δεν καλύπτει παρά μόνο δύο έτη του πολέμου (1916-1917).

Μέσω του περιοδικού διαπιστώσαμε την επιδίωξη των Γάλλων να συνεχίσουν απρόσκοπτα την παρουσία τους στα ελληνικά εδάφη. Οι απόψεις που αναδείχθηκαν αντικατοπτρίζουν το γενικότερο κλίμα της περιόδου και ενδεχομένως την άποψη μιας μεγαλύτερης μερίδας ανθρώπων που συμφωνούσαν, υποκινούσαν και ίσως ενθάρρυναν την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης θεματολογίας του περιοδικού. Όμως δεδομένης της έλλειψης πληροφοριών σχετικά με τον εκδότη και το υπόλοιπο επιτελείο της έκδοσης, μπορούμε να αρκεστούμε μόνο σε υποθέσεις.

Αυτό το οποίο μπορούμε να σχολιάσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια είναι οι διαστάσεις που έλαβε το ζήτημα της μνήμης στην περίπτωση της Στρατιάς της Ανατολής. Έτσι, γνωρίζουμε ότι είχαν συσταθεί δύο σύλλογοι αμέσως μετά την λήξη του πολέμου και την επιστροφή των στρατιωτών στην Γαλλία: «*L'association nationale des groupements des anciens combattants des Dardanelles*» και η «*Association des Poilus d'Orient*». Μάλιστα, είχε καθιερωθεί η 29^η Σεπτεμβρίου, ημέρα ανακωχής με τον Βουλγαρικό στρατό ως η ημέρα μνήμης πολέμου, κάτι που άλλαξε το 1958 από τον πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας Charles de Gaulle με έντονη την δυσαρέσκεια των παλαιών πολεμιστών. Κυκλοφορούσε επιπλέον από το 1928 έως και το 1940, με παύση κυκλοφορίας το διάστημα 1930 έως 1933, το περιοδικό «*Le journal de poilus d'orient*». Μεταξύ 1923 και 1940 κυκλοφορούσε το «*Le bulletin mensuel des poilus d'orient*» το οποίο τις δύο πρώτες χρονιές κυκλοφορίας του ονομαζόταν «*Le bulletin mensuel des poilus d'orient, de la région parisienne*».

Οπότε, σύμφωνα με τα παραπάνω, αναμφισβήτητα υπήρξε η ανάγκη μετά την λήξη του πολέμου για την διατήρηση της μνήμης. Σε αυτή την διατήρηση, ίσως μπορούμε να προσθέσουμε και την έκδοση βιβλίων προσωπικών εμπειριών των στρατιωτικών με πιο πρόσφατη βιβλιογραφική συνεισφορά το έργο των Hecht Emmanuel και Rimbart Emmanuel *Les jardiniers de Salonique. Dans les pas de l'armée d'Orient* και χρονολογία έκδοσης το 2022.

Ανακεφαλαιώνοντας, στην συγκεκριμένη εργασία δεν είδαμε παρά ορισμένες πτυχές της παρουσίας των ξένων στρατευμάτων στην Ελλάδα κατά τον Μεγάλο Πόλεμο. Ίσως η περαιτέρω ενασχόληση των ιστορικών στο μέλλον με αντίστοιχες -περισσότερο ή λιγότερο «λησμονημένες»- πλευρές της ιστορίας να βοηθήσει ώστε να αποφευχθούν τέτοιοι χαρακτηρισμοί και να αντικατασταθούν από πληθώρα πληροφοριών και γνώσης.

ΑΡΧΕΙΟ

La revue Franco-Macédonienne, τ. 1-8 (1916-1917), Bibliothèque nationale de la France, ψηφιακό αποθετήριο Gallica.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Ancel Jacques, *Les travaux et les jours de l'armée d'orient, 1915-1918*, Editions Bossard, 43, Rue Madame 43, Paris, 1921.

Arnoux-Farnoux Lucile, “La presse francophone grecque et la promotion de la culture néo-hellénique. Le cas du Monde Hellénique (14 avril 1906-25 avril 1910)” στο Jean-Yves Empereur & Marie -Delphine Martelliére (επιμ.), *Presses allophones de Méditerranée, 41, CEAlex, Centre d'Études Alexandrines, Alexandrie, 2017*, σ. 265-273.

Beaupré Nicoles, “Les écrivains et poètes combattants”, chapitre 18°, στο Jay Winter (επιμ.), *La première guerre mondiale. Sociétés*, Fayard, Paris, 2014, σ. 491-522.

Bogacz Ted, “A Tyranny of Words”: Language, Poetry, and Antimodernism in England in the First World War”, *The Journal of Modern History*, Vol. 58, No. 3 (Sep., 1986), σ. 643-668.

Burrows Mathew, “Mission civilatrice: French cultural policy in the Middle East 1860-1914”, *The historical journal*, 29 (1), 1986, σελ. 109-135.

Cochet François, “L’armée d’ Orient, des expériences combattantes loin de Verdun”, *La Grande Guerre en Mediteranéé*, 81 (2010), σ. 91-103.

Evans Martin Marix, *Forgotten Battlefronts of the first world war*, The History Press, Gloucestershire, 2013.

Facon Patrick, “Le soldat français d’Orient face à la maladie » στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, Institut for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 222-235.

Flitouris Lampros, “La Mission laïque de Salonique : berceau et vecteur de la francophonie en Europe du sud-est de 1906 à la fin des années 1940”, *Documents pour l’histoire du français langue étrangère ou seconde*, 54 (2015), σ. 97-115.

Flitouris Lampros, *A la recherche d’une véritable politique culturelle internationale. La présence culturelle et spirituelle de la France en Grèce de la fin de la Grande Guerre aux années 1960*, (διδακτορική διατριβή), Université de Versailles Saint- Quentin en Yvelines, 2004.

Forcade Olivier, “Voir et dire la guerre a l’heure de la censure (France 1914-1918)”, *Le temps des médias*, 2005/1 (no 4), *Nouveau monde éditions*, σ. 50-62.

Garson Paul, *African Colonial Prisoners Of the Germans. A Pictorial history of captive soldiers in the World Wars*, McFarland & Company, North California, 2016.

Goldfard Marquis Alice, “Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War”, *Journal of Contemporary History* (SAGE, London and Beverly Hills), Vol 13 (1978), 467-98.

Hadar Gila, “The Salonika Campaign: Memoirs and Literature”, *El Prezente*, 11 (2017), σ. 141-163.

Joll James - Martel Gordon, *The origins of the first world war*, Routledge, 4th edition, Oxfordshire, 2022.

Kitsikis Dimitri, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paris (1919-1920)*, Presses universitaires de France, Paris, 1963.

Lahaie Olivier, “Dire pour nuire. Été 1914, les prémices de la propagande de guerre” *Inflexions*, 2018/3 (no 39), *Armée de terre*, σ. 153-163.

Lemonidou Elli, “Heritage and memory of the first world war in Greece during the interwar period: A historical perspective”, *Balkanica*, 2018 (49), σ. 221-236.

Lemonidou Elli, “La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre”, *Cahiers balkaniques* [En ligne], 41 (2013), σ.179-198.

Lemonidou Elli, «Entre information et propagande: la Grèce dans la Presse britannique et française pendant la Première Guerre mondiale», *Revue Lisa*, Vol. IV, No. 3, 2004, σ. 17-29.

Lemonidou Elli, «Propaganda and mobilisations in Greece during the first world war» στο *World War I and Propaganda*, History of warfare. Vol. 94, Brill, Leiden, 2014, σ. 273-291.

Michev Dimitre “The Bulgarian Army at the Salonica Front” στο Kaplanidou Danai (επιμ.) *The Salonica Theater of Operations and the outcome of the great war*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 133-143.

Moine Jean- Marie, « Basil Zaharoff (1849-1936), le «marchand de canons », *Ethnologie française*, T. 36, No. 1, *De la censure à l'autocensure (Janvier-Mars 2006)*, σ.139-152.

Montant Jean Claude, « Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre Mondiale» (σελ. 61-89) στο *La France et la Grèce dans la grande guerre* (συλλογικό), Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής σχολής, Τόμος 24ος, Université de Thessalonique, 1992.

Pentogalos Gerasimos, “Medical problems on the Salonica Front, 1915-1918” στο Kaplanidou Danai (επιμ.) *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, Institut for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 2005, 211-221.

Provata Despina, « La presse francophone grecque. Revendications nationales et ouverture vers l’Europe », στο Jean- Yves Empereur & Marie -Delphine Martelliére (επιμ.), *Presses allophones de Méditerranée*, 41, *CEAlex, Centre d’Études Alexandrines, Alexandrie*, 2017, σ. 281-292.

Ricciotto Canuro (Capitain), *Combats d’orient, Dardanelles- Salonique (1915- 1916)*, Librairie Hachette et cie, Boulevard Saint-Germain, Paris, 1917.

Roussanne - Saint-Ramond Francine, “L'armée d'orient dans la grande guerre: une mémoire occultée?”, *Guerres mondiales et conflits contemporains*, No. 192 (Décembre 1998), σ. 25-43.

Sanders-Philip M. Taylor Michael, *British propaganda during the first First World War 1914-1918*, Palgrave Macmillan, London, 1982.

Sangar Eric, “La présence de la Grande Guerre dans les discours: persistance d’une « asymétrie » de la mémoire franco-allemande?”, *The Tocqueville Review/La revue Tocqueville*, Volume 35.2 (2014), σ. 119-142.

Sarrail Maurice, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, Ernest Flammarion, Παρίσι, 1920.

Sciavon Max, *Le front d'orient. Du désastre des Dardanelles à la Victoire finale. 1915-1918*, Tallandier, Paris, 2014.

Stavrinou Miranda, “Gustave Fougères, l'École française d'Athènes et la propagande en Grèce durant les années 1917-1918”, *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 120.1 (1996), σ. 83-99.

Troude Alexis, “Les relations franco-serbes au sein de l'Armée d'Orient 1915–1918”, *Balkanica - Annual of the Institute for Balkan Studies*, (2006), σ. 221–239.

Vakalopoulos E. Apostolos, *A history of Thessaloniki*, Institute for Balkan studies, Θεσσαλονίκη, 1963.

Valenti Catherine, “L'École française d'Athènes au cœur des relations franco-helléniques, 1846-1946”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50-4 (2003/2004), σ. 92-107.

Vermeren Hugo, «Les Italiens à Bône (1865-1940) », *Migrations méditerranéennes et colonisation de peuplement en Algérie* Ecole française de Rome, 2017, σ. 411-447.

Villari Luigi, *The macedonian campaign*, T. Fisher unwin LTD, Λονδίνο, 1922.

Winter Jay, *Remembering war. Great war between memory and history in the twentieth century*, Yale University Press, New Haven, 2006. Winter Jay, *Τόποι μνήμης. Τόποι πένθους. Ο μεγάλος πόλεμος στην ευρωπαϊκή πολιτισμική ιστορία*, Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), Πεδίο, Αθήνα, 2023.

Κορμά Λένα (επιμ.) «*Le regard de l'Armée d'Orient. Athènes 1917*», Επετειακή έκδοση της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, Μέλισσα, Αθήνα, 2017.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Bernays Edward L., *Προπαγάνδα*, μτφρ: Δημήτρης Ταννής, Νεφέλη, Αθήνα, 2015.

Dugast Jacques, *Η πολιτιστική ζωή στην Ευρώπη (τέλη 19^{ου} αι. -αρχές 20^{ού} αι.)*, μτφρ: Αλεξάνδρα Νεστοροπούλου, Gutenberg, Αθήνα, 2020.

Ferguson Niall, *Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, Ιωλκός, Αθήνα, 2008.

Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ: Ζέη Ελευθερία, Νεφέλη, Αθήνα, 2013.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφ: Παρασκευόπουλος Θόδωρος, Τόμος Β', Β' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006.

Howard Michael, *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος*, σειρά: Ιστορική βιβλιοθήκη 2, μτφ: Χρύσα Τσαλικίδου, Επιλογή/ Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2004.

Joll James, *Η Ευρώπη 1870-1970*, Βανιάς, σειρά: Ίστωρ, μτφ: Βόγλη Ελπίδα, Θεσσαλονίκη, 2006.

Macmillan Margaret, *Οι Ειρηνοποιοί. Έξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο*, μτφρ: Νίκος Κούρκουλος, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005.

Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφρ: Γραμμένου Χρυσούλα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

Tinayre Marcelle, *Ένα καλοκαίρι στην Θεσσαλονίκη. Απρίλιος- Σεπτέμβριος 1916*, μετάφραση: Αλεξάνδρα Νεστοροπούλου- Λάμπρος Φλιτούρης, Ασίνη, Αθήνα, 2008.

Αναστασιάδου Μερόπη, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*. μετάφραση Πατσογιάννης Βασίλειος, Εστία, Αθήνα, 2008.

Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Ο λιμνών της Θεσσαλονίκης*, εκδόσεις Νικολαΐδης, Αθήνα, 1959.

Βεντήρης Γιώργος, *Η Ελλάδα του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, β' τόμος, Πυρσού Α.Ε, Αθήνα, 1931.

Βλασίδης Βλάσης, *Η μνήμη του μεγάλου πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού μετώπου στην Θεσσαλονίκη*, University studio press, Θεσσαλονίκη, 2017.

Γιανουλόπουλος Ν. Γιάνης, “*Η ευγενής μας τύφλωσις...*” *Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα” από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999.

Γρηγορίου- Ευάγγελος Χεκίμογλου Αλέξανδρος, *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930. Επιλογές κειμένων και μαρτυριών*, Μίλητος, Αθήνα, 2008.

Δεσποτόπουλος Ι. Αλέξανδρος, *Η συμβολή της Ελλάδος στην έκβαση των δύο παγκοσμίων πολέμων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Ο εθνικός διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των “έξι”. Εξίλασμός η δικαστικός φόνος*, δ' έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2022.

Δορδανάς Στράτος, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2021.

Ενεπεκίδης Κ. Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός 1908-1918*, Β' συμπληρωμένη έκδοση, (Α' έκδοση: 1962) Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1992.

Θεολόγου Κώστας, «*Η αξία της μνήμης για μια κοινωνία*», *Intellectum*, 2007-2008, τεύχος 3, σελ. 53-69.

Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, Β' τόμος (1912-1923), University studio press/ Έκφραση, Θεσσαλονίκη, 2000.

Κλάρκ Κρίστοφερ, *Οι υπνοβάτες. Πως η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο το 1914*, μτφρ: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014.

Κορμά Λένα, «*Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών*» στο *Το Θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου πολέμου*, Διεθνές Συμπόσιο- Πρακτικά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 397-410.

Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Ο εθνικός διχασμός- Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*, σειρά “*Τα φοβερά ντοκουμέντα*”, εκδόσεις Φυτράκης, Αθήνα, 1980.

Κουλούρη Χριστίνα, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση» στο Παπαδημητρίου Νίκος- Αναγνωστόπουλος Άρης (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στην σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2017, σ. 45-63.

Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφ: Κουμπουρλής Γιάννης, επιμέλεια: Γαζή Έφη, Νεφέλη, Αθήνα, 1998.

Λεμονίδου Έλλη, *Ιστορία και μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2019.

Λεμονίδου Έλλη, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Εστία, Αθήνα, 2020.

Λεονταρίτης Γεώργιος «Από το 1913 ως την Μικρασιατική καταστροφή. Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2008, σ. 8-46.

Λεονταρίτης Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, μετάφραση Οικονομίδης Βασίλης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής τράπεζας, Αθήνα, 2005, σ. 5-42.

Λιάκος Αντώνης, «Τι είναι μνήμη;» στο Παπαδημητρίου Νίκος- Αναγνωστόπουλος Άρης (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στην σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2017, σ. 32-44.

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, Τόμος Γ΄ (1901-1959), εκδόσεις Δημόπουλος, Αθήνα, 1957.

Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, *1915. Ο εθνικός διχασμός*, 1στ΄ έκδοση (α΄ έκδοση 2015), εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2022.

Μαχαιρά Άννα, «*Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου*» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*», Τόμος Β (μέρος 1^ο), Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 107-131.

Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Πατάκη, 2η έκδοση, (1η έκδοση 2014), Αθήνα, 2017.

Μουρέλος Ιωάννης «*Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' παγκοσμίου πολέμου*» στο Σκαλτσογιάννης Γ. (επιμ.) *Α' παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918. 100 χρόνια από την έναρξή του* (πρακτικά ημερίδας Θεσσαλονίκη 11 Νοεμβρίου 2014), Πολεμικό μουσείο, Αθήνα, 2015, σ 97-109.

Μπαλτά Νάνσυ- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.

Μπενβενίστε Ρίκα, «*Μνήμη και ιστορία*» στο Μπενβενίστε Ρίκα- Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης- Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, σ. 11-26.

Μποχώτης Θανάσης, «*Εσωτερική πολιτική 1900-1922*» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*», Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 47-108.

Πάλμερ Άλαν, *Το μακεδονικόν μέτωπον και ο ελληνικός διχασμός* (Πρωτότυπος τίτλος: *The Gardeners of Salonica*), μτφ: Νικόλαος Κ. Παπαρρόδου, Μπεργαδής, Αθήνα, 1977.

Παλούκης Κώστας, «*Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας;*» *Τα Ιστορικά*, 31, (Δεκέμβριος 2014), σ. 359-383.

Στεφάνου Στέφανος, *Δαρδανέλλια 1915. Ιστορική αναμνηστική. Λέσχη Φιλελευθέρων- Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα, 1987.

Τζιάρας Κώστας, *Το κόκκινο και το γκριζό. Φτώχεια και πολιτική στην Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 2023.

Φερό Μάρκ, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*, μτφρ: Κατσιλιέρη Τζίνα, γ' έκδοση (Α' έκδοση: 1968), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993.

Φλιτούρης Λάμπρος, «Alliance Française» : ένας πόλος γαλλικής πολιτικής και πολιτιστικής προπαγάνδας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (τέλη 19^{ου} αι. ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια)», *IKZ' Ιστορικό Συνέδριο με θέμα «Το πρόβλημα των οικονομικών μεταναστών στον Ελλαδικό χώρο»*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 392-405.

Φλιτούρης Λάμπρος, *Popolo Albanese. Η ιταλική διπλωματία και η χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2006.

Φλιτούρης Λάμπρος, *Αποικιακές Αυτοκρατορίες. Η εξάπλωση της Ευρώπης στον κόσμο 16ος-20ος αιώνας*, Ασίνη, γ' έκδοση, Αθήνα, 2016.

Χασιώτης Ι. Λουκιανός «Η Μακεδονία την εποχή του Α' παγκοσμίου πολέμου. Πολιτική σκηνή. κοινωνία, ξένες προπαγάνδες» στο Σκαλτσογιάννης Γ. (επιμ.) *Α' παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918. 100 χρόνια από την έναρξή του* (πρακτικά ημερίδας Θεσσαλονίκη 11 Νοεμβρίου 2014), Πολεμικό μουσείο, Αθήνα, 2015, σ. 61-75.

Χασιώτης Ι. Λουκιανός, “Μακεδονικό μέτωπο 1915-1918. Μία πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση” *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8 (1996), σελ. 165-180.

Χομπσμπάουμ Έρικ, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας, 1914-1991*, Θεμέλιο, η' έκδοση (ζ' ανατύπωση) μτφ: Καπεταγιάννης Βασίλης, Αθήνα, 2004.

Χομπσμπάουμ Έρικ, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών*, ΜΙΕΤ, α' ανατύπωση, μτφ: Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αθήνα, 2002.

Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017.